

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Ο ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία επιθεώρηση • Μάιος 1983 • τεύχ. 60 • δρχ. 120

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία επιθεώρηση
Κέκροπος 2, Άθήνα 119, τηλ. 323.96.45
τεύχ. 60, Μάιος 1983, τιμή τεύχους 120 δρχ.

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Μαριάννα Δήτσα, Άγγελος Έλεφάντης, Κώστας Ζουράρης, Μάκης Καβουριάρης,
Γιώργος Καρράς, Λεωνίδα Λουλυδής, Άριστείδης Μπαλτάς
Μιχάλης Παπαγιαννάκης, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Άννα Φραγκουδάκη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου	Ή παραίτηση του Όρέστη Χατζηβασιλείου
Νίκου Γεωργιάδη	Γιά τίς κοινωνικοποιήσεις: μάθημα πρώτο
Έφης Άβδελά	Έγκλημα καί τιμωρία
Λεωνίδα Λουλυδής	Ή έργονομία τής έλεύθερης δημιουργίας
Παντελή Μπουκάλα	Τρώμε βρώμικο ψωμί
Γιώργου Καρρά	Κατοχυρώνεται ή αρχή τής πλειοψηφίας
Άγγελου Έλεφάντη	Ό πόλεμος τής ρόδας
Ζάν Ζενέ	Τέσσερις ώρες στήν Τσατίλα
Άντόνιο Νέγκρι	Πρόλογος στήν «Άτίθασση άνωμαλία»
Άριστείδη Μπαλτά	Έποχή παρεκβάσεων
Benjamin H. Buchloh	Μορφές αυταρχισμού: σημεία παλινδρόμησης (Β' μέρος)
Νικηφόρου Διαμαντούρου	«Κοινωνική ανάπτυξη καί κράτος» του Κωνσταντίνου Τσουκαλά, βιβλιογραφικό δοκίμιο
Δημήτρη Κυρτάτα	Μαθήματα ψυχοθεραπείας από τήν μεταχριστιανική έλληνική πραγματικότητα

Ο ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

ΤΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ-ΝΕΑ ΒΙΒΛΙΑ - ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ

Μιά χρήσιμη προσαφορά

Έστω και κατόπιν εορτής καλό θά ήταν νά προσφέρετε στους φίλους σας ένα χρήσιμο για όλους μας δώρο.

ΜΙΑ ΣΕΙΡΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ

Τεύχος 1 έως 56, τό περιοδικό από τό 1976 έως τό 1982.

Μόνο μέ 3.000 δρχ.

Μπορείτε νά παραγγείλετε τή σειρά στα βιβλιοπωλεία ή κατευθείαν στά γραφεία του περιοδικού.

Έκδότης Νίκος Πολίτης, Βορρά 9, Άγία Παρασκευή • Ίδιοκτησία «Σ. Δελέγκας και Σία ΟΕ» • Διευθυντής Άγγελος Έλεφάντης • Φωτοστοιχειοθεσία «Πολίτης», Κέκροπος 2 • Έκτυπωση Χρονόπουλος, Βασ. Παύλου 26 Λυκόβρυση, τηλ. 281.05.55 •

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Ἡ παραίτηση τοῦ προέδρου τῆς ΓΣΕΕ

Τό διορισμό μέ δικαστική ἀπόφαση τῆς δοτῆς «δημοκρατικῆς» ΓΣΕΕ εἶχαμε — πάει πιά ἐνάμιση χρόνος — καταγγεῖλει ἀπό τίς στήλες αὐτοῦ τοῦ περιοδικοῦ. Γράφαμε ὅτι ἐκτός ἀπό τήν περιφρόνηση κάθε δημοκρατικῆς δεοντολογίας, ἡ ἀπροκάλυπτη καταπάτηση τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ συνδικαλιστικοῦ κινήματος δέν ἔκρυβε μέσα της οὔτε μιά στάλα ζουμί, ὅτι δηλαδή καμιά «δημοκρατική» ἢ «σοσιαλιστική» ἀναγκαιότητα δέν θά ἐξυπηρετοῦσε.

Ἡ πεποίθηση, ὅτι ἡ κίνηση ἐκείνη τῆς κυβέρνησης δέν εἶχε ἄλλο περιεχόμενο ἀπό τήν ποδηγέτηση τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, βασιζόταν τήν ἐποχή ἐκείνη σέ μιά γενικότερη ἐκτίμηση σχετικά μέ τή φύση καί τό ρόλο τοῦ ΠΑΣΟΚ. Τά γεγονότα δέν εἶχαν ἀκόμα μιλήσει. Ἀντίθετα, ἤχοῦσαν νωπές στ' αὐτιά μας (καί στ' αὐτιά τοῦ λαοῦ) ὄλες ἐκεῖνες οἱ ὁμιλίες, οἱ γεμάτες ἄμορφα λόγια, περί «λαοῦ στήν ἐξουσία», «σοσιαλισμοῦ», «δημοκρατίας», «λαϊκῆς ἐνότητας» καί ἄλλα παρόμοια. Τήν ἐκτίμηση λοιπόν αὐτή, τήν βασισμένη περισσότερο σέ σκέψεις καί λιγότερο σέ γεγονότα, οἱ ἀριστεροί εἶχαν τό δικαίωμα νά μὴν τήν συμμερίζονται· εἶχαν τό δικαίωμα νά πιστεύουν, ὅτι συμμετέχοντας στά διάφορα κρατικά συμβούλια, ἐπιτροπές καί διοικήσεις θά στέκονταν πιο κοντά στό λαό καί τίς ἀνάγκες του, θά ὑπηρετοῦσαν ἀπό καλύτερες θέσεις ἐκεῖνες τίς ἰδέες στίς ὁποῖες δλοῖ πιστεύουμε.

Ὁ τρόπος πού πολιτεύθηκε ἡ κυβέρνηση διέλυσε καί τίς ἐλπίδες καί τίς ἀυταπάτες. Ἄν θέλουμε νά συνοψίσουμε σέ μία φράση τά πολιτικά γεγονότα ἐπὶ κυβερνήσεως ΠΑΣΟΚ, θά λέγαμε πώς ἡ κυβέρνηση αὐτή παραβίασε καί παραβιάζει συνεχῶς τή λαϊκή ἐντολή πού ἔλαβε. Καί γιά νά ἐρθοῦμε στό ἐπίμαχο ἀρθρο 4 τοῦ νομοσχεδίου περί «κοινωνικοποιήσεων», ἀνεξάρτητα ἀπό τίς οικονομικές ἢ ἄλλες ἀνάγκες πού τό ὑπαγόρευαν, ἀνεξάρτητα ἀπό τή δημοκρατικότητα ἢ μή τοῦ συνδικαλισμοῦ πού καθιερώνει, αἰσθανόμαστε πώς ὑπάρχει ἓνα μείζον πολιτικό θέμα πού καθιστᾷ τά ὑπόλοιπα δευτερεύοντα: ὅτι δηλαδή ἡ κυβέρνηση δέν νομιμοποιεῖται νά ψηφίσει ἓνα νόμο, πού ἐρχεται εὐθέως σέ ἀντίθεση μέ τή λαϊκή ἐντολή πού ἔλαβε. Ὅτι τό βαθύτερο νόημα τῆς δημοκρατίας τραυματίζεται, πολύ περισσότερο πού τά φαινόμενα καταχρηστικῆς ἀσκησης τῆς ἐξουσίας ἐπαναλαμβάνονται κατά συρροή.

Ἀπό αὐτή τήν ἀποψη δέν μπορούμε νά μὴν ἐξάρουμε τή στάση τοῦ προέδρου τῆς ΓΣΕΕ κ. Χατζηβασιλείου. Γιατί σέ ἀντίθεση μέ τά συνδικαλιστικά ἀνδρείκελα τοῦ κυβερνῶντος κόμματος, σέ ἀντίθεση μέ τά ἀήθη παζαρέματα τῆς ΕΣΑΚ, ἡ δική του παραίτηση ὑπῆρξε μιά πράξη τίμια, δημοκρατική καί ἀριστερή, γιατί φανερώνει εὐαισθησία καί συνέπεια καί πρὸς ἐκείνους, πού ἔστω καί διά δικαστικῆς ἀπόφασης, τάχθηκε νά ἐκπροσωπεῖ καί πρὸς τό πνεῦμα τῆς λαϊκῆς ἐντολῆς τῆς 18ης Ὀκτωβρίου 1981 γενικότερα.

Δαμανὸς Παπαδημητρόπουλος

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Γιά τίς κοινωνικοποιήσεις: μάθημα πρώτο

Διλήμματα

«Αν δέν σᾶς ἀρέσει τό ἄρθρο 4 τοῦ νόμου γιά τίς κοινωνικοποιήσεις σημαίνει ὅτι ἀμφισβητεῖτε τή νομιμότητα τῆς κυβέρνησης. Ὅποτε, ἀναγκαστικά, θά προσφύγουμε σέ ἐκλογές. Καί στίς ἐκλογές, ἐδῶ καί τώρα, ἢ θά εἶστε μέ τήν πρόοδο καί τό σοσιαλισμό (δηλαδή μέ τό ΠΑΣΟΚ) ἢ μέ τήν ἀντίδραση (μέ τή Δεξιά καί τήν ὀλιγαρχία). Ὅπερ ἄτοπον. Ἄρα πρέπει νά δεχθεῖτε τό ἄρθρο 4 καί ἔτσι, μονά χάνετε (τό δικαίωμα ν' ἀπεργεῖτε) — ζυγά κερδίζουμε (τήν ὑποχρέωση νά σᾶς ἀπαγορεύουμε τήν ἀπεργία). Καί ὀρθῶς. Διότι, ἂν μέσα σ' αὐτές τίς σκληρές συνθήκες τῆς χειμαζόμενης ἐλληνικῆς οἰκονομίας καί τίς υπεράνθρωπες ἀνορθωτικές προσπάθειες τῆς κυβέρνησης τῆς Ἀλλαγῆς, θελήσετε νά ἀπεργήσετε σημαίνει ὅτι: 1ο εἶστε οἰκτρά μειοψηφία, 2ο ἀντικειμενικά συνεργοί τῶν μονοπωλίων καί τῶν ξένων πολυεθνικῶν πού διαρκῶς ἐπιθυμοῦν τήν οἰκονομική ἐξαθλίωση τοῦ λαοῦ καί τοῦ τόπου. Πρέπει ἐπομένως νά προστατευθεῖτε. Τό ἄρθρο 4 εἶναι προστασία. Μαζί μέ τά ἄλλα ἄρθρα σημαίνει *κοινωνικοποίηση*».

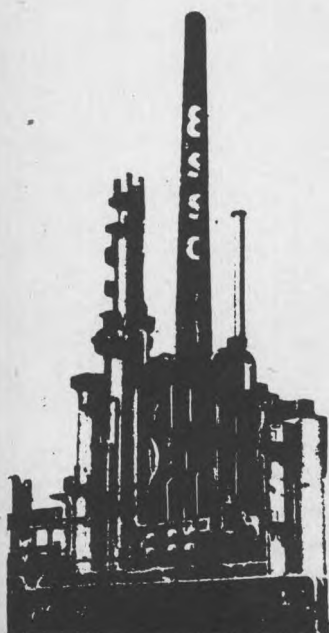
Ἐρωτήματα

Ποιός ὀρθώνει τέτοια διλήμματα; Ἡ υπεύθυνη πολιτική ἡγεσία τοῦ τόπου. Ἐναντίον τίνος; Ἐναντίον τοῦ κόσμου πού δουλεύει καί δημιουργεῖ σ' αὐτόν τόν τόπο. Τῆς δεξιᾶς καί τῶν μονοπωλίων καρφάκι δέν τοὺς καίγεται ἂν περιορισθεῖ τό δικαίωμα τῆς ἀπεργίας. Γι' αὐτό π.χ. κανένας κ. Κόλμερ δέν ξιφουλκῆσε ἐναντίον τοῦ ἄρθρου 4, ὅπως συνήθως τό πράττει ὅταν θεωρεῖ ὅτι προσβάλλεται π.χ. ἡ ἐλευθερία τῆς ἀτομικῆς πρωτοβουλίας.

Τό δίλημμα ἐκσφενδονίζεται ἐναντίον τοῦ κόσμου τῆς δουλειᾶς. Καί σέ ἀπλή γλώσσα σημαίνει: ἢ δέχεσθε νά δουλέψετε περισσότερο, γρηγορότερα, ἀποτελεσματικότερα, ἀδιαμαρτύρητα καί, κυρίως, φθηνότερα, ἢ θά εἶστε υπεύθυνοι γιά τήν πολιτική καί τήν κοινωνική ἀνακατώσοῦρα πού ἀναγκαστικά θά ἀκολουθήσει. Ἡ ζωῆ ἔτσι ὀργανώνεται μέ διλήμματα. Ὅποιος δέν εἶναι μέ τό Καλό εἶναι μέ τό Κακό. Ποιός εἶναι τό καλό; Δέν θέλει ἐρώτημα: ἢ Ἀλλαγή καί προφήτης αὐτῆς ὁ Ἄνδρέας. Καί τί προφητεύει; Τόν πανάρχαιο ἐκβιασμό: «ὁ μὴ ὦν μετ' ἐμοῦ κατ' ἐμοῦ ἐστί».

.....
Φαίνεται ὅτι αὐτός εἶναι ὁ τρίτος δρόμος στό σοσιαλισμό, πού δέν ἐκφυλίζεται οὔτε σέ σταλινισμό οὔτε σέ σοσιαλδημοκρατία. Δηλαδή, ἂν ὁ καπιταλισμός, εἶναι ἡ ἐκμετάλλευση ἀνθρώπου ἀπό ἀνθρώπο, στό σοσιαλισμό, πού οἰκοδομεῖ τό ΠΑΣΟΚ, συμβαίνει ἀκριβῶς τό ἀντίθετο.

Νίκος Γεωργιάδης

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

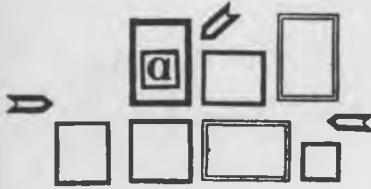
Ἡ ἐργονομία τῆς ἐλεύθερης δημιουργίας

Νά πού ἐλξε κι αὐτό τό συμπόσιο. * Οὐσιαστικά, γιατί ἀπομένει ἡ τελική, ἀπογευματινὴ συζήτηση. Μεσημέρι πιά, ἀνηφορίζουμε μ' ἕνα φίλο τὴν καταστόλιστη Κηφισιάς. Ἑλληνικές, ἰταλικές καί γερμανικές σημαίες προαναγγέλλουν τὴν ποδοσφαιρικὴ φιέστα τοῦ Ὀλυμπιακοῦ Σταδίου πού ποτέ δέν θά δινόταν γιὰ παρόμοιες ἐκδηλώσεις. Ἀκόμα μιά πολὺ «σαφὴς διάκριση μεταξύ τῶν θεμελιωδῶν ἀξιών τοῦ Κινήματος καί τῆς συγκεκριμένης πολιτικῆς πού ἀκολουθεῖ ἡ κυβέρνηση στό πλαίσιο τῆς σημερινῆς πραγματικότητας»; Ἄς εἶναι, ὁ λαμπρὸς ἥλιος, ὁ πολὺχρωμος σημαιοστολισμὸς διαλύουν μέσα στὴν κυκλοφοριακὴ αἰχμὴ τὴν αἴσθηση μιᾶς ἀκόμα χαμένης εὐκαιρίας γιὰ ἐπικοινωνία μὲ συναδέλφους. Παλιότερα ἀνάλογα αἰσθήματα συνδέονταν μὲ τὴν ἐπιβολὴ τῶν δῆθεν λαθεμένων ἀπόψεων, ἢ τὴν παράκαμψη τῆς ὑποτιθέμενης οὐσίας: σήμερα μὲ τό φόβο ἐνός ἀφευκτοῦ πεπρωμένου, φεῦ. Γιατί καί τά κυβερνητικὰ ἀτοπήματα, συχνά καί κραυγαλέα, μᾶς ἐνώνουν ἐπιπόλαια χαρίζοντας τίς ἐλάχιστες καί γι' αὐτό ἴσως ἀπολαυστικές στιγμές μιᾶς εὐρύτερης — τῆς παρεϊκῆς — συναίνεσης: τό ἄρθρο 4 τοῦ νομοσχεδίου γιὰ τίς «κοινωνικοποιήσεις», διαβάζω εὐρύτατης: τό νομοσχέδιο Λιάνη γιὰ τὴν ἔρευνα, ἀκουσα εὐρείας ἢ ὑπερβολὴ τῆς σημαιοστόλιστης Κηφισιάς, φοβᾶμαι στενότατης. Ἐκεῖνο πού διακρίνει τό σήμερα ἀπὸ τό χθές, εἶναι ἡ ἀνυπόφορη βεβαιότητα, ὅτι σήμερα παρά ποτέ ἐλλοχεύει στό βάθος τῶν πραγμάτων ἡ ριζικὴ, ἢ ἀγεφύρωτη διαφωνία. Ἐκεῖνη πού κάνει τά λόγια εἴτε ἀπολύτως περιττά, ἐπιβάλλοντας τὴ σιωπὴ τῆς ἀξιοπρεποῦς ἀδυναμίας, ἢ ἀπολύτως ἀναγκαῖα, ἀναδεικνύοντας τὴν γκρίνια, τὴν παραφωνία, τὴν ἐνσταση σέ καθημερινὸ καθῆκον. Ὅσο πιὸ γρήγορα ἀντιμετωπισθεῖ αὐτὴ ἡ πραγματικότητα, τόσο λιγότερο θά κατατριβόμαστε, ἀλληλοφθειρόμενοι, μὲ τό ἐτοιμόρροπο μέτωπο ἐναντίον τοῦ κοινῆς ἀντιπάλου τῆς ἀπέναντι δ-χθης. Ὁ ἀντίπαλος ἔχει διαβεῖ τό ποτάμι. Ἐχει διαχυθεῖ στίς φίλιες δυνάμεις. Εἶναι οἱ φίλιες δυνάμεις. Ὁ ταξιδιχῆς πού θυμᾶται τὸν βιοπαλαιστὴ ἐνώνει τοῦ ὀλιγότερο διακριτικοῦ φορολογικοῦ τοῦ ἐλέγχου, ὁ πρόεδρος τῆς ΓΣΕΕ πού θυμᾶται τό δικαίωμα τῆς ἀπεργίας στό παρά πέντε, πρὶν τὴν κατάργησή του, ὁ ἐρευνητὴς πού θυμᾶται τὴν ἐλευθερία τῶν ἰδεῶν του ἐπιδιώκοντας συγχρόνως τὴ γενναία κρατικὴ χρηματοδότησή τους. Καί δέν μιλῶ γιὰ τοὺς συλλόγους, πού τώρα ἀκόμα καί οἱ πιὸ ἐνθερμοὶ κόλακές τους γνωρίζουν ἀπὸ πρῶτο χέρι γιὰ τοῖο λόγο ἀκριβῶς φωνασκοῦν. Μιλῶ γιὰ τοὺς ἐπεύθυνους καί ἐπώνυμους πολίτες πού διαλέγονται ἔρημοι ἐκπρόσωποι τῶν ἐαυτῶν τους. Ὅλοι ἐναντίον μερικῶν, σέ ἐφήμερες συμμαχίες, ὠριαῖες, στιγμιαίες. Καί στό βάθος ὄλοι ἐναντίον ὄλων.

Ἔτσι καί οἱ συνάδελφοι ἐρευνητές. Ἐτοιμοὶ νά ὀργανώσουν τό ἐθνικὸ χάος. Φορτωμένοι ὀργανογράμματα, ἀλλότριες μνήμες καί ἐπιρροές. Ἀλλά τά ὀργανογράμματα, πρὸς Θεοῦ, μποροῦν νά σχεδιασθοῦν καί μόνα τους, ἢ ἔστω μὲ τὴν ἐποπτεία ὄσων ἀρέσκονται στὰ ἠλεκτρονικὰ παίγνια γιὰ ἐνήλικες. Αὐτοὶ νά παίζουν, καί οἱ ἀρμόδιοι ὀπουργοὶ νά τά ἐξαγγέλλουν ὡς προγραμματισμὸ τοῦ μελλοντικοῦ παραδείσου. Ἐμεῖς, ἐγώ, θά ἐπιμένω γιὰ τίς ἀρχές. Ἐλεύθερη ἔρευνα ναι ἀλλά πῶς καί γιατί. Ἡ ἀντίθεση στὴ χονδρική-λιανικὴ ἀθαιρεσία, σέ καμιὰ περίπτωσι δέν συγκροτεῖ τό μέτωπο τῆς ἐναλλακτικῆς πρότασης. Ὅταν μάλιστα, εἶναι αὐτὴ ἡ ἴδια ἢ ἀντίθεση πού στό ὄνομα τῆς ἀποδοτικότητας — τί φρούτο ἐποχῆς κι αὐτό — κρεμάει «μετεωριζόμενα μαχαίρια» πάνω ἀπὸ τὸν ἐργαζόμενο αὐχένα τοῦ ἐρευνητῆ, ὄπως ζήτησε, καταχειροκροτούμενος, ἐκπρόσωπος τῆς τεχνικῆς καθηγεσίας. Ἡ προωθεῖ μυστικές ψηφοφορίες κρίσεως καί ἐπιλογῆς, καθὼς δυναμικές μειοψηφίες λέει — ἄλλο φρούτο αὐτό — λυμαινόνται τὴν ἀνοχὴ τῆς σιωπηλῆς πλὴν εὐγενοῦς πλειοψηφίας, καταπατώντας ἀγενῶς τὰ ἀξιοκρατικὰ τῆς ἰδεολογήματα. Ἡ ὕμνει τὴν ἐθνικοαπελευθερωτικὴ σημασία τῆς δημιουργικῆς ἔρευνας καί ὑπενθυμίζει παράλληλα ὅτι μῖα εἶναι ἢ πρὸς τοῦτο ἐσχάτη κοινωνικὴ ρήτρα, «στιβαρὴ διοίκηση» καί «συνεχῆς ἔλεγχος» τῶν δημιουργῶν. Πόλεμος λοιπὸν πατήρ πάντων καί ἐπειδὴ οἱ ἐποχές, ἂν καί ἀλληλοαντιγράφονται, ἐλάχιστα μέτωπα προσφέρουν σήμερα γιὰ μετα-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

φορά τῶν χαρακωμάτων «ἐδῶ καὶ τῶρα» στὰ ἐνδότερα. Ὅπου ἡ χαρὰ τῆς δημιουργίας κανονίζεται ὡς χρόνος, χρῆμα καὶ παραγωγικὴ ἀπαίτηση καθημερινῆς ἐξόντωσης καὶ κοινωνικῆς παραίτησης. Ἀπαίτηση ποίου; Παραίτηση ὑπὲρ τίνος;

Αὐτὲς εἶναι οἱ δικές μου ἀπορίες πού δέν ἀπεικονίζονται σέ σχήματα μέ τοξάκια καὶ τετραγωνάκια στρατηγούντα ἐπὶ πίνακος τῆ δημιουργία, ἀλλὰ ὄχι τὴν ἐλευθερία τῆς.

Εἶναι ἀπορίες βέβαια πολὺ ἀνεπίκαιρες καθὼς τὰ γιουσουφάκια τῆς Γνώσης συσσωρεύονται, μπροστά στὴν ὀγκοῦμενη ἀνεργία, κάτω ἀπὸ τὴ σαγηνευτικὴ φρίκη τῆς μετεωριζόμενης μάχαιρας. Σφάξε με ἀγά μου ν' ἀγιάσω. Εἶναι ἀπορίες ἀντι-ρεαλιστικὲς μπροστά στίς ἀξανάομενες εἰσαγωγὲς φου-γκρά, λοσιόν-τονίκ, γουίντ-σέρφινγκ καὶ ἄλλων ἀπολύτως ἀναγκαίων φετίχ τῆς νεοελληνικῆς «πραγματικότητας». Ὅμως εἶναι ἀπορίες πού, φοβοῦμαι, περιμένουν δλους τοὺς ἐνδιαφερομένους, ὄχι στὸ τέλος τοῦ τρέχοντος σοσιαλισμοῦ, πού ἔτσι κι ἄλλιῶς μ' ἀφήνει καὶ μένα «παγερά ἀδιάφορο», ἀλλὰ τοῦ ἄλλου. Τοῦ μέλλοντος, τοῦ ἀνεύρετου, τοῦ οὐδέποτε ἰδρυθέντος καὶ ἀενάως ἐκρηγνυομένου στίς διάπυρες ἀπὸ κείμενα καὶ λόγια συνειδήσεις μας. Καὶ πάντως ἐπείγουσες ἀπέναντι σ' ἓνα κόσμο μέ 50.000 πυρηνικὲς κεφαλές καὶ ἀξανάομενη μικροκεφαλία.

Ἐκεῖνο τὸ ἀπόγευμα δέν πῆγα στὴ συζήτηση γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς ἔρευνας. Εἶδα τὸ μάτς στὴν τηλεόραση. Προτίμησα τὸ παιχνίδι.

Λεωνίδας Λουλουδῆς
29/5/83

*Συμπόσιο γιὰ τὴν ἔρευνα πού ὀργάνωσε ὁ Ἑλληνογαλλικὸς Ἐπιστημονικὸς καὶ Τεχνικὸς Σύνδεσμος στὸ ΕΙΕ, στίς 23 καὶ 24 Μαΐου 1983.

Ἐγκλημα καὶ τιμωρία

«Ὅταν ἓνα βαρὺ ἐγκλημα ἔχει ἐντονο ἀντικοινωνικό χαρακτήρα, ὅπως ὁ φόνος τοῦ 14χρονοῦ ἀγοριοῦ, εἶναι ἐπόμενο νὰ πλήττει τὸ δημόσιο αἶσθημα καὶ νὰ προκαλεῖ μιὰ ἀγανάκτηση στὴν κοινὴ γνώμη. Δέν εἶναι δηλαδή ἓνα ἐγκλημα ἀπὸ κείνα πού πολλές φορές συγχωρεῖ ἡ κοινωνία, μέ τοὺς δικούς τῆς νόμους, μέ ἀποτέλεσμα νὰ ζητᾶ ἐκδίκηση ἢ ἴδια ἡ κοινωνία. Μιλᾶμε ἐδῶ γιὰ ἐκδίκηση, δηλαδή τὴν τιμωρία μέ αὐτοδικία κι ὄχι τὴν τιμωρία διὰ τοῦ νόμου... Αὐτὸ δέν σημαίνει, ὅμως, πὼς αὐτὸς ὁ τρόπος τιμωρίας εἶναι ὁ σωστός, γιατί ἔτσι ἐπιστρέφουμε στὴν πρωτόγονη κοινωνία, ὅπου τὸν δρᾶστη τιμωροῦσαν οἱ ἴδιοι οἱ συγγενεῖς τοῦ θύματος».¹

«Μπορεῖ ἐσεῖς νὰ ζητᾶτε «λογικὴ», ἢ λογικὴ ὅμως σκοτώνει τὸ συναίσθημα, μᾶς κάνει μηχανές — μηχανές πού λειτουργοῦν ὅπως τίς ἔχουν προγραμματίσει οἱ «κατασκευαστές» τους καὶ σύμφωνα μέ τίς διαθέσεις τῶν «χειριστῶν». Μπορεῖ νὰ λέτε: «Μά, ζούγκλα θά γίνουμε;», ὅμως δέν εἶναι ὁ Πρεκεζὲς πού μᾶς ἔκανε ζούγκλα! Αὐτὸς ἀπλῶς ἀντέδρασε στίς πράξεις τῆς ζούγκλας. Ἡ βία ἀπλωσε τὰ πλοκάμια τῆς, μέχρι τὸ σπῆτι του κι ἔπρεπε νὰ ἀμυνθεῖ. Στὴ βία μόνο βία μπορεῖς ν' ἀντιτάξεις! Μόνο ἡ βία κλονίζει τὴ βία καὶ τὴ σημαδεύει ἀνεξίτηλα».²

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Ο νομικός και ο όργισμένος πολίτης. Η λογική και τό συναίσθημα. Η ύπακοή στους νόμους, από τή μιά, ή προτροπή στή βία ως μέσο άμυνας, από τήν άλλη. Ίδού τό δίλημμα πού συντάραξε τό πανελλήνιο. Ή μάλλον, τό πανελλήνιο δέν αντιμετώπισε κανένα δίλημμα. Πλήρης όμοφωνία. Τό δείχνουν τά ίδια τά παραθέματα. Άλλά άς δοϋμε τήν ιστορία από κοντά.

Τά χρηστά ήθη τής άγνής ελληνικής έπαρχίας — τό λίκνο αυτό του πολιτισμού και τής παράδοσης του ελληνικού λαού — λούστηκαν άκόμη μιά φορά στό φώς τής δημοσιότητας. Άγνωστα ως χθές όνόματα ελληνικών χωριών μπαίνουν στήν καθημερινή μας όμιλία, άποκτοϋν ύπόσταση, γεωγραφική θέση, κοινωνική σημασία: Δουνείκα, Σκάλα, Μύλοι... Ή ύπόθεση: κατά συρροή κρούσματα παιδεραστίας και βιασμού άνηλίκων. Θά μπορούσε νά είναι μιά πολύ κοινή ιστορία. Τόσες και τόσες περιπτώσεις έχουμε διαβάσει για μικρά κορίτσια πού τά άποπλάνησε ο πατέρας, ο θεός, ο φίλος κτλ. Έδω όμως πρόκειται για έκμετάλλευση μικρών άγοριών. Και ένα από αυτά δολοφονείται γιατί άρνήθηκε νά ύποκύψει. Ή τάξη των πραγμάτων διασαλεύεται. Ή χαροκαμένη μάνα, τά μαυροφορεμένα άδελφάκια, ο άμοιρος πατέρας. Τό χωριό έξαγριώνεται. Και άκολουθεί ή έκδίκηση. Ο τραγικός πατέρας σκοτώνει τό φονιά του παιδιού του και άπαντά «άντρίκια» στή βουβή, ίσως, έπιταγή τής μικρής κοινωνίας του χωριού του. Κάθαρση.

Ο νομικός εξηγεί:

«Ή άπόφαση του πατέρα νά έκδικηθεί έξαρτάται από τήν κοινωνική αντίληψη του τόπου όπου ζοϋν αυτοί οί άνθρωποι. Έχει μεγάλη κοινωνική βαρύτητα, άφου πρόκειται για άσέλγεια ή άπόπειρα άσέλγειας σέ άγοράκι... Πολύ περισσότερο, μάλιστα, άφου άκολουθεί θανάτωση του θύματος.

»Στήν προκειμένη περίπτωση, λοιπόν, φαίνεται δι στήν άπόφαση των έκτελεστών - τιμωρών (πατέρα και θεών) επέδρασε τό γεγονός δι με τήν άπόπειρα τής άσέλγειας κατά του παιδιού έστιγματίσθη, κατά τήν αντίληψή τους, ή οικογένειά τους και θέλησαν νά ξεπλύνουν αυτό τό στίγμα».³

Βρισκόμαστε μπροστά σέ μιά κλασική περίπτωση αυτοδικίας. Σύσσωμο τό χωριό, οί δημοσιογράφοι κι όλόκληρος ο ελληνικός λαός έπευφημοϋν τόν έκδικητή πού φέρθηκε άντρας: «Καλά του έκανε». Ή γυναίκα του όμολογεί πώς άν δέν τολμούσε αυτός, θά έκανε μόνη της τό φονικό. Ως και ο πατέρας του θύματος - φονιά δικαιώνει τό δολοφόνο του παιδιού του: «Καλά του έκανε». Τά επιχειρήματα του νομικού, του δικαστή, τής λογικής εντέλει, φαίνονται τόσο επιφανειακά και κοινοτόπα πού δέν πείθουν κανέναν. Ή κοινωνία, λοιπόν, δικαιώνει τό φονιά - έκδικητή, πού επαναφέρει τήν τάξη των πραγμάτων, «ξεπλένοντας τήν ντροπή στό αίμα» (πόσες, άλήθεια, παρόμοιες εκφράσεις διαθέτει ή γλώσσα μας, εκφράσεις πού ταιριάζουν άπόλυτα σέ κάτι τέτοιες περιπτώσεις...).

Ποιό είναι όμως τό ζήτημα στήν πραγματικότητα; Περιορίζεται άραγε σέ ένα δίλημμα του τύπου «νόμος τής ζούγκλας», «νόμοι του οργανωμένου κοινωνικού συνόλου»; Ή τοποθετείται μήπως άλλου;

Τόν τελευταίο καιρό γίνεται πολύς λόγος περί παράδοσης. Κυβερνητικός λόγος, κομματικός λόγος, βουλευτικός λόγος. Ή ελληνική παράδοση, ο ελληνικός τρόπος ζωής, οί ελληνικές ρίζες παίρνουν τή διάσταση αξιών χαμένων πού πρέπει νά περισώσουμε, νά διαφυλάξουμε και νά καλλιεργήσουμε. «Ο,τι κι άν γίνεται προβάλλεται ως συνέχεια, ως έπιταγή των παραδόσεων και των προσδοκιών του λαού. Ο λαός δέν άρέσκεται στίς τομές. Κανείς λοιπόν δέν μιλά για τομές, για νέες άξίες, για τήν πραγματικότητα. Λίγη σημασία έχει άν πολλά πράγματα έχουν ανατραπεί στήν ελληνική έπαρχία. Άν ο κόσμος έχει συχνά λεφτά πού δέν ξέρει τί νά τά κάνει, αλλά επειδή κινείται στό ίδιο πλαίσιο πολιτισμικού εκπεσμού και κοινωνικής μίζεριας, όπως όταν δέν είχε, τά επενδύει σέ

1. Α. Παπακαρύας, συνέντευξη στόν Κ. Παπαπέτρου, *Τά Νέα*, 14.5.83.

2. «Ο Καλαμίτσος και τό καλάμι του», *Μεσημβρινή*, 14.5.83.

3. Α. Παπακαρύας, *δ.π.*

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

αυτοκίνητα, στά σκυλάδικα, σέ πιστόλια για τὰ πανηγύρια... "Ό,τι διαθέτει ή περιοχή, τέλος πάντων. Οί ίδιοι άνθρωποι πού αναπτύσσουν σήμερα νέες μεθόδους στή γεωργία, υποστηρίζουν τήν αλλαγή και παθιάζονται για τὰ ελγίνεια, μπορεί κάλλιστα νά δέρνουν τή γυναίκα τους, νά θέλουν τήν κόρη τους παρθένα και νά δικαιολογούν τις παιδεραστικές τους τάσεις με τήν έλλειψη πορνών στήν περιοχή τους. "Αντρες είναι, κάτι πρέπει νά κάνουν κι αυτοί. Οί ίδιοι πού κάθε στιγμή επικαλούνται τήν υποστήριξη του κράτους, τήν επιδότηση από τό κράτος, τήν επέμβαση του κράτους για τή λύση όλων των προβλημάτων τους, τήν ίδια στιγμή, σύσσωμοι, διεκδικούν τό δικαίωμα στήν αυτοδικία, αρνούνται δηλαδή τό κράτος και τούς νόμους του.

Άλλά γιατί νά είναι διαφορετικά τὰ πράγματα; Σέ τί διαφέρει ή λογική των κατά καιρούς κυβερνώντων; Ποιός διακινδύνευσε ποτέ τις ψήφους του, στήν προσπάθειά του νά αλλάξει πραγματικά τις νοοτροπίες, τὰ ήθη και τις συνειδήσεις;

"Ένα από τὰ χαρακτηριστικά του λαϊκισμού, άλλωστε, είναι δι αποκοιμίζει τήν κοινωνική συνείδηση, γιατί θωπεύει κολακευτικά όλα τὰ καλώς ή κακώς κείμενα, ανεξέλεγκτα. "Ο «λαός» είναι ή υπέρτατη αξία, δι, τι απειλεί τό «λαό» είναι κακό, δι υπηρετεί τό «λαό» είναι καλό. Κοινωνικές συγκρούσεις, κοινωνικές ομάδες, αντικρουόμενα συμφέροντα, είναι έννοιες πού απειλούν τή συνοχή του «λαού» και τής παράδοσής του και άρα απορρίπτονται. "Ο λαϊκισμός απαγορεύει τήν ύπαρξη οποιασδήποτε άλλης λογικής, τήν άμφισβήτηση του αποκλειστικά θετικού χαρακτήρα των παραδοσιακών ήθων και τής παραδοσιακής ήθικης, τήν άρνηση ψευδών διλημάτων του τύπου: «πές με ποιόν εισαι, αν δέν εισαι μαζί μου, εισαι έναντίον μου». (Γράφηκε δι στο χωριό του εκδικητή μαζεύουν υπογραφές για τήν άθώωσή του. Φαντάζεστε τί περιμένει τόν χωριανό πού θά άρνηθεί νά υπογράψει;).

Άναφερόμαστε στή λογική-όλων των κυβερνώντων, κάθε είδους. Και των δημοσιογράφων πού εξουσιάζουν μιά δυό στήλες και «λένε τή γνώμη τους», διαμορφώνοντας τις γνώμες των άλλων. Κανείς δέν διαμαρτυρήθηκε για προτροπές όπως: «Μήπως αντί νά τόν σκοτώσει μιά κι έξω, έπρεπε νά τό κάνει με δόσεις»;⁴ Ούτε κανένας εισαγγελέας ένοχλήθηκε. Στά θέματα αυτά ή περιλάλητη έθνική όμοψυχία έπιβεβαιώνεται περίτρανα. Συμπολιτευόμενος και αντιπολιτευόμενος τύπος συμφωνούν και έπαυξάνουν. "Αραγε ή ίδια όμοφωνία θά υπήρχε αν ο δεκατετράχρονος Παναγιώτης ήταν δεκατετράχρονη Παναγιώτα;

Οί πηχναίοι τίτλοι, ο βομβαρδισμός καθημερινά με τις φωτογραφίες και τις άπόψεις των πρωταγωνιστών τής Ιστορίας, ή δημιουργία εύθειας εύνοϊκού κλίματος για τόν δράστη, δέν συνιστούν φυσικά αντικειμενική πληροφόρηση. Προκαταλαμβάνουν και διαμορφώνουν τήν κοινή γνώμη, τήν κεντρίζουν στα στοιχεία της πού είναι τὰ πιο βαθιά ριζωμένα, τὰ λιγότερο επιδεκτικά άμφισβήτησης και σχετικοποίησης. "Εκτρέφουν γενικευμένες ψυχολογικές αντιδράσεις άφοριστικού χαρακτήρα και εκδηλώσεις κοινωνικού έκφασισμού.

*«Κάθε φορά, πού με άφορμή κάποιο σύνθετο έπεισόδιο του κοινωνικού βίου, εκδηλώνονται αντιδράσεις αυτοδικιών, πού επικαλούνται τόν συγκινησιακό χαρακτήρα τής ανθρώπινης συμπεριφοράς, με διάφορες ψυχολογικές επενδύσεις και πλασματικές ήθικες ή λογικές άναγωγές, για νά νομιμοποιηθούν σάν δίκαιες ή έπιβεβλημένες πράξεις, τότε αναμφισβήτητα οδεύουμε πανηγυρικά προς τὰ πίσω. Τότε, αναμφισβήτητα, ύπηρετούμε τό φασιστικό υπόβαθρο βαρβαρότητας, πού ένυπάρχει σε κάθε ανθρώπινη κοινωνία και σε κάθε ιστορική στιγμή».*⁵

4. Καλαμίτσης, δ.π.

5. Ελλάδα 1983, ένα μήνα πριν τήν ανάληψη τής προεδρίας στήν ΕΟΚ, έννια χρό-
5. Νίκος Κωνσταντόπουλος, νια μετά τή μεταπολίτευση, τριάντα έννια χρόνια μετά τόν πόλεμο... ή πολιτιστική μας συνέχεια αποκαθίσταται. Διεκδικούμε τὰ ελγίνεια!
δη, 'Η Αύγή, 22.5.83.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Τρώμε βρώμικο ψωμί...

Φυσικά και δέν τρώμε, πιά, βρώμικο ψωμί. Όσο κι αν επιμένει ο Σαββόπουλος (για ύποχθόνιους αγαπώντες). Όσο κι αν μηρυκάξει ο Ριζοσπάστης (για μυθικούς λιμοκτονούντες). Κι όχι πού πολλαπλασιάστηκε, ναζαρηνώ δικαίω τό παντεσπάνι. Τό ψωμί είναι πού 'λειψε, πού κατάντησε άχρειό και περιττό, κρύβοντας τή νοστιμιά του σέ ύπόγειες ταβέρνες, για δείπνους μυστικούς πικρών άρσενικών. Ή, «χωριάτικο» εκεί, μπαίνοντας σέ τηλεοπτικές διαφημίσεις, δίπλα σέ άπορρυπαντικά και έγχρωμες. Ή σπρώχνοντάς μας σέ χώματα γενέθλια για νά τό γυρέψουμε, όπως ακριβώς ληστεύουμε τά σεντούκια ψάχνοντας λάμπες πετρελαίου κι άλλα «έλληνικά» πού θά στολίσουν τό τριάρι.

Κι ήτανε, λέει, κάποτε, ύβρις νά τρώγεται από άνιφτους ή νά πετιέται.

FAST FOODS. Από παλιννοστήσαντες μετανάστες— στήν ξενιτιά πουλάγανε σουβλάκια. Κι από τίς πολυεθνικές (Μάκ Ντόναλντ, π.χ. πού διαθέτει και μήνυμα: «τρώμε για νά ζούμε· δέν ζούμε για νά τρώμε»). Κι από πολυπτυχιούχους των κρατών - μελών τής Κοινότητας. Κι από ιδιοφυείς μικρομεσαίους — «νά τό αρπάξουμε όσο είναι μόδα».

FAST FOODS. Ήδη τετρακόσια στήν Ήθήνα και πεντακόσια στήν ύπαιθρο χώρα. Πορτοκαλί, πράσινα και μπέζ καρεκλάκια, βιδωμένα στό πάτωμα για νά μήν προσεγγίζονται. Για νά μήν ξεχνιόμαστε και σαταλάμε λέξεις, ματιές και χάδια. Και αυτοεξυπηρέτηση (ιδού λοιπόν ένα αυτό- πού τό... κερδίσαμε). Και κορίτσια ένστολα νά σέ βοηθήαν — μ' ένα χαμόγελο νοσοκόμας νά τυραννιέται στά χείλη τους.

FAST FOODS. Πρόχειρο φαί, βιαστικό, άτάκα και όρθίως. Προκατασκευασμένο, όμοιο — για προκατασκευασμένα, όμοια στόματα (άτομα πές). Μεριδες σαν από φωτοτυπικό μηχάνημα (ποιός θυμάται τόν Χάξλεϋ και τήν μοκανοφσκοποίησή του)· μεριδες ούδέτερες και στειρές μικροβίων για συνδαιτυμόνες πού οί θηλές τής γλώσσας τους πήρανε κατά πόδας τίς λέξεις τής γλώσσας τους, μπαίνοντας στήν περίοδο του Φλεβάρη έκπτωτες κι άνάπηρες.

Ήπειδή βιαζόμαστε. Ήπειδή πρέπει νά βιαζόμαστε. Ήπειδή μās βιάζουν νά βιαζόμαστε. Για νά προλάβουμε τό λεωφορείο (σημαίνει άραγε στά νέα έλληνικά τίποτε περισσότερο τούτη ή λέξη από τό δάνειο πούλμαν); Για νά προλάβουμε τήν τηλεόραση και τό τηλεφωνο, οί χαμένοι τηλεμαχοι - τηλεραστές - τηλεπαθείς - τηλεπολίτες. Για νά προλάβουμε τό ήμερομίσθιο και τό ήμερολόγιο. Και τό σχολείο. Και νά μās σπάει τά κόκαλα κι ή γλώσσα: σχολή και σχολή, μέ παιδεύουν - μέ παίδεψαν.

Νά φαντάζει γεμάτη ή μέρα μας για ν' αφήνουμε μέ ήσυχη συνείδηση άγεώργητη τή νύχτα μας. Νά φαίνεται πλήρης για νά μή φανερώνεται τό άδηφάγο μηδέν τής ζωής μας.

Νιώθω παράνομος κάθε πού πάω σέ ταβέρνα.

Γιατί θά ζοδέψω — κι ό καπιταλισμός κι οί διαχειριστές του πασχίζουν νά μέ μάθουν τί σημαίνει λιτότητα κι άποθησαύριση και επένδυση σωστή.

Γιατί θά φάω και θά πιω, δοκιμάζοντας νά επανεφεύρω τίς αισθήσεις μου· τή γεύση τήν άφή τήν δραση τήν όσφρηση τήν άκοή (ναί, έμμένουν πέντε), ένω μέ σπουδάζουν πώς όλα ίδια κι άνοστα — και πλαστικά.

Γιατί θά μιλήσω και θά μιληθώ — θά θυμηθώ τίς λέξεις πού παραπετούν οί έφημερίδες, πού έξοστρακίζει ό φασισμός του μπέστ-σέλερ («πρέπει νά τό διαβάσεις, άλλως...»), και του «διάβασε για νά ρίξεις τήν γκόμενα... για νά παραμυθιάσεις τους άκροατές... για νά...».

Νά διεκδικούμε νόστιμο έλεύθερο χρόνο όταν ό χρόνος μας χάνεται αυτανδρος. Νά τόν διεκδικούμε για νά λαδώνουμε τή μηχανή-πού-είμαστε και νά ξαναμπαίνουμε, ίκανοί και άναγκαίοι, στήν άλυσίδα μέ τό νούμερο καρφωμένο στό μέτωπο (άριθμός ταυτότητας, άριθμός στρατιωτικού μητρώου, άριθμός κρατουμένου...). Και νά βουλιάζουμε μεσάνυχτα στήν κλίνη μας, σ' άνόνειρο λήθαργο. Και νά μās ύπνωτίζει ή κασέτα: *Τί θά φās; Ψωμί μέ φάστ - ζωή μέ φάστ.* Ζωή άφασική.

Κατά τά ήθικά: άργία μήτηρ πάσης κακίας. Για ποιούς; Ήδού ό Ήμελετ Ρόδιος.

Και κατά τά φυσικά: διά τής συναφείας παράγεται θερμότης.

Φωτιά ή βαρβαρότητα λοιπόν.

Παντελής Μπουκάλας

Κατοχυρώνεται η αρχή της πλειοψηφίας

του Γιώργου Καρρά

«Πρίν μάθω ποῦ βρίσκομαι θά πρέπει νά φτάσω ἐκεῖ», μονολόγησε ὁ Τσάπλιν στόν *Χρυσοθήρα* πού πρόβαλε προχθές ἡ ΕΡΤ. Ἡ πασοκική τηλεόραση καί ἡ κυβέρνησή της, ὅταν λασκάρουν γιά δύο ὥρες τή χειραγώγηση, γίνονται ἀκόμα καί αὐτοκριτικοί.

Ἄπ' ὄλες λοιπόν τίς μεριές διαπιστώνεται σήμερα ὅτι ἡ ἑλληνική οἰκονομία δέν ξέρει ποῦ βρίσκεται καίτοι ἔχει φτάσει ἐκεῖ. Μέτρα εἰσάγονται (πχ. ἡ ὑποτίμηση τῆς δραχμῆς), ξεχνιοῦνται ἀμέσως καί οὐδείς αἰσθάνεται τήν ἀνάγκη νά πεί δυό κουβέντες γιά τό ἄν καί τί ἀπέδωσαν. Οἱ μισθοί παγώνουν καί οἱ ἐργαζόμενοι τό μόνο πού μαθαίνουν, στό πετσί τους, εἶναι ἡ νέα λέξη ἑτεροχρονισμός. Προβλέψεις ἀναγγέλλονται ἀλλά ἡ κατακύλα συνεχίζει τό χαβά της. Καί ἡ ἀναζήτηση νέων μέτρων ἐξελίσσεται ἀσίγαστη, γιά νά τούς συμπεριφερθοῦν μετὰ οἱ κρατοῦντες μέ τόν ἴδιο ἀπαράλλακτο τρόπο καθὼς μάλιστα ἡ κυβέρνηση «δέν εἶναι διατεθειμένη νά συγκυβερνήσει μέ κανέναν» (Μαρούδας).

Ὁ κίνδυνος λοιπόν εἶναι μεγάλος. Δέν προέρχεται ὅμως μόνο ἀπό τήν κρισιμότητα τῆς οικονομικῆς κατάστασης καί τήν ἀντιδημοκρατικότητα πού σχεδόν αὐτόματα γεννᾷ τούς ἀποπάνω· ἀλλά ἀπό τό ὅτι ἡ κρισιμότητα αὐτή μᾶς σπρώχνει σέ νέες στενωπούς σκέψης (ποιός εἶπε ὅτι ἡ κρίση δέν ἔχει καί ἀμέτρητα ἰδεολογικά ἀποτελέσματα;). Τά πρωτεῖα στόν ἄνθρωπο, εἶπε κάποιος κάποτε καί κλάψαν ἄνθρωποι πολλοί. Σήμερα, οἱ «νηφαλιότεροι» ἀπό μᾶς ἐξωθοῦνται στήν αὐθόρμητη ἀντιστροφή (;) τῆς ρήσης: τά πρωτεῖα στήν οἰκονομία. Ὁ ὕψηλός λόγος τείνει ἔτσι νά περιέλθει στή δικαιοδοσία τῶν οικονομολόγων καί αὐτοῖ καλοῦνται νά μιλήσουν πρωτίστως ὄχι γιά τά κοινά ἀλλά γιά τό ἀντικείμενό τους. Ὁ ἴδιος μάλιστα ὁ πρωθυπουργός, μέ τήν «κοινωνικοποίησή» του θέτει τό δίλημμα: ἢ μαζί μου ἢ πιά τό χάος. Δηλαδή: ἢ οικονομικά θά μιλήσετε ἢ πολιτικά· καί τά δυό δέν γίνεται. Δύσκολοι καιροί γιά οικονομολόγους. Ἄριστους ἐνοῶ.

Ἄλλά δύσκολοι καί γιά ὄλους. Γιατί ὄλοι σχεδόν ξέρουν ὅτι ἡ περίοδος ἀπαιτεῖ λιτότητα, ὅποιαδήποτε ἔννοια καί νά παίρνη ἡ λέξη. Ὅμως μιά λιτότητα εἶναι μέτρο τελικά πολιτικό, ὄχι οικονομικό. Καί μιλάμε γιά λιτότητα, ἄν μή τι ἄλλο, πολύπλευρη. Καί αὐτό σημαίνει συναίνεση. Καί συναίνεση δέν σημαίνει, ὅπως μᾶς παραπλανοῦν, ἐνημέρωση καί πληροφόρηση, σημαίνει συμφωνία. Συμφωνία μάλιστα, θά ἔλεγε κανεῖς, καί τῶν ἀποπάνω (τοῦ κεφαλαίου) καί τῶν ἀποκάτω (τοῦ κόσμου τῆς ἐργασίας). Πῶς εὐοδώνεται αὐτό; Δέν γνωρίζω (καί, μεταξύ μας, ὅτε καί πολυθέλω νά μάθω. Πρὸς τό παρόν τουλάχιστον). Ἄς ἐξασφαλίσει λοιπόν κανεῖς τή συναίνεση τῶν ἀποκάτω (γιατί λιτότητα σημαίνει ὅτι καί αὐτοῖ θά πληρώσουν)

κι ὕστερα βλέπουμε. Αὐτό ὅμως γίνεται μόνο μέ συνειδητή προσπάθεια γιατί ἡ αὐθόρμητη περιπλάνηση ἄλλες συναινέσεις ἀναζητεῖ κι ἄλλα τραπέζια διαπραγματεύσεων σκαρώνει. Ἡ σημερινή κυβέρνηση εἶναι ἡ ἀποθέωση τοῦ αὐθόρμητου. Καί μιά αὐθόρμητη πολιτική εἶναι, παράδοξα, μιά πολιτική συνεπῆς. Τουλάχιστον κατά τοῦτο: ὅτι λιτότητα θά πεί νά γίνουν οἱ λιτοί λιτότεροι. Καί οἱ σιωπηλοὶ πλειοψηφία.

Καί ἀπό τῆς Νέας Δημοκρατίας τό μυαλό εἶχαν περάσει μέτρα παρόμοια μέ τά ὑπό ψήφιση σήμερα. Δέν πραγματοποιήθηκαν, εἴτε γιατί ἡ οἰκονομία δέν εἶχε ἀκόμα τέτοια χάλια, εἴτε γιατί δέν ὑπῆρχε ἡ πολυτέλεια νά μολιασθοῦν τά κυβερνητικά λόγια τῆς μέ μυθεύματα γιανουζελσκικῆς χροιάς, εἴτε γιατί δέν ὑπῆρχε τό μαχητικό καί πειθήνιο λαϊκό ξρεισμα, τό ὁποῖο διατηρεῖ σήμερα τό ΠΑΣΟΚ, γιά νά ὑπονομεύσει τό συνδικαλιστικό κίνημα ἀπό τά μέσα. Ὅ,τι πάντως μέτρα καί νά πῆρε, θά πρέπει νά ἀναγνωρισθεῖ στόν Λάσκαρη ὅτι εἶχε τουλάχιστον τήν εὐθιξία νά καταργήσει πρῶτα ρητά τήν πάλη τῶν τάξεων. Σήμερα ἡ Νέα Δημοκρατία τήν ἀνακαλύπτει ξανά καί ἀναδεικνύεται σέ πρωταγωνιστή φιλεργατικῶν διακηρύξεων. Πῶς αὐτό; Μά διότι εἶναι κομματικά ἐπωφελές καί πολιτικά ἀνέξοδο, ὅπως ἀκριβῶς συνέβαινε καί μέ τό προεκλογικό ΠΑΣΟΚ. Κανεῖς ὅμως δέν τήν πιστεύει (τό ΠΑΣΟΚ τότε γιατί τό πίστευε;). Θά ἔπρεπε πάντως νά ἐξαιρέσουμε ἐδῶ ἐκείνους τούς λιγοστούς δεξιούς, τούς εὐγενεῖς, πού ἀντιδροῦν γιατί ἔχουν σὺν τοῖς ἄλλοις καί ἓνα αὐθεντικό πρόβλημα τυπικῆς δημοκρατίας. Ὅτε κι αὐτούς φυσικά τούς πιστεύει κανεῖς. Ἐμεῖς οἱ ἄριστοί θά ἔπρεπε ἴσως, αὐτόν τόν καιρό τουλάχιστον, νά τούς πιστέψουμε...

Τό νέο νομοσχέδιο περὶ κοινωνικοποιημένης περιστολῆς τοῦ διεκδικεῖν μπορεῖ μὲν νά εἶχε προαναγγελθεῖ (Κουτσόγωργας: «Δέν θά ἐπιτρέψουμε ἄλλους τέτοιους ἐκβιασμούς. Θά δεῖτε τί ἐννοῶ σέ λίγες μέρες»), κατέβασε ὅμως πολλούς, ἐν οἷς καί πασοκικούς, ἀπό τά σύννεφα ὅταν δημοσιοποιήθηκε. Εἶχαν βέβαια προηγηθεῖ ὄλες ἐκεῖνες οἱ δικαστικῆς διώξεις κατὰ τῶν ἀπεργῶν, ἀλλά τό μαζικό μέτρο, καί μάλιστα ὁ σκάρτος κυβερνητικός λόγος πού τό συνόδευε, ξεσήκωσαν «ἀλόγιστους ἀλαλαγμούς κατὰ τῆς κυβέρνησης» (ΕΔΑ). Πολλοὶ ἄλλοι βέβαια, φίλοι καί ἐχθροί, τό ἀνέχθηκαν ἀρθρογραφώντας ἢ καί τό ὑπερασπίστηκαν, μέ βασικό ἐπιχείρημα τήν κρισιμότητα τῆς κατάστασης, τά πολλὰ προνόμια τῶν ὑπαλλήλων τοῦ δημοσίου, τά συντεχνιακά τους αἰτήματα καί ἄλλα, σωστά ἢ λάθος. Ἄλλά τό νά μιλά κανεῖς ἔτσι μέ τήν εὐκαιρία ἑνός τέτοιου νομοθετικοῦ ἀνοσοιουργήματος ἰσοδυναμεῖ μέ τό νά μιλά γιά τή φαυλότητα τῶν κοινοβουλευτικῶν ἀνδρῶν τήν ἐπομένη πραξικοπήματος...

Οι πρακτικές επιπτώσεις του νέου νομοθετήματος έχουν αναλυθεί αρκετά στον τύπο, μαζί με άλλα, όπως π.χ. ότι το περιβόητο άρθρο 4 στρέφεται, ειρωνικά τω τρόπω, και κατά εκείνων που θα θελήσουν να αντιδράσουν στα προεδρικά διατάγματα τα οποία θα «υλοποιήσουν», με τό αναμενόμενο περιεχόμενο, τις κενές διατάξεις των τριών πρώτων άρθρων.

Δέν θά πρέπει όμως να κάνουμε στό ΠΑΣΟΚ τή χάρη να του αναγνωρίσουμε ότι έχει ντέ και καλά εμπειρωμένες τίς θέσεις που παρουσιάζει τούς τελευταίους κυρίως μήνες, ότι δηλαδή, έστω και τέτοιες, έχει κάποιες δικές του σταθερές. Γιατί αν θελήσει να δει κανείς από κοντά τίς μεθόδους, τό ύφος και τό λόγο του, θά διαπιστώσει ότι, ως πρός τό κύριο, δέν υπάρχει ούτε κόκκος καινοτομίας. Όλα, τά πάντα, μάς τά 'χουν ξαναπεί. Λέγαμε πριν ότι κινείται περίπου αθόρμητα. Πρόκειται, συμπληρώνουμε, γιά τά αθόρμητα του αστικού τρόπου άσκησης τής έξουσίας.

Είναι λοιπόν γνωστό τοίς πási, ότι εάν θέλει κανείς όπωσδήποτε να χτυπήσει ένα διεκδικητικό κίνημα, πρέπει πριν απ' όλα να τό απομονώσει ή να τό διαβάλλει. Ό πρώτος, ό αυτόνοτος και ήθικου χαρακτήρα τρόπος είναι τό αντιπαράθεσι στό άδηφάγο δλον του οποίου τά πάντα είναι ταπεινά μέρη: τό έθνικό. Ό κυβέρνηση, ό τύπος της και ό ίδιος ό πρωθυπουργός συνάρτησαν έτσι τίς άπεργίες, αν όχι και με τούς Τούρκους, με τίς διαπραγματεύσεις γιά τίς Βάσεις (οί τελευταίες άλλωστε, μεγάλο άτου τής κυβέρνησης, δέν ξέρουμε τί μάς επιφυλάσσουν). Και ανακαλύφθηκαν «ύπονομευτές τής ίδιας τής εθνικής μας πορείας». Ένα βήμα παρακάτω έλλοχεύει, τελικά, ή ταύτιση με τόν «έχθρό» εν γένει. Άς άρκέσει έδω, ως άκρατο παράδειγμα, ή απόλαυση που μάς επιφυλάσσει ό κύριος τίτλος του Βήματος, 22.5.83, που κοσμεί τό άρθρο του πολλά ύποσχόμενου Π. Λουκάκου: «Άνυποχώρητη ή κυβέρνηση. Στίς κοινωνικοποιήσεις, τίς άπεργίες, τούς Άμερικανούς». Δηλαδή (κατά σειρά) στή δεξιά και τό κεφάλαιο, στήν εργατική τάξη, στους ξένους. Άβέρωφ-ΣΕΒ, οδηγία ΕΑΣ, Μπέρτ, τό ίδιο συνδικάτο.

Παρακάτω. Άκόμα και επί δεξιών κυβερνήσεων, τό κράτος εξακολουθεί να διατηρεί μία κάποια αϊγλή ως μοχλός του «γενικού καλού». Οί άπεργίες λοιπόν στον δημόσιο τομέα μπορούν σε περιόδους έντασης να παρουσιασθούν, συλλήβδην, ως διεκδικήσεις κατά του κοινού ή των φορολογουμένων. Άν υπάρξουν μάλιστα, εντός ή και εκτός δημοσίου, και άπεργίες προκλητικές ή ύψηλόμισθων, τόσο τό καλύτερο: ή εν τή εύρεία έννοία δεξιά τίς άρπάζει χρησιμοποιώντας συνεχώς τά ίδια παραδείγματα, γιά να άποφανθεί περί άπεργίας γενικώς. Πολύ περισσότερο που τό έρμο τό κράτος τό κινεί σήμερα «μία λαοπρόβλητη σοσιαλιστική κυβέρνηση» (Κ. Μπέης, Έλευθεροτυπία). Γιά τούς όλιγαρχέστερους υπάρχουν πάντα οί γλοιώδεις έφημερίδες του Συγκροτήματος και ό άειθαλής Γιάννης Κάττης: «Είμαστε αντιμετώπι οι σήμερα ενός παράδοξου φαινόμενου: οί εργαζόμενοι, τουλάχιστον εκείνοι που άπεργούν, να στρέφονται κατά του πολιτικού φορέα που επέλεξαν, δηλαδή του έαυτού τους». Λόγια όλόμοια με αυτά που χρησιμοποίησε και ό ίδιος ό πρωθυπουργός. Ό Θάτσερ και ό Ράλλης δέν είχαν φυσικά τήν πολυτέλεια να τά οικειοποιηθούν. Άλλά κι αυτά μάς τά 'χουν ξαναπεί. Ό Γκιέρεκ, γιά παράδειγμα, δταν τόν είχαν στριμώξει στα Ναυπηγεία Βάρσκι τό '71

κι ενώ οί χαφιέδες του έθαβαν απέξω τούς νεκρούς στις ναύλον σακούλες...

Σέ αυτήν τήν κατηγορία ύπάγεται εξάλλου και ή ιδιότυπη χρήση π.χ. του επίθετου «συντεχνιακός» εν είδει βρισιάς. Μέσω τής άοριστίας συντεχνιακή είναι μία άπεργία «που έχει γνώμονα τά στενά συμφέροντα του κλάδου» (τό στενός θεωρείται εξ όρισμού άρνητικό, καιτοι ένα «στενό» αίτημα μπορεί να είναι βέβαια εύρύτατο, και άνάποδα), ή κυβερνώσα παράταξη καταλήγει: συντεχνιακή είναι πάνω-κάτω μία άπεργία που στρέφεται εναντίον μας δταν είμαστε κυβέρνηση. Άκριβώς λοιπόν γιατί ή χρησιμότητα αυτή έννοια άποπολιτικοποιείται (στερώντας μας έτσι τή δυνατότητα να δούμε συγκεκριμένα τόν δυτως διάχυτο κορπορατισμό), τό ΠΑΣΟΚ μπορεί χωρίς κανένα πρόβλημα να άγκαλιάζει ως αντιπολίτευση και τίς συντεχνιακότερες των άπεργιών.

Μίλησαμε γιά άπολιτικοποίηση. Αυτή θά στρώσει πλέον τό δρόμο στον άκρατο περί πολιτικής λόγο. Πράγματι: μία από τίς κεφαλαιώδεις ανάγκες τής αστικής έξουσίας είναι, όπως ξέρουμε, να άποκρύψει τόν κοινωνικό χαρακτήρα των συγκρούσεων. Γιατί έτσι μπορεί να στοιχειοθετεί τήν ένότητά της και να άπολαμβάνει τής συναίνεσης ή έστω τής άπάθειας των μαζών. Στίς δύσκολες λοιπόν περιπτώσεις μία κυβέρνηση, τό κόμμα της και οί διανοούμενοί της καταφεύγουν στην άσφαλιστική δικλείδα του πολιτικού, μεταφέροντας τίς συγκρούσεις σε οικεία πεδία. Μία άπεργία σκληρή είναι έτσι σχεδόν πάντοτε, και γιά τή Θάτσερ και γιά τόν Παπανδρέου, άπεργία πολιτική. Ό ένθουσιώδης Κάττης τό μαρτυράει: «Ό βαθύτερος στόχος εκείνων που ύποκινούν τίς άπεργίες δεν είναι ή βελτίωση του εισοδήματος των εργαζομένων, αλλά άλλες επιδιώξεις πολιτικού χαρακτήρα». Οί άπεργίες άλλωστε «στρέφονται κατά του κράτους και όχι κατά τής στυγνής όλιγαρχίας του πλούτου». Πρόκειται γιά μία «διακριτική έπιλογή των στόχων». Άλλά και ή ίδια ή κυβέρνηση παρόμοια μίλησε, ό δε κυβερνητικός εκπρόσωπος έντόπισε όχι μόνο «περιέργες συμμαχίες» αλλά άκόμα και τήν επικείμενη δικαίωση του παμπάλαιου τροτσκιστικού όνειρου, τήν άπόπειρα να οργανωθεί «γενική άπεργία»! Γιατί όμως να οδηγεί μία κυβέρνηση τά πράγματά σε μία τέτοια «πολιτικοποίηση»;

Πρώτα απ' όλα γιατί, σε μία χώρα μάλιστα πολιτικολογούσα κι αυτό είναι τό παράδοξο, τό πολιτικό έχει και μία χροιά σαφώς άρνητική. Πρωτοπόρος είναι βέβαια ή ίδια ή δεξιά, δικά της παιδιά είναι εκείνα τά «δέν ήρθαμε έδω γιά να πολιτικολογούμε» και τά «μήν μπλέκετε τήν πολιτική στή μέση» που άκούγονται χρόνια τώρα σε όλες τίς δημόσιες εκδηλώσεις. Μία άπεργία που τής προσάπτεται ύπόγεια πολιτική σκοπιμότητα είναι εκ του πονηρού. Ό κυβέρνηση ξέρει ότι δέν θά μαγαριστεί δά αν καταφύγει σε τέτοια μέσα. Άλλά τό πολιτικό δέν είναι βέβαια πολιτικό.

Διότι, όπως ήδη στράφηκε τό έθνικό, καλείται κι αυτό με τή σειρά του να στραφεί κατά του κοινωνικού. Όταν μία κυβέρνηση βλέπει ότι κάποιες άπεργίες ένδέχεται να πολώσουν τούς ανθρώπους με δρους κοινωνικούς, έχει του κόσμου τούς λόγους (και τό ΠΑΣΟΚ, σήμερα, άκόμα περισσότερους) να τούς πολώσει εκεί που είναι ήδη πολωμένοι, πολιτικά. Δηλαδή, αυτό θά πεί έδω, κομματικά. Τό έρώτημα λοιπόν τίθεται έτσι: άπεργούν εναντίον μου με στόχους πολιτικούς. Άρα, άφου με ψηφίζεις, και εναντίον σου. Με ποιόν είσαι; Σε δσους ψηφισαν ΠΑΣΟΚ όφείλει έτσι να πρυτανεύσει ή ψήφος τους, να μήν ύπεισέλθει στήν

κρίση τους ή κοινωνική τους θέση, γιατί τότε έρχονται άνεξέλεγκτοι παράγοντες να διαταράξουν ή έστω να σχετικοποιήσουν τις σχέσεις εκπροσώπησης. Ο οδηγός νταλίκας, για παράδειγμα, ή ο σιδηροδρομικός δέν πρέπει να δούν τήν άπεργία στόν ΕΑΣ μέ αυτή τους τήν ιδιότητα. Ούτε καν ό ίδιος ό φιλοκυβερνητικός οδηγός λεωφορείου.

Περιττό να πεί κανείς ότι έδώ ριζώνει ό άπεργοσπαστισμός. Όχι εκείνος πού πραγματοποιείται μέ μισθοφόρους, στρατιώτες ή πεινασμένους, αλλά ό άλλος, ό ακόμα πιό άποτρόπαιος και έκ τών έσω μαχητικός άπεργοσπαστισμός πού έχει πάρει στίς μέρες μας έφιαλτικές διαστάσεις, μετατρέποντας τή συνδικαλιστική (τρόπος του λέγειν) παράταξη του Κινήματος σε κομάντος άπεργοσπαστών. Είπε ό πρωθυπουργός παρουσιάζοντας τό περί «κοινωνικοποιήσεων» νομοσχέδιο στή μικρή όθόνη: «Άποβλέπουμε έπίσης στή δημοκρατία και στίς αποφάσεις πού άφορούν τό δικαίωμα στήν άπεργία, τό δικαίωμα στή δουλειά». Τό δικαίωμα στή δουλειά, έξυπακούεται, όταν οι άλλοι άπεργούν. Γι' αυτό και ύπήρξε προεκλογικά ή υπόσχεση ότι ό συνδικαλισμός δέν θά «υποκύπτει στα κελεύσματα» τής πολιτικής έξουσίας: θά είναι και δικά του.

Αυτή ή άπολιτική πολιτικοποίηση τελικά μας λέει: μιά διεκδικητική άπεργία πού γίνεται για λόγους πολιτικούς, στήν όποία δηλαδή τό ιδιοτελές πολιτικό εισάγεται έξωθεν στόν άδολο χώρο του κοινωνικού, είναι ούτε λίγο ούτε πολύ ξενοκίνητη. Νά μιά έννοια-κλειδί τής άπανταχού αντίδρασης, δυτικής και ανατολικής. Τί άλλο θά πει αυτό τό πρόσφατο «κέντρα κατεθυσμένης πολιτικής και κοινωνικής δξύτητας» ή τό «υποκινούν» του Κάτρη; Άλλά ξενοκίνητοι δέν μπορεί να είναι, διάολε, όλοι οι εργαζόμενοι. Αυτοί λοιπόν άπλών παρασύρονται από τους καθαυτό ξενοκίνητους.

Φθάνουμε έτσι στό μέγα θέμα τής πλειοψηφίας και τής μειοψηφίας, άλλο ένα προπύργιο τής ανά τή γή συντήρησης. Αυτή ή τελευταία έχει πάντοτε άποδώσει όλες τις άνω του μέσου όρου άναταραχές σε κάποιες «όργανωμένες μειοψηφίες» πού μέ τήν πειθώ του λόγου και τής βίας, τήν όργάνωση, τό δόλο, τήν έκμετάλλευση τής άγνης δυσαρέσκειας κ.λπ. παράσερνε τόν κοσμάκη. Έλάχιστα να σκαλίσει κανείς θά βρει άποκάτω άκέραιο τό όπλοστάσιο πού χρησιμοποιήθηκε έπί δεκαετίες, έδώ και άλλου, κατά τών κομμουνιστών.

Δέν καινοτόμησε λοιπόν ή κυβέρνηση όταν πρόβαλε τό τελευταίο νομοσχέδιο ως άσπίδα για να μας προφυλάξει από τις δαιμόνιες «όργανωμένες μειοψηφίες», τή μάλιστα αυτή του είκοστού αιώνα. Ποιά μέθοδο προφύλαξης άκολούθησε; Μά φυσικά εκείνη τήν πανάρχαια πού μπορεί να βρει κανείς σε περίοπτη θέση στό πρώτο τυχόν έγχειρίδιο του καλού κυβερνήτη: «Δίνονται δικαιώματα στήν πλειοψηφία του 51% και αυτό ίσως ένοχλεί κάποιες δυναμικές μειοψηφίες» (Μαρούδας). Όλλωστε, άναρωτιέται εύθαρσώς ό ύπουργός Έργασίας κ. Γιαννόπουλος, «πώς εκφράζεται ό λαός στή συγκρότηση του Κοινοβουλίου και κατ' έπέκταση στή συγκρότηση τής κυβέρνησής του»; Όπως και να εκφράζεται, κύριε ύπουργέ, τό σίγουρο είναι ότι έσεις σήμερα δέν κυβερνάτε μέ τό 51%. Και δή τών έγγεγραμμένων. Ρωτήστε μάλιστα και τόν κύριο Γεννηματά να δείτε τί πειρασμοί σούπερ ύπερениσχυμένων περνάνε από τό μυαλό του.

Διότι βέβαια τό άστικό καθεστώς, καίτοι έχει κάνει ύποχρεωτική τήν ψηφοφορία (δ,τι πιάσουμε), δέν έχει

τελικά καμιά άπολύτως πρεμούρα για πλειοψηφίες έπί τών έγγεγραμμένων. Αυτό δά μας έλειπε τώρα, να περιμένουμε πότε θά δείσουν να προσέλθουν όλοι οι σιωπηλοί στίς κάλπες. Σε όλα όμως τά άλλα έπίπεδα και σε όλα τά μήκη και πλάτη, οι κρατούντες τήν έχουν γενικά άνάγκη μεγάλη τήν πλειοψηφία, τή σιωπηλή έννοιά πλειοψηφία, επιδιώκοντας μάλιστα να τήν κάνουν όσο πιό σιωπηλή και όσο πιό πλειοψηφία γίνεται. Γιατί αυτή, σκέφτονται πονηρά, είναι άδιάφορη και έπομένως συντηρητική. Όταν τύχει να μιλήσει, μιλάει έτσι. Όταν σιωπά, έξουσιοδοτούμαστε έμεις να μιλάμε για λογαριασμό τής, ή άπουσία τής είναι ψήφος υπέρ μας. Τί ωραιότερο για τήν ιδιωτική πρωτοβουλία, λένε οι μέν, για τή λαϊκή συμμετοχή, οι δέ, για τήν πάταξη τών νοσταλγών του καπιταλισμού, κάποιοι άλλοι. Γράφει έτσι ό.Κ. Μπέης στήν Έλευθεροτυπία: «Άρμόδια να αποφασίσει για άπεργία θά είναι πιά ή άπόλυτη πλειοψηφία τών γραμμένων μελών τής συνδικαλιστικής ένωσης. Έμποδίζονται έτσι δυναμικές μειοψηφίες να παρασύρουν σε άπεργία τήν πλειοψηφία πού, ως τώρα, άδρανούσε». Ένώ τώρα θά πάψει να άδρανεϊ ή ίδια ή άδρανεϊα τής, πού δέν καταργείται βέβαια διά νόμου, θά είναι πλέον δαγκωτή ψήφος χαρᾶς και έργασίας.

Τό νέο νομοσχέδιο πού στηρίζεται στή «γενική άρχή τής δημοκρατίας πού καθιερώθηκε και λειτουργεί άνα τους αιώνες ότι οι αποφάσεις λαμβάνονται κατά πλειοψηφία» (Γιαννόπουλος) στρέφεται εθθέως κατά τής πλειοψηφίας. Όχι τής αριθμητικής πλειοψηφίας-φάντασμα πού βγάξει τό κομπιουτεράκι, αλλά τής ενεργού πλειοψηφίας πού βγαίνει από τους λόγους πού έχουν οι άνθρωποι να συμμετέχουν, να δρουν και να διεκδικούν (λόγους εύτελείς, τυχαίους ή ύψηλους, άδιάφορο). Θα θέλατε όντως, κύριοι ύπουργοί, να συμπέσουν αυτές οι δύο πλειοψηφίες;

Ός συμπληρώσουμε, τέλος, στό σημείο αυτό ότι τό περί «κοινωνικοποιήσεων» νομοσχέδιο διαπνέεται και από έντονο άνθρωπιστικό πνεύμα: άπαλλάσσει τους τής ΠΑΣΚΕ από τήν έξευτελιστική (;) άνάγκη να παραγνθίζουν μονότονα κατά τών άπεργών, τώρα θά μπορούν, άξιοπρεπέστατα οι άνθρωποι, να προπαγανδίζουν μιά παρτίδα μυριάδα τήν ώρα τής ψηφοφορίας.

Κατοχυρώθηκε λοιπόν «ή άρχή τής πλειοψηφίας, γέννημα τής Άρχαίας Άθήνας, κοιτίδας τής δημοκρατίας» (Γιαννόπουλος). Άν όμως εύδοκιμήσουν τελικά οι χρονοβόρες διαδικασίες και έξακολουθει, παρ' έλλίδα, τό αίτημα να είναι έπικαιρο και αν σπάσει ό διάλογος τό ποδάρι του και βγει ότι ή πλειοψηφία είναι υπέρ κάποιας άπεργίας, δηλαδή έναντίον μας, τότε τί κάνουμε; Καιρός είναι τότε να κατοχυρώσουμε τήν άρχή τής μειοψηφίας. Δυναμικής κατά προτίμηση και όργανωμένης. Βάζουμε λοιπόν περίοπτη διάταξη πού δίνει τή δυνατότητα στό διοικητικό συμβούλιο ή τό 1/10 τών μελών πρωτοβάθμιας όργάνωσης (γιατί ειδικά 1/10; Κάτι θά ξέρουν από στατιστική οι άπόφοιτοι του Γέηλ) να σταματήσουν τή συμμετοχή τής στήν άπεργία. Μπορεί λοιπόν και 100 άτομα, άπ' δ,τι λέγεται, να εκφυλίσουν έτσι μιά καθόλα νόμιμη άπεργία όμοσπονδίας ή να δώσουν τουλάχιστον στήν τηλεόραση τή δυνατότητα να μας βομβαρδίσει μέ τά περί πτωχής συμμετοχής. Λέγεται ότι τά περί 1/10 θά άποσυρθούν. Είθε. Άλλά scripta manent. Τό ΠΑΣΟΚ είναι λοιπόν μέ τήν πλειοψηφία, όταν τό ψηφίζει ή σιωπά αν αυθαδιάσει, είναι μέ τή μειοψηφία. Μέ τρόπο σκέφτε-

ται κανείς τί θά μπορούσε νά γίνει άν έλειπε ή τελευταία...

"Όλα τά προηγούμενα έχουν έτσι μπάσει γιά τά καλά τό νόμο στήν καρδιά τών συγκρούσεων. Δέν πρόκειται μόνο γιά άμεση επίπτωση του άσφυκτικού κρατισμού πού μās ζώνει. "Όταν ή συναίνεση ή ό διάλογος προϋποθέτουν εφόδια πού λείπουν, αθόρμητη λύση είναι νά αντιμετωπισθεί ή διεκδικητική άναταραχή μέ τά δικαστήρια. Αυτό προσφέρει πλεονεκτήματα πρός όρισμένες κατευθύνσεις, κατ' άρχήν ιδεολογικά. Διότι ό νόμος, ό,τι νόμος και νά 'ναι, είναι νόμος. Μιά άπεργία «παράνομη» είναι εϋθύς έξαρχής στιγματισμένη, λίγο ή πολύ, στά μάτια τών πολλών, δίνοντας ταυτόχρονα τό δικαίωμα στίς άρχές νά παίξουν τό χαρτί αυτό μέχρις άναισθησίας. 'Αλλά και τά πιά χειροπιαστά άποτελέσματα (τό ίδιο τό σταμάτημα τών διεκδικήσεων) δέν είναι βέβαια μικρά. Τό ΠΑΣΟΚ έδειξε εϋθύς έξαρχής ότι άρχή τής έκτελεστικής έξουσίας είναι ή παραπομπή στή δικαστική άρχή. 'Από τό διορισμό τών εγκάθετων στίς διοικήσεις τών σωματείων μέχρι σήμερα, οί άνθρωποι σέρνονται στά δικαστήρια και καλούνται συνεχώς νά στοιχειοθετήσουν μέ βάση άρθρα και παραγράφους ένα άπό τά στοιχειωδέστερα δικαιώματα. Καί ή κυβέρνηση έκπονεί όλο και νέους νόμους γιά νά μπαλώσει τρύπες πού τυχόν άπομένουν, μέ ύποβόσκοντα δηλαδή στόχο νά καταργηθεί, όπως λέει ό Π. Φωτέας στή *Μεσημβρινή*, «ή διεκδίκηση ως γενικότερο κοινωνικό φαινόμενο». Καί επειδή δέν μπορεί βέβαια νά καταργηθεί, όπως άλλωστε και ή κλεψιά, ό φόνος και ό βιασμός, καλό θά είναι νά τίθεται κατά τό δυνατόν εκτός νόμου.

Διώξεις λοιπόν και φυλακές. Μά αυτή δέν ήταν πάντοτε ή μοίρα τών άγωνιστών; 'Ιδού λοιπόν στάδιον δόξης λαμπρόν γιά ώραίους άγώνες, θά πεί άνευ άλλαγής χρώματος ό ύπουργός 'Εργασίας: «Οί λεβέντες, οί επαναστάτες συνδικαλιστές, αντιμετωπίζουν και τή φυλακή μέ λεβεντιά. "Όχι νά αναστατώνουμε άπό τή μια μεριά τήν 'Αθήνα και άπό τήν άλλη νά ζητάμε άλληλεγγύη άπό τούς καθηγητές κ.λπ.». Αυτό τά λόγια σέ κανένα νόμο δέν έμπιπτουν;

'Η έκτελεστική λοιπόν έξουσία μεθοδεύει, ή νομοθετική υψώνει χείρα και ή δικαστική κατεβάζει μέ δύναμη τό σφυρί. "Αν τής ξεφύγει, ανεξάρτητη γάρ, τήν παραλαβαίνει ό κ. Γιαννόπουλος. 'Η ποινικοποίηση λοιπόν τής κοινωνικής σύγκρουσης (τό ειρηνοδικείο ως μοχλός τής σχέσης μάζες-έξουσία) μετατοπίζει τήν κουβέντα, μαζί μέ άλλα πού κάνει, στίς σφαίρες του διαδικαστικού, του τύπου (όχι βέβαια τών ήλων). 'Η κατοχή τής σφραγίδας (παλιό συνδικαλιστικό έθιμο), γιά παράδειγμα, μετατρέπεται σέ κυβερνητικό όπλο. Στήν άπεργία πχ. στον ΕΑΣ, μόλις ή πασοκική μειοψηφία κατάφερε νά προσεταιρισθεί έναν τής πλειοψηφίας και έγινε αυτή τυπικά πλειοψηφία, έδωσε τή δυνατότητα στήν τηλεόραση νά μιλάει μόνο γι' αυτήν, νά παραπλανά, νά ψεύδεται. Νόμιμα. Καί άπεφάνθη ή άπεργοσπαστική αυτή πλειοψηφία: «ή διοίκηση του σωματείου είναι μία και έκφράζεται άπό τήν πλειοψηφία τών μελών τής». Ουδείς ύόγος. Τό ίδιο όμως τό σωματείο άπό ποιόν έκφραζόταν; Τό είδαμε αυτό άπό τή γενική συνέλευση και τή μαζικότητά τής, τόν άσημαντο αριθμό ψήφων κατά τής άπεργίας, τήν επιτυχία τής τελευταίας, τήν άδυναμία τών σφραγιδοφυλάκων νά κινήσουν λεωφορεία. "Εστω λοιπόν ότι υπήρξε άποχή ...έγγεγραμμένων (ξέρω μάλιστα κάποιον πού, ύστερα άπό έναμιση χρόνο άνεργία, προσλήφθηκε οδηγός και φυσικά δέν άπήρησε ό άνθρωπος), έστω

ότι παρέβαινε όντως ή άπεργία τό άρθρο τάδε. Μά ποιόν άριστερό, ποιόν δημοκράτη μπορεί τελοσπάντων νά νοιάζουν αυτά μπροστά στήν άποφασιστικότητα ενός όλόκληρου κλάδου (πού, επιπλέον, ζητούσε τά γραπτός ύπεσχημένα και έτεροχρονιζόμενα);

"Ας μήν έπεκταθούμε άλλο. Γιατί θά μπορούσε κανείς βέβαια νά μιλάει μέ τίς ώρες γιά τίς οίκτρες ειδήσεις άπό τήν τηλεόραση μέ τούς ένθουσιώντες εργαζομένους τής και μέ εκείνα τά «ή μειοψηφία άπεφάσισε άπεργία» ενώ έξω δέν κουνιόταν ρόδα, γιά τόν τρόπο μέ τόν όποιο ό πρωθυπουργός παρουσίασε τό νομοσχέδιο (μόνο τά τρία του άρθρα) στή μικρή όθόνη, γιά τό ότι κοινοποιήθηκε Παρασκευή, λόγω πενθημέρου, και όχι Σάββατο όπως επί Νέας Δημοκρατίας. 'Αλλά φτάνει. Γιατί — καιτοι τά πρακτικά και τά διαθέσιμα μέσα ποικίλλουν, οί ιστορικές καταβολές βάζουν τό χέρι τους, ή συγκυρία τσοντάρει κι αυτή και ή κοινωνική σύγκρουση, παίρνοντας αυτά και άλλα ύπόψη, όδηγεί εκεί πού όδηγεί — όλα αυτά τά 'χουμε ξαναδεί και έμεις έδώ και οί άνθρακωρύχοι τής 'Αστούριας και οί ναυπηγοί του Γκντάνσκ.

Τό προεκλογικό πρόγραμμα τής Θάτσερ, πού δημοσιεύτηκε δύο μόλις μέρες πριν άπό τό ντόπιο νομοσχέδιο, προβλέπει αντίστοιχες άν και ήπιότερες διατάξεις. «Είναι σύμπτωση», είπε ό κ. Μαρούδας. Τό συμπίττω έχει πολλές σημασίες...

'Αλλά τά άνάλογα μέτρα τής Θάτσερ, παρατηρεί ό 'Α. 'Ανδριανόπουλος στή *Μεσημβρινή*, έκτίθενται δημοσία και ζητείται άνοιχτά ή ψήφος ακριβώς γιά νά εφαρμοσθούν αυτά και όχι άλλα. "Αν εκλεγεί, θά έχει κάθε τυπικό δικαίωμα νά τά εφαρμόσει (άν μπορεί) στό όνομα τής πλειοψηφίας. 'Εδώ σέ μās είναι πλέον σαφές πώς, ό,τι νεφελώδες και νά ψήφισε ως 'Αλλαγή ό λαός, σίγουρα δέν ψήφισε τά δικαστήρια, τόν άπεργοσπασισμό, τίς άνταπεργιακές διατάξεις, έστω κι άν τό ΠΑΣΟΚ δέν τά προσχεδίασε αλλά τά βρήκε καθ' όδόν. Καί ή κυβέρνηση μιλάει μέν σήμερα άκατάσχετα γιά έκλογές, χωρίς νά θέτει όμως τά κατ' έξοχήν ζητήματα ουσίας άφού «δέν έχει άνάγκη νά έχει διάλογο μέ τούς ενδιαφερομένους γιατί είχε διάλογο όταν έγιναν οί έκλογές και κέρδισε μέ μεγάλη πλειοψηφία» (Γιαννόπουλος). 'Η συντηρητική κα Θάτσερ έχει πάντως τό πρόβλημα τής νομιμοποίησής τής.

τετράδια

πολιτικού διαλόγου έρευνας και κριτικής

τετράδιο έβδομο

απρίλιος '83

ΣΥΜΒΕΛΜΑ ΕΛΛΑΔΟΣ	1
Νεοκλής Σαρρής: Συνέντευξη - συζήτηση με το Σπύρο Λυγέρη για την Τετάρτη και τις ελληνοαμερικανικές σχέσεις	3
Δημήτρης Ίζουβανος: Η κρίση, ης ηριστικός και οι προσεγγίσεις της στη Η.Ε.Ο.Κ.	19
Γιώργος Ήκονομοπούλος: Δημοκρατία και πλειοψηφία	31
Λουκάς Ξελέας: Η μεσοική επαναστατική οργάνωση, και η άποψη του Ρυγα Βελεστίνις στη Βόρση	41
Δημήτρης Ληφόσος: Προσχεδίαση και σωματείο σχετικά με την πασοκική καταστολή στην Ελλάδα την περίοδο 1930-1940	51
Δημήτρης Ίζουβανος: Μεταρρυθμίσεις για την κοινωνία και την ανεργία	67
James Petras: Μισοκοινωνία και μεταρρυθμισμοί στην Τρίτη Αμερική	81
Ευγένιος Κασιλιάνος: Συνέπειες - συνέψεις μέ για ήλιό μας	91
Λεωνίδας: Η ελληνοαμερικανική	107

‘Ο πόλεμος τῆς ρόδας

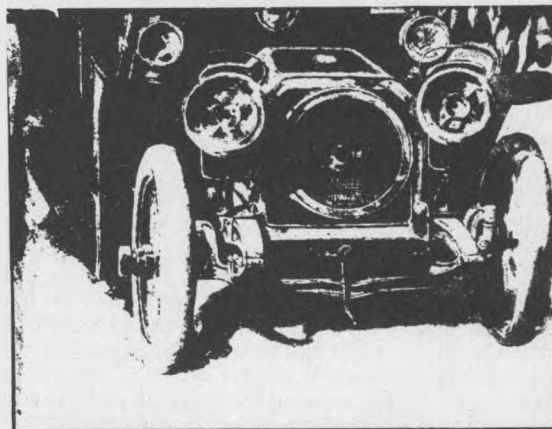
του Ἰ. Ἀγγελου Ἐλεφάντη

Ἡ «Μεγάλη Ἐξοδος»

‘Ο κόσμος φέτος γύρισε ἀπὸ τὴν πασχαλινὴ ἐξοδο κουβαλώντας τὸ δέος τῶν 41 νεκρῶν καὶ τῶν ἑκατοντάδων τραυματιῶν — τόσο πού μερικοὶ παλαιοὶ θυμήθηκαν ὅτι περίπου αὐτὸ ἦταν τὸ κόστος σὲ ἀνθρώπινα κορμιά σὲ μιὰ καὶ μόνον μάχη στὸν πόλεμο τῆς Ἀλβανίας. Τώρα, χωρὶς κανόνια καὶ πολυβόλα πού νὰ θερίζουν, τὸ δυστύχημα δὲν εἶναι πιά τὸ τυχαῖο μακρινὸ καὶ ἀπίθανο ἐνδεχόμενον ἀλλὰ τὸ μόνιμο, καὶ μὲ μακάβρια στατιστικὴ ἐπαλήθευση, συνοδευτικὸ φόβητρο τῆς καθημερινότητος. ‘Ο θάνατος ἢ ὁ ἀκρωτηριασμός θὰ συνοδεύσει τίς στιγμὲς τῆς ἀπόλαυσης, ἢ σκιά τους δὲλα τὰ φαντάσματα τῆς ἐποχοῦμενης εὐτυχίας.

Ἐστώσο ὁ φόβος αὐτὸς δὲν θ’ ἀναιρέσει τίποτε, δὲν θὰ ἀναθεωρήσει καμιὰ στάση, καμιὰ συμπεριφορά, ἀτομικὴ, κρατικὴ ἢ συλλογικὴ. Πρὶν ἀπ’ αὐτὸν ὑπάρχει τὸ ὄνειρο. Τὰ δῶρα, τὰ τρίωρα τῆς ἀγκυλωμένης ἀναμονῆς στὰ ἀποπνικτικὰ μπουλιάρια, τὸ βασιανιστήριον τοῦ παρκαρίσματος, ἢ ἀκρίβεια τῆς ἀγορᾶς, ἢ ἀκρίβεια τῶν καυσίμων, τῆς ἐπισκευῆς, τὰ καμώματα τοῦ γκαρτζιέρη, ἢ ἀβέβαια τῶν φόρων δὲν θὰ μετρήσουν, ὅπως δὲν μέτρησαν ὡς τώρα πουθενά. Δὲν μᾶς τρομάζει οὔτε κι ὁ θάνατος. Ὅχι ἀπὸ γενναιότητα ἀλλὰ γιατί πιστεύουμε πάντα ὅτι τὸ κακὸ θὰ βρεῖ τοὺς ἄλλους. Κι ἐνῶ ὁ θεὸς αὐτοκίνητο γκρεμίζεται ἀπὸ τὸ βᾶθρο του ἀκριβῶς τὴν ἡμέρα τῆς γιορτῆς του, τὴν ἡμέρα τῆς Μεγάλης Ἐξόδου, τὴν ἴδια ὥρα ἀποκαθίσταται θριαμβευτικὰ στὰ λατρευτικὰ του δικαιώματα μόλις ἢ μηχανὴ ξεφύγει ἀπὸ τὸ Σχηματάρι, μόλις διαβῆι τὸν κλοιό. Τότε ὅλα τὰ κατὰ γίνονται καπνός: χρῆμα, ρύπανση, θόρυβος, ἴλιγγος, κατοχὴ τοῦ χώρου, χασομέρι, ἀδιαχώρητο, σπᾶσιμο νεύρων. Στὰ μύχια τῆς σκέψης ὁμως παραμονεύει πάντα ὁ φόβος τοῦ δυστυχήματος, ἀφοῦ ἡ ἀξαναπόλεμη συχνότητά του τὸ καθιστᾷ μοῖρα. Φαντάζομαι τὸ τηλεφώνημα τὴν Κυριακὴ τὸ βράδυ τῆς ἐπιστροφῆς ἢ τῆς Δευτέρας τὸ πρωί, σὲ συγγενεῖς καὶ φίλους, προδίδει ἐτούτῃ τὴν ἀνομολόγητη ἀγωνία: «νὰ γύρισαν τάχα ζωντανοί;»

Ἐστώσο, καὶ παρὰ ταῦτα ὁ ἀπελευθερὸς ὁδηγὸς ζεῖ τὴ μιὰ πλευρά, τὴ στιλπνὴ καὶ ἐκθαμβωτικὴ σαγήνη τοῦ αὐτοκινήτου ΤΟΥ: τὴν ὡραία καὶ δυνατὴ μηχανή, τὴν κομψὴ σιλουέτα, τὴν ῥέμβη (!) στοὺς ἀπομακρυνόμενους δρόμους τῆς ἐπαρχίας, τὴν μέθη τῆς ταχύτητας, τὴν ἀπολύτρωση ἀπὸ τὰ δεσμά του χρόνου καὶ του χώρου, τὴν μεγάλην κινητικότητα, τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὰ δεινὰ τῆς πόλης, τὰ ταξίδια στὸ ἐξωτερικὸ, τὴν χαρὰ πού τὰ παιδιά θὰ πᾶνε ἐξοχῆ, τὴν κερδοφόρα ἐπένδυση, τὸ σύμβολο τῆς κοινωνικῆς προβολῆς. Ἀκατανί-

κτητὴ ἢ σαγήνη. Τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενον, ἔχοντας γεννήσει τὸν τρόπο, κατασκευάζει ἀντίδοτα γιὰ νὰ τὸν καταπραῖνει. Ἡ ἔλκυστικότητά τῆς μορφῆς του σχεδιάζεται μόνον ἀπὸ τὰ ὑπὲρ κι ἔτσι τὸ ἐξωραϊσμένο καὶ ἐξωραϊστικὸν σύμβολο ἀποβαίνει ἀφάνταστα πιο ἀνθεκτικὸ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα. Συνταιριάζει μάλιστα περισσότερες πραγματικότητες ἀνταμώνοντας θραύσματα ἀπὸ τὴν καθεμιὰ σ’ ἓνα πᾶζλ ἀπὸ ψηφίδες καλοδιαλεγμένες καὶ φανταχτερές πού συνθέτουν μιὰ γυαλιστερὴ φαντασμαγορία πού ἀναιρεῖ φαντασιακὰ τὴν ὑστέρηση, τὴν ἀποστέρηση καὶ τὴν καθυστέρηση. ‘Ο ἄξενος χώρος, ὁ ἐπίπεδος κι ἐπαναληπτικὸς χρόνος τῆς ἐργασίας, ἡ φτώχεια τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, ἡ συναισθηματικὴ ψυχρότητα, ἡ μονοτονία τῶν μορφῶν ἀντιστρέφονται μέσα στὴν πλασματικὴ ἐνότητα τοῦ φανταχτεροῦ ψηφιδωτοῦ γιὰ νὰ πλάσουν τὸ δράμα τοῦ λυτρωμένου ἐποχοῦμενου ὑποκειμένου.

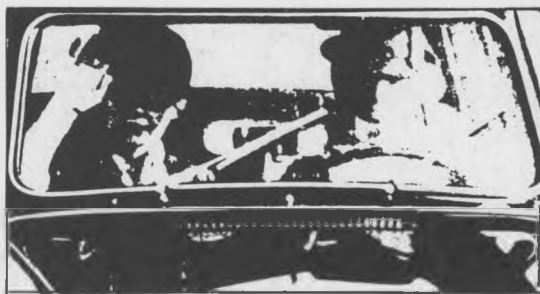
Καὶ ὄχρετο λοιπὸν ἀπιῶν, γιὰ νὰ τὴν βρεῖ. Γιὰ τὸν κάτοχο τοῦ αὐτοκινήτου ἡ πραγματικὴ ζωὴ κυοφορεῖται στὴν προσμονὴ τῆς μεγάλης γιορτῆς καὶ ἀφοῦ ἐκεῖ πλάσει τὰ φαντάσματά της ἔρχεται στὸν κόσμον τὴν ἡμέρα τῆς Μεγάλης Ἐξόδου, πέρα ἀπὸ τὸ Σχηματάρι ἢ τὸν Ἰσθμό, σὲ ἀπειρους μικροὺς βωμούς, ἐξοχικά, ξεχασμένα χωριά, «ἀρχαῖα», ξενοδοχεῖα, ἀκρογᾶλια καὶ ψησταριές. «Τὸ μέσον εἶναι τὸ μήνυμα». Σκοπὸς εἶναι τὸ μέσον, τὸ μεταφορικὸ μέσον πού δὲν ρωτᾷει πού θὰ μεταφέρει τί, ἀρκεῖ νὰ κινεῖται, νὰ ξεοδεύει, νὰ ξεοδεύεται, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ἀναπαραχθεῖ ὡς μέσον καὶ τρόπος ζωῆς. Ἡ ζωὴ ὁργανώνεται ἀπ’ αὐτὸ, παίρνει ἀξία ἀπ’ αὐτὸ, ὑπάρχει μ’ αὐτὸ καὶ χάρη σ’ αὐτὸ. Αἰχμαλωτίζεται.

'Η πραγματικότητα' είναι τό αυτοκίνητο

Αυτός ό βαθύς αλλά άφατος λόγος τής αυτοκινητιστικής ζωής συγγέεται με άλλους λόγους, πεζούς, πού μοιάζει νά 'ρχονται από τήν πεζή ζωή, άπ' τά πόδια, τό έδαφος τής πραγματικότητας, τό σώμα, και γι' αυτό φαντάζον στερίοι και ρεαλιστικοί.

Τό αυτοκίνητο, λένε, είναι μία πραγματικότητα, ό κόσμος δέν μπορεί νά κάνει χωρίς αυτό. Βρίσκεται στό έπίκεντρο τής οικονομίας, τής παραγωγής, τών δημοσίων έσόδων, τών εισαγωγών, τών συναλλαγών, τής άπασχόλησης· τό αυτοκίνητο είναι εργαλείο δουλειάς, αξιοποιεί τό χρόνο, είναι δίκτυο έπικοινωνίας, λαϊκής πιά κατανάλωσης και δημοκρατικής κατανομής. Τό αυτοκίνητο είναι πρακτικό, λύνει προβλήματα, σημαίνει άνάπτυξη, πετυχημένη ύποκατάσταση ή συμπλήρωση τών πολυδάπανων συλλογικών μεταφορών, σημαίνει πρόοδο. *Είναι*. Δέν έχουμε, λοιπόν, παρά νά μπουμε μέσα του και νά πάρουμε όποιο μονοπάτι μās φέρει ή τύχη.

Στό έπίκεντρο αυτού του λόγου στέκεται ό homo economicus πού μιλά με τις οικονομολογικές του φλυαρίες πού πάνε από τις στατιστικές μεγαλοστομίες στά χείλη τών κέρβερων τής οικονομικής (άστικής) ιδεολογίας έως τις μικροϋπολογιστικές άφέλειες του «μέσου άνθρώπου» πού, όλες μαζί, άναγορεύουν τό αυτοκίνητο στό άπαν τής οικονομικής ευημερίας. 'Αλλά στό λόγο αυτό τό πράγμα δέν έχει δύο όψεις. 'Υπάρχει μόνο μία, ή όψη του χρήματος. 'Αν καμιά φορά άκούγονται κι άλλες πανικόβλητες φωνές, όταν οι άντιφάσεις ξεσπούν, όταν ός πούμε ή τιμή τής βενζίνης διπλασιάζεται ή όταν ή κοινωνία κλαίει 40 με 50 νεκρούς σέ ένα μόνο σαββατοκύριακο, τό πράγμα δέν αλλάζει. Οι φωνές αυτές δέν είναι παρά ή άρμονική άντιστιξη στόν ίδιο λόγο πού, θέλοντας νά περιορίσει τις ζημιές και νά περισώσει τό κύριο, άναγκάζεται νά κάνει τό δικηγόρο του διαβόλου. Τότε, λοιπόν, θ' άκουστούν οι παραινήσεις τών συνेतών για τήν καλή μηχανική κατάσταση του αυτοκινήτου, τά κηρύγματα τών ήθικολόγων για τήν άλληλεγγύη πρός τόν οδηγό του διπλανού αυτοκινήτου, τις κραυγές τών άναρχοάσχετων για τήν άντικατάσταση τών αυτοκινήτων από τις μοτοσυκλέτες, θά ξεσπαθώσουν τών άντιπολιτευομένων οι κριτικές για τήν έλλειψη έλέγχων ή τήν κακή κατάσταση τών δρόμων, θά βγούν στην έπικαιρότητα οι προγραμματισμοί τών άναπτυξιολόγων για έπεκτάσεις τών οδικών δικτύων, τών ποινικολόγων για τήν περαιτέρω ποινικοποίηση του άτυχήματος, άκόμη και τών πολιτικών ύπευθύνων (δρα ύπουργός Δημ. Έργων Α. Τζοχατζόπουλος) πού όδύρονται άυτοκριτικά γιατί παραμέλησαν τους δρόμους και ύπόσχονται ότι όλα, χάρη σ' αυτούς κι άπ' αυτούς, θά σιάξουν.

Όταν, λοιπόν, έρχονται οι τραγωδίες ή ξεσπά ή κρίση θά έπιστρατευτούν όλοι οι κοντόφθαλμοι μεταρρυθμιστές μιας πραγματικότητας πού δέν έπιδέχεται μεταρρύθμιση αλλά συνεχή καταβύθιση μέσα στην καταβύθισή. Και δέν έπιδέχεται μεταρρύθμιση γιατί τό δυστύχημα δέν μπορεί νά εξαφανισθεί: δέν είναι τυχαίο άτύχημα, αλλά *δυστύχημα* και στατιστική βεβαιότητα άφου ξέρουμε πόσοι δέν θά γυρίσουν κι άγνωστούμε μόνο ποιοί δέν θά γυρίσουν, γιατί ξέρουμε ότι του χρόνου οι σκοτωμένοι θά 'ναι περισσότεροι. Ξέρουμε άκόμη ότι εκείνοι πού έπεσαν θύματα αυτοκινητικού δυστυχήματος δέν «έφταιγαν» περισσότερο από τους τυχερούς πού τ' άπέφυγαν, δέν ήταν περισσότερο άπρόσεκτοι από τους άλλους, και, τελικά, ή άπροσεξία, πού όντως ύπάρχει, ή ή παράβαση δέν μπορεί παρά νά ύπάρχει. 'Αν ένα άτομο έπαιρνε ύπόψη του όλα τά πιθανά ένδεχόμενα θά ήταν άδύνατο νά οδηγήσει ή πρίν νά μπει στό αυτοκίνητό του θά έκανε πρώτα τή διαθήκη του. Ξέρουμε άκόμη ότι δέν μπορούμε νά άγαπάμε τόν πλησίον μας ως έαυτόν άφου αυτόν τόν πλησίον φοβόμαστε ή άπεχθανόμαστε και γι' αυτό παίρνουμε τό αυτοκίνητο και τά βουνά για νά άποφύγουμε τήν πληκτική και έννοχλητική συντροφιά του, τήν κακομούτσουνη φάτσα του και τά παιδιά του.

Ξέρουμε άκόμη με βεβαιότητα, ότι τό νέφος όφείλεται άφενός στό βόρβορο πού έκπέμπει ό καυστήρας του βιομήχανου (ντόπιου και ξένου, μονοπωλιακού και μικρομεσαίου) και άφετέρου στην καύση τών αυτοκινήτων, του δικού σου και του δικού μου, αλλά κανείς δέν είναι διατεθειμένος ν' αφήσει τό δικό του για νά κινείται με άνεση του άλλου στην Πανεπιστημίου και οι αϊθères νά καθαρίσουν. Οι ήθικολόγοι, βέβαια, δέν σταμάτησαν τις εκκλήσεις νά περιορίσει ό κόσμος τή χρήση του αυτοκινήτου, ξεχνώντας συνεχώς τί ύποχρεώνει σ' αυτήν τήν άπαρασάλευτη έμμογή. Πολύ έβγλωττο είναι τό παράδειγμα τής τηλεόρασης πού από τή μία διαφημίζει μανιασμένα τό αυτοκίνητο και από τή άλλη όδύρεται πτωματολογώντας και παρουσιάζοντας σ' όλες τις μακάβριες λεπτομέρειες τους τά κρεουρρημένα σώματα τών αυτοκινητιστικών συγκρούσεων. Στην ίδια γραμμή θά κινηθούν σχεδόν όλες οι έφημερίδες: με άξιοζήλευτη σταθερότητα άφιερώνουν σελίδες όλόκληρες για νά παρουσιάσουν τά προτερήματα τών τελευταίων μοντέλων ή τά έπιτεύγματα τους στά διάφορα ράλλυ και, ταυτόχρονα, προσπαθούν νά έμπνευσουν σύνεση, μετριοπάθεια, άλληλεγγύη, «πολιτισμένη» συμπεριφορά ένγένει.

Έχουμε λοιπόν από τή μία μεριά τή λυσσαλέα προσπάθεια για τή διαμόρφωση του καταναλωτικού μοντέλου πού έπικεντρώνεται στό ιδιωτικό αυτοκίνητο, για τή διάδοση τής καταναλωτικής ιδεολογίας με όλο τό πλέγμα τών πρακτικών και «άξιων» πού αϊχμα-

λωτίζουν· και από την άλλη μεριά, ακριβώς για να διασκεδασθεί ή ψυχική αποστέρηση από την ανικανοποίηση, την οικονομική υποδούλωση και την πρακτική ταλαιπωρία, ο ίδιος λόγος θα ένοχοποιήσει τον χρήστη («φταίνε οι οδηγοί», «εμείς οι Έλληνες είμαστε αδιόρθωτοι» κ.λπ.) και θα προωθήσει κάποιες μεταρρυθμίσεις ή περιορισμούς πού, όσο αναγκαίοι κι αν είναι, καλούνται να εξωραίσουν μία πραγματικότητα πού δέν αλλάζει στή βάση της. Οί όλοφυρμοί μετά τά ματωβαμένα σαββατοκύριακα είναι ή άλλη όψη τής ίδιας ιδεολογίας πού γεννά τόν έκστατικό θαυμασμό τής ρόδας μπροστά στίς εκθέσεις αυτοκινήτων τής λεωφόρου Συγγρού.

Μιά πραγματικότητα πού δέν μεταρρυθμίζεται

Τό 1960 ύπήρχαν ελάχιστα δυστυχήματα. Αυτό όμως όχι γιατί οί δρόμοι ήταν καλύτεροι και οί άνθρωποι ήμερότεροι αλλά γιατί κυκλοφορούσαν πολύ λίγα αυτοκίνητα και δέν είχε καταργηθεί τό αδιαχώρητο. Δυστυχώς οί δρόμοι δέν μπορούν νά πολλαπλασιάζονται στόν ίδιο ρυθμό μέ τ' αυτοκίνητα. 'Ο χώρος, ο χώρος — πόλη δέν είναι έκτατός. Έχει ήδη εξαντλήσει τά όριά του και άπομένει μόνο ή κατακόρυφη ανάπτυξη του. Μπορούμε έτσι νά έντοπίσουμε τήν αντίφαση πού δημιουργεί όλα τά δυσάρεστα συμπτώματα.

"Όποιος αγοράζει ένα αυτοκίνητο αγοράζει ταυτόχρονα τό δικαίωμα τής χρήσης τών δρόμων για νά τό τσουλήσει και τό δικαίωμα προσωρινής κατοχής μερικών τετραγωνικών μέτρων εδάφους για νά τό σταθμεύσει. Έχει δικαίωμα νά νέμεται δημόσιο χώρο. Έπιπλέον πληρώνει φόρους, υποτίθεται, για νά έξαγοράζει τή δυνατότητα χρήσης του χώρου. 'Η στενότητα

δμως του εδάφους καθιστά τή χρήση του αυτοκινήτου προβληματική. 'Η άντινομία ανάμεσα στήν άπεριόριστη έκτατικότητα του έμπορεύματος αυτοκίνητο και τή στενότητα, τήν άνελαστικότητα του χώρου βρίσκεται στή βάση τής σημερινής κρίσης, του πολέμου τής ρόδας. Καί κάθε πόλεμος κοστίζει πολύ. Καταστρέφει ζωές, σώματα, πράγματα. Αυτά παντού. Κι εκεί πού ύπάρχουν δρόμοι καλοί και νομοθεσία αυστηρή και μέτρα μελετημένα και όργανα πεπειραμένα και ύπηρεσίες καλοοργανωμένες. Στή Γαλλία π.χ. τά διάφορα μέτρα τής σημερινής κυβέρνησης περιορίσαν κάπως τά δυστυχήματα κι έτσι τόν περασμένο χρόνο σκοτώθηκαν μόνο 12.000 άτομα. Μόνο! (κάπως περισσότερα από τήν πανωλεθρία τών Γάλλων του Ντιέν Μπιέν Φού). "Όταν λοιπόν ο ύπουργός Δημοσίων Έργων κ. Τζοχατζόπουλος κάνει τήν αυτοκριτική του γιατί, καθώς είπε, άκόμη και ή κυβέρνηση τής 'Αλλαγής στό λίγο χρόνο πού βρίσκεται στήν έξουσία θά μπορούσε νά προσφέρει πολύ περισσότερα για τήν βελτίωση τών δρόμων, και ύπόσχεται γενναίες επενδύσεις για άνισόπεδες διαβάσεις, διαχωριστικές γραμμές, τελειοποίηση στή σήμανση και ανακαινίσεις καταστρωμάτων δέν έχουμε παρά νά του εύχηθούμε, καλή επιτυχία. Σίγουρα οί δρόμοι μπορούν νά βελτιωθούν, οί κανονισμοί νά εκσυγχρονισθούν και οί οδηγοί νά συμμορφωθούν, όμως ή κατάσταση θά είναι ή έξίσου άντινομική κι έτσι θά μπορεί στό μέλλον κάποιος άλλος ύπουργός νά ξανακάνει τήν αυτοκριτική του.

Σέ τελευταία άνάλυση, τό πρόβλημα άντιμετωπίζεται μέσα από μία καταπληκτική ταυτολογία: τό αυτοκίνητο είναι μία πραγματικότητα, ή πραγματικότητα είναι τό αυτοκίνητο. 'Ο δημογράφος 'Αλφρέντ Σαβώ, πριν είκοσι χρόνια, όταν πάλευε για ένα άλλο οικονο-

μικό και κοινωνικό προσανατολισμό της χώρας του τής Γαλλίας, τής όποιας η οικονομία πραγματικά βασίζεται στην αυτοκινητοβιομηχανία, είχε τό σθένος νά υποστηρίξει δι τήν επείγουσα τής δοσμένης κι αναπότρεπτης πραγματικότητας του αυτοκινήτου είναι τουλάχιστο άνοητο άφου, τέλος πάντων, οί άνθρωποι διαλέγουν ποδ θά στηριχθούν κι όχι τά πράγματα ποιόν θά στηρίξουν. Άλλως, έλεγε, αν ή γαλλική οικονομία στηρίζοταν, για παράδειγμα, στη βιομηχανία μιγκουτί τότε οί Γάλλοι θά έπρεπε νά κατασπαρώνουν τά μαλιά τους σάν τά πρόβατα.

Άν, έπομένως, τό αυτοκίνητο είναι μιά άμετάθετη πραγματικότητα δέν πρέπει νά ξεχνάμε δι είναι και δυσώδης και πολυέξοδη. Έγινε ώστόσο άποδεκτή σάν νά ήταν τό άπόλυτο αγαθό, τό Άγαθό, που άνάγει τόν κόσμο σέ μιά μόνο άρχή οργανώτρια τής τύχης τών πάντων για πάντα. Μιά πραγματικότητα που μās ξεφεύγει. Όταν περί τό 1960, κι έκτοτε συνεχώς μέ γοργούς αύξητικούς ρυθμούς, άρχισαν νά ρέουν στόν τόπο μας, τά Φιάτ, τά Πεζώ και τά Μερσεντές, κανένα πρόγραμμα, κανένα σχέδιο, καμιά συλλογική βούληση δέν άποφάσισε γι' αυτό, έξω άπό τή βούληση εκείνων που έλέγχουν τήν «ελεύθερη» αγορά και φτιάχνονται μέσα σ' αυτήν: τή βούληση του ξένου αυτοκινητοβιομηχανου, του εισαγωγέα, του κεφαλαίου ή και του κομποδεματούχου. Αυτοί επέβαλαν μιάν όρισμένη κατεύθυνση στις δημόσιες επενδύσεις, τήν κατεύθυνση που διαχειρίστηκε ο σημερινός Πρόεδρος τής Δημοκρατίας, ο οικοδόμος τής έθνικής όδου Άθηνών - Πατρών, Άθηνών - Θεσσαλονίκης και άλλων πολλών.

Κάθε έπιλογή όμως είναι κι ένας άποκλεισμός. Τότε ήταν που άποκλειστηκαν άλλες έπιλογές, μέ άλλα κοινωνικά συμφραζόμενα κι άλλους κοινωνικούς στόχους. Τό τρένο για παράδειγμα. Τό δίκτυό του έμεινε στάσιμο κι άπαρχαιωμένο: εκείνο που ένα αιώνα πριν χάραξε ο Τρικούπης. Έτσι, ή Έλλάδα σήμερα κερδίζει τήν τελευταία θέση μεταξύ τών Εύρωπαϊκών κρατών και οί Έλληνες τήν πρώτη στην ταλαιπωρία: μέ ΕΟΚ, χωρίς ΕΟΚ, μέ δικτατορία αλλά και χωρίς δικτατορία, ακόμη και μέ τή βροντόλαλη αλλαγή του ΠΑΣΟΚ που δέν πρόσθεσε ούτε ένα μέτρο γραμμής κι ούτε πρόκειται νά προσθέσει γιατί δέν έχει διαφορετικές έπιλογές. Οί έπιλογές τής «Άλλαγής» είναι ή διαχείριση τής κοινωνικής άδράνειας, ή καταβύθιση στόν όλισθηρό δρόμο του αυτοκινήτου, τό δρόμο τής εξάρτησης άπό τό αυτοκίνητο. Άν ή μιά άκρη του δρόμου αυτού μοιάζει νά οδηγεί στην άπελευθέρωση του έποχουμένου υποκειμένου ή άλλη άκρη του οδηγεί κατευθείαν στην καρδιά τής καπιταλιστικής διαδικασίας και, όσον άφορά μιά χώρα όπως ή Έλλάδα, τής εξάρτησης. Πώς έγινε τώρα κι άποσυνδέσαμε τά δυό άκρα

αυτού του δρόμου αυτό είναι μιά άλλη ιστορία. Ένα είναι σίγουρο: παρά τήν εύφορία για τους ήρωικούς άγώνες του έλληνικού λαού για τήν έθνική του ανεξαρτησία, ή εξάρτηση συνεχίζεται.

Και συνεχίζεται άφου διαιωνίζεται ή τεράστια άφαιμαξη συναλλάγματος για εισαγωγές άμαξιών, ανταλλακτικών και καυσίμων. Πράγματα πασίγνωστα βέβαια. Τό σημαντικότερο όμως είναι δι τό κύκλωμα του αυτοκινήτου (εισαγωγή, διακίνηση, συντήρηση, κ.λπ.) θά άποφασίσει όχι μόνο για τις διαδικασίες που συντελούνται στο έσωτερικό του αλλά θά επηρεάσει δραστικά μιά σειρά άλλες κοινωνικές και οικονομικές διαδικασίες που διαμορφώνουν τή γενικότερη καπιταλιστική στρατηγική.

Κοινωνικός μετασχηματισμός δέν σημαίνει Ι.Χ

Για τήν κατεύθυνση αυτή, δέν έχει ύπάρξει ούτε πολιτική ούτε κοινωνική αντίρρηση. Άπλά και μόνο μερικοί άνθρωποι και κόμματα άρνούνται τόν καπιταλισμό αλλά άποδέχονται τις καπιταλιστικές διαδικασίες που τόν εδραιώνουν.

Η αντίθετη άποψη, και σάν πολιτική και σάν κοινωνική πρακτική δέν έχει ακόμη άκουστεί. Τά κόμματα τής άριστερας, τής άλλαγής κ.ο.κ., κάθε άλλο παρά έχουν διαφορετική άποψη και πρακτική άπέναντι στο ιδιωτικό αυτοκίνητο παρά τή φραστική υποστήριξη εκ μέρους τους τών μέσων μαζικής μεταφοράς. Ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα: Ο Μιχάλης Παπαγιαννάκης, στην ΑΥΓΗ (8.7.1980, στή σελίδα «Η σωπή δέν είναι χρυσός για τήν άριστερά») έγραφε:

«Θά πρέπει κάποτε, γρήγορα, νά οργανώσουμε άλλως τις αναλύσεις μας και τις προτάσεις μας, πέρα άπό τήν ούτοπική και όπωσδήποτε άπαράδεκτη γενίκευση ενός σαφέστατα ιδιωτικού, έσω κι εξισωτικού καταναλωτικού μοντέλου όπως τό έφτιαξε ή μέχρι τώρα ανάπτυξη ενός άτίθασου καπιταλισμού. Και νά ξαναβρούμε τά βασικά εκείνα κριτήρια που άνοίγουν δρόμους για μιά «άλλη ανάπτυξη». Μέσα σ' αυτά είναι σίγουρα και ο πόλεμος όχι τόσο άπέναντι στο Ι.Χ. για κάθε έλληνική οικογένεια αλλά άπέναντι στην προοπτική νά οργανώνεται ή συλλογική μας ζωή κατά προτεραιότητα σέ συνάρτηση μέ τό Ι.Χ. και μάλιστα μέ τήν έμμεση και ντροπαλή συννεοχή μας».

Η θέση αυτή, ακόμη κι άπ' τήν εφημερίδα που τήν φιλοξένησε, θεωρήθηκε άπαράδεκτη. Χτυπήθηκε, κι έν πάση περιπτώσει κανείς δέν τήν εξυπηρέτησε πολιτικά.

Ἡ κομμουνιστική ἀνανέωση, κι αὐτή, διεκδικεῖ δρόμους, περισσότερους δρόμους: ὅπως ὅλος ὁ κόσμος δηλαδή. Ὁ σοσιαλισμός θά εἶναι γιωταχῆς ἢ δέν θά ὑπάρξει καθόλου.

Γιατί ὅμως αὐτή ἡ παθιασμένη καί παθητική ταῦτιση μέ τ' αὐτοκίνητο;

Τό αὐτοκίνητο, μιά καί σημάδεψε μιά δλόκληρη φάση τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης ἔχει συνδεθεῖ κι ἔχει συνδέσει περίπου τό σύνολο τῶν κοινωνικῶν διαδικασιῶν καί τό σύνολο τῶν ἀτομικῶν προοπτικῶν. Ὅταν στά χρόνια τοῦ μεσοπολέμου, γιά τό ξεπέρασμα τῆς κρίσης, υἱοθετήθηκε ἡ κεῦνσιανῆς ἐμπνευσης πολιτική τῆς New Deal στά μεγάλα καπιταλιστικά κέντρα μέ κύριο ἄξονα τήν πάση θυσία τόνωση τῆς ἐνεργοῦς ζήτησης, τό ιδιωτικό αὐτοκίνητο ἀναδείχθηκε σέ βασικό στοιχεῖο τοῦ λαϊκοῦ καταναλωτικοῦ μοντέλου. Ἐγινε τό κινεῖον αἶτιο τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης, πού, ἰδιαίτερα μετά τόν Β' παγκόσμιο πόλεμο, στήριξε ὄχι μόνο τά οικονομικά προγράμματα καί τίς ἐπενδυτικές στρατηγικές, ἀλλά συνάμα τροφοδότησε ὅλες τίς συνάδουσες ἰδεολογίες καί συμπεριφορές ὡστε τό κύκλωμα νά ἀνατροφοδοτεῖται καί νά διευρύνεται. Στήν πολιτική αὐτή οὐσιαστική ἀντίσταση δέν ὑπῆρξε. Οἱ δυνάμεις τῆς ἀριστερᾶς, στήν πραγματικότητα διακονοῦσαν ἕνα εἶδος «ἀριστεροῦ κεῦνσιανισμοῦ». Σήμερα, στήν νέα ἔξαρση τῆς κρίσης ὁ κεῦνσιανισμός μπαινει στό χρονοντούλαπο. Ὅχι ὅμως κι ὁ ἀριστερός κεῦνσιανισμός, τῶν μίνιμουμ σοσιατικῶν προγραμμάτων. Γι' αὐτό συνεχίζουμε νά διεκδικοῦμε λαϊκότερα αὐτοκίνητα καί περισσότερους, σύγχρονους, δρόμους.

Ἄλλά σέ μιά κοινωνία, ὅπως καί ἡ δική μας, ὅπου τό ιδιωτικό αὐτοκίνητο εἶναι δομικό τῆς στοιχείο, ὅποιαδήποτε ριζική ἀλλαγὴ τῆς πολιτικῆς ἀπέναντί του σημαίνει ριζική ἀλλαγὴ τοῦ κοινωνικοῦ προσανατολισμοῦ. Κι ἀντίστροφα κάθε συζήτηση περί κοινωνικοῦ μετασχηματισμοῦ σημαίνει ριζική ἀναθεώρηση τῆς πολιτικῆς ἀπέναντι στό ιδιωτικό αὐτοκίνητο: μιά ἀναθεώρηση πού τό σχετικοποιεῖ, τοῦ καταργεῖ τή στρατηγική θέση πού σήμερα κατέχει στό λαϊκό καταναλωτικό μοντέλο, τοῦ ἀναιρεῖ τίς ἰδεολογικές ἀξίες πού συμβολίζει καί τόν τρόπο ζωῆς πού ὑλοποιεῖ. Χρειάζεται ἐπομένως νά σκεφτοῦμε ὄχι ποιό θά εἶναι τό μέλλον τῶν δρόμων καί τῶν κανονισμῶν ἀλλά τί σημαίνει πρόοδος, κι ἂν πρόοδος μπορεῖ νά ὑπάρξει μ' ἕνα μέσο πού ὡς τώρα μόνο τήν καπιταλιστική πρόοδο καί κυριαρχία ἐγγυήθηκε. Τό πρόβλημα, φυσικά δέν εἶναι ὅτε ἡ λιτότητα, ὅτε ἡ ἐπιστροφή στό ἀγνό κι ἀμόλυτο παρελθόν ὅτε ἀκόμη ἡ στρατιωτικοποίηση τῆς ζωῆς, ἀλλά, ἀντίθετα, στό βαθμό πού τό ιδιωτικό αὐτοκίνητο ἔχει σημαδέψει τόσο βαθιά τά ἀλλοτριωτικά καταναλωτικά μοντέλα καί τόν τρόπο ζωῆς πού ζοῦμε, τό πάθος τῆς ρόδας νά μήν καλύπτει πιά τήν ὑλική, τήν κοινωνική καί ψυχική ἀποπτώχευση πού βιώνει τό «μοναχικό πλήθος».

Πρέπει κανεῖς ν' ἀπορεῖ γιατί, ἀκόμη καί οἱ λεπτομέρειες ἑνός τέτοιου ζητήματος, ἀφήνονται στίς φροντίδες ἰδεολογικῶν μηχανισμῶν πού καρπώνονται τό μόχθο καί τίς προσδοκίες ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων.

τα βιβλία του μήνα

ΓΙΑΝΝΗΣ ΡΙΤΣΟΣ
ΠΡΩΙΝΟ ἈΣΤΡΟ
Σχέδια Τζένη Δράσου

ΓΙΑΝΝΗΣ ΡΙΤΣΟΣ
**ΤΟ ΧΟΡΙΚΟ ΤῶΝ
ΣΦΟΥΓΓΑΡΑΔῶΝ**
Ἐνατη ἐκδόση

ΓΙΑΝΝΗΣ ΡΙΤΣΟΣ
ΤΕΙΡΕΣΙΑΣ
Ἐνατη ἐκδόση

ΤΑΣΟΣ ΛΕΙΒΑΔΙΤΗΣ
**Ο ΤΥΦΛΟΣ
ΜΕ ΤΟΝ ΛΥΚΝΟ**

ΑΣΗΜΑΚΗΣ ΠΑΝΣΕΛΗΝΟΣ
Ἡ ΚΙΝΑ
ἡ δική μου

ΣΠΥΡΟΣ ΠΛΑΣΚΟΒΙΤΗΣ
**Τὸ ΓΥΜΝΟ
ΔΕΝΤΡΟ**
Νουβέλα καὶ ἄλλα διηγήματα

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΟΣ
Τὸ ΧΡΟΝΟΜΕΤΡΟ
Τέταρτη ἐκδόση

ΡΑΙΜΟΝ ΠΑΝΤΙΚΑΣ
Ὁ ΔΙΑΒΟΛΟΣ ΜΕΣΑ ΤΟΥ
Μυθιστόρημα
Μεταφράση Μέλως Ἀζιώτη

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΕΔΡΟΣ

Γεωργίου Γενναδίου 6 (πάροδος Ἀκαδημίας) - Τηλ.: 36.15.783

Έποχή παρεκβάσεων;

Ο περιβόητος Αντόνιο Νέγκρι, 50 χρονών, καθηγητής στο Ίνστιτούτο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου της Πάντβα, μαρξιστής, θεωρητικός του ιταλικού εργατισμού, προφυλακισμένος από τον Απρίλιο του 1979, θεωρούμενος από το ιταλικό κράτος (και όχι μόνον από αυτό) ως πνευματικός πατέρας της τρομοκρατίας και ηθικός αυτουργός της δράσης των Έρυθρών Ταξιαρχιών, αυτός ο Αντόνιο Νέγκρι, έγραψε μέσα στις φυλακές του Rovigo, της Rebibbia, του Fossombrone, του Palmi και του Trani, δέκα φυλακές της κοιτίδας του ευρωκομμουνισμού, ένα βιβλίο καθαρής φιλοσοφίας. Για τις συνθήκες, το περιεχόμενο, την επικαιρότητα του έργου του Σπινόζα.

Τι ακριβώς σημαίνει το διάβημα του Νέγκρι; Παραίτηση από τις σκληρές πολιτικές μάχες που επιτάσσει το ιταλικό παρόν; Αντιπερισπασμό ενάψει μιας δίκης που η ιταλική εξουσία άρνείται να προσδιορίσει; Επιστροφή του καθηγητή στις έρευνητικές απασχολήσεις του και καταφυγή στην παραμυθία των ιδεών ενός πολιτικά ήττημένου και μοναχικού μαχητή; Οι σελίδες του Νέγκρι σαρώνουν αυτές και όσες παρόμοιες συμβατικές απαντήσεις ή άμνηνιά μας μπορεί να επικαλεστεί. Αν, όπως υποστηρίζει ο Νέγκρι και ξέρουμε όλοι, η επαναστατική σκέψη είναι σήμερα άγκυλωμένη και ξέπνοη, άν, όπως αναρωτιέται ο Νέγκρι και έχουμε αρχίσει να υποψιαζόμαστε όλοι, η σκέψη αυτή από κάποια στιγμή της ιστορίας της και μετά, απλά προσπάθησε να ανασύρει από τη λάσπη τα φλάμπουρα του υλισμού μαζεύοντας μ' αυτήν της την κίνηση τελικά μόνο λάσπη, επειδή, ακόμη, η φιλοσοφία είναι πάντοτε πολιτική και η σύγχρονη εποχή δεν είναι κατανοήσιμη παρά μόνο μέσα από ολόκληρη την πολυπλοκότητα αυτής της φιλοσοφίας και της ιστορίας της, επειδή, τέλος, για τον Νέγκρι, η ζωή, η καθημερινή συγκεκριμένη ζωή, ακόμη και η ζωή της φυλακής, δεν έχει νόημα παρά μόνον ως «απόλαυση του παρόντος και παραγωγή του μέλλοντος», το διάβημά του είναι τελικά κάτι πολύ απλό: είναι η επαναστατική πράξη που ζητάει το παρόν.

Γιατί ειδικά ο Σπινόζα; Στις σελίδες που ακολουθούν ο Νέγκρι μιλάει για την εμπειρία της όρσοις, της αφάνταστης επαναστατικής φρεσκιάς που του προκάλεσε η ανάγνωση του Σπινωζικού έργου, για την επικαιρότητα και τη σημασία αυτού του έργου για το παρόν μας και για το μέλλον μας. Και σ' αυτήν την εκτίμηση δεν είναι μόνος. Στα «Στοιχεία Αυτοκριτικής» του, ο Άλτουσερ αναφέρεται στη δική του παρέκβαση μέσω Σπινόζα για να κατανοήσει τη σχέση Χέγκελ - Μάρξ, ενώ στην ίδια γραμμή, ο Μασσεράι με το έργο του «Χέγκελ ή Σπινόζα» αναπτύσσει τις προϋποθέσεις της παρέκβασης του Άλτουσερ, δηλαδή τη σχέση Σπινόζα - Χέγκελ. Για τον Νέγκρι, υπάρχουν ακόμη οι προσεγγίσεις του Ζ. Ντελέζ και του Α. Ματιέρον οι οποίες, από τη δική της σκοπιά ή καθεμιά, αναδεικνύουν τον σύγχρονο και επαναστατικό χαρακτήρα του έργου του Ολλανδού φιλοσόφου.

Πρόλογος στην «Ατίθασση άνωμαλία» του Αντόνιο Νέγκρι

Ο Σπινόζα είναι η άνωμαλία. Αν ο Σπινόζα, ο άθεος και καταραμένος, δεν τέλειωσε τη ζωή του σε κάποια φυλακή ή στην πυρά, όπως τόσοι άλλοι επαναστάτες καινοτόμοι στον 16ο και τον 17ο αιώνα, τό όφειλε στο έξπ: η μεταφυσική του αντιπροσωπεύει την πραγματική πολικότητα μιας σχέσης ανταγωνιστικών δυνάμεων που έχει ήδη στέρια έγκυθιδρωθεί στον τόπο του. Στην Ολλανδία η τάση που άκολουθήσε η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής είναι σαφής: τό μέλλον άνήκει στον ανταγωνισμό. Στο πλαίσιο αυτό η ύλιστική μεταφυσική του Σπινόζα γίνεται η Ισχυρή άνωμαλία του 17ου αιώνα: όχι, βέβαια, μία άνωμαλία περιθωριακή και ήττημένη αλλά η άνωμαλία του νικητή ύλισμού, του είναι που προχωρεί μπροστά και, συγκροτούμενο, προβάλλει την ιδεατή δυνατότητα μιας επαναστατικοποίησης του κόσμου.

Είναι χρήσιμο να μελετήσει κανείς τον Σπινόζα για τρεις λόγους: Καθένας άπ' αυτούς τούς λόγους είναι όχι μόνο θετικός αλλά και προβληματικός. Μ' άλλα λόγια, ο Σπινόζα δεν είναι μόνον ένας συγγραφέας που θέτει και λύνει όρισμένα προβλήματα του και μέσα στον αιώνα μας. Σίγουρα κάνει κάτι τέτοιο αλλά η προβληματική διάσταση έγγράφεται επίσης στην ίδια τη μορφή των λύσεων που δίνει: καθώς έκτυλίσσεται προοδευτικά άγγίζει τον φιλοσοφικό μας όριζοντα για να έγκατασταθεί εντός του. Οι τρεις αυτοί λόγοι είναι οι ακόλουθοι.

Πρώτον. Ο Σπινόζα θεμελιώνει τον ύλισμό του στην ύψηλότερη μορφή του: προσδιορίζει τον όριζοντα της νεότερης και της σύγχρονης φιλοσοφικής θεώρησης, της θεώρησης μιας φιλοσοφίας του δεδομένου και του ένυπαρκτου είναι, θεμελιώνει τον άθεισμό ως άρνηση κάθε προϋπόθεσης για μία τάξη που θά έρχόταν πριν από την ανθρώπινη δράση και από τη συγκρότηση του είναι. Ο ύλισμός του Σπινόζα, παρά την παραγωγική και ζωσα μορφή του, δεν ξεπερνά ώστόσο τά όρια μιας κοσμοαντίληψης καθαρα «χωρικής» — η ψυχογαλιλαϊκής. Έξωθει, έννοείται, αυτή την αντίληψη στα άκρα, επιδιώκει να καταστρέψει τά όριά της, αλλά δεν καταλήγει σε κάποια λύση. Αντίθετα, άφήνει άλυτο τό πρόβλημα της σχέσης άνάμεσα στις χωρικές και τις χρονικές, τις δυναμικές και δημιουργικές διαστάσεις του είναι. Η φαντασία, αυτή η πνευματική εύγερεια που διατρέχει τό σπινωζικό σύστημα, συγκρο-

τεί τό είναι σέ μία τάξη πού μόνον ύπαινικτικά είναι χρονική. Παραταύτα τό πρόβλημα τίθεται: χωρίς λύση είναι αλήθεια, αλλά μέ όρους ώστόσο καθαρούς και ισχυρούς. Πρίν άκόμη από τήν ανακάλυψη τής διαλεκτικής τό είναι ξεφεύγει άπ' αυτό τό είδος τέρατος πού είναι ό διαλεκτικός ύλισμός. Ή σοσιαλιστική και σοβιετική άνάγνωση του Σπινόζα δέν εμπλουτίζει τόν διαλεκτικό ύλισμό· έξασθενεί τίς δυνητικότητες τής σπινόζικής μεταφυσικής, τίς ίκανότητές της νά ξεπερνά μιάν όραση χωρική και άντικειμενιστική του ύλισμού.

Δεύτερον. Ό Σπινόζα, όταν έργεται άντιμέτωπος μέ τά πολιτικά ζητήματα (και ή πολιτική είναι ένας από τούς ουσιαστικούς άξονες τής σκέψης του), θεμελιώνει μία μορφή μή μυθευμένης δημοκρατίας. Διαφορετικά, ό Σπινόζα θέτει τό πρόβλημα τής δημοκρατίας στό πεδίο του ύλισμού, κατακρίνοντας έπομένως ως μύθευμα κάθε νομική άντίληψη του κράτους. Ή ύλιστική θεμελίωση τής δημοκρατικής συνταγματικότητας έγγράφεται μέσα στό πρόβλημα τής παραγωγής. Ή σπινόζική σκέψη συγγωνεύει τή σγέση κρατική σύνταξη - παραγωγή σέ έναν ένωτικό δεσμό. Είναι άδύνατο νά ύπάρξει μία σωστή άντίληψη του πολιτικού χωρίς νά ένωθούν μεμιάς αυτοί οί δύο όροι. Είναι άδύνατο και μηδαμινό νά γίνεται λόγος γιά δημοκρατία έξω άπ' αυτόν τό δεσμό. Αυτό, τό ξέρουμε καλά. Άλλά γιά πολύ καιρό θέλησαν ν' ανακατώσουν τόν Σπινόζα σέ μία «δημοκρατική» σούπα καμωμένη από κανονιστικό ύπερβατισμό τύπου Χόμπς, από γενική βούληση τύπου Ρουσό και τό γεγκελιανό *Authhebung*, μία σούπα δηλαδή πού ή κύρια λειτουργία της είναι νά ξεχωρίζει παραγωγή και κρατική συγκρότηση, νά διαχωρίζει τήν κοινωνία και από τό κράτος. Όμως όχι! Στόν σπινόζικό ένυπαρκτισμό, στην άντίληψη του πολιτικού στοιχείου πού προσιδιάζει στόν Σπινόζα, ή δημοκρατία είναι μία πολιτική τής οργανωμένης μέσα στην παραγωγή «πολλαπλότητας»· ή θρησκεία είναι θρησκεία των οργανωμένων μέσα στη δημοκρατία «αδαών». Αυτό ή σπινόζική κατασκευή του πολιτικού άποτελεί μία θεμελιώδη στιγμή τής νεότερης σκέψης· και, άν δέν καταφέρνει νά εκφράσει ως τίς άκρίαιες της συνέπειες τήν άνάδειξη τής πάλης των τάξεων ως άνταγωνισμό θεμελιωτή τής πραγματικότητας, κατα-

«Αν ό Άλτουσέρ περνάει κυρίως άπό τή γνωσιολογία του Σπινόζα γιά νά στηρίξει φιλοσοφικά τή βασική θέση όλόκληρου του δικού του έργου του — τό «Κεφάλαιο» του Μάρξ άνοίγει μία νέα επιστημονική ήπειρο, τήν Ήπιστήμη τής Ήστορίας, επιστήμη πού επιτρέπει στους ανθρώπους νά γνωρίσουν τό παρόν τους γιά νά αλλάξουν — ό Νέγκρι περνάει κυρίως άπο τή μεταφυσική του Σπινόζα γιά νά στηρίξει θεωρητικά τήν προοπτική μιας «φαινομενολογίας τής συλλογικής επαναστατικής πρακτικής, διαπλαστικής του μέλλοντος», στην προοπτική, δηλαδή, τής έλευθερίας, «τής αληθινής, τής πλήρους έλευθερίας, αυτής πού αγαπάμε και αυτής γιά τήν όποία ζούμε και πεθαίνουμε, τής έλευθερίας τής όποιας όρίζοντας δέν μπορεί νά νοηθεί παρά μόνον ως ό όρίζοντας τής απελευθέρωσης, τής έλευθερίας πού φτιάχνει τόν κόσμο απευθείας, χωρίς καμιά διαμεσολάβηση».

Αυτή ή «άποκλίνουσα σύμπτωση» ως προς τη σημασία και τήν επικαμότητα του έργου του Σπινόζα δέν είναι ή μόνη άνάμεσα στους δυο μαρξιστές. Δέκα χρόνια περίπου μετά τό σεμινάριο του *Lire le Capital*, ό Νέγκρι, προσκεκλημένος του Άλτουσέρ στην *Ecole Normale Supérieure*, παραδίδει έννα μαθήματα γιά τά *Grundrisse*. Όπου ή κεντρική θέση του γιά τό σύνολο του μαρξικού έργου είναι ό αντίποδας αυτής του Άλτουσέρ. «Αν γιά τόν δεύτερο τό «Κεφάλαιο» άντιπροσωπεύει τό κατ'έξοχήν έργο του «ώρμου» Μάρξ, γιατί εκεί άκριβώς διατυπώνεται μέ σαφήνεια τό επιστημονικό έννοιολογικό πλαίσιο πού επιτρέπει στό προλεταριάτο νά γνωρίσει τούς άντικειμενικούς όρους τής πάλης του, γιά τόν Νέγκρι είναι τά *Grundrisse* πού αποτελούν τήν κορύφωση του μαρξικού έργου. Γιατί στις σελίδες τους μέσα άπό τούς αρμούς τής μισθωτής εργασίας, τής παγκόσμιας αγοράς και των διεθνών σχέσεων άναδεικνύεται ή επαναστατική υποκειμενικότητα τής εργατικής τάξης, χωρίς ώστόσο ό λόγος νά διαφεύγει προς τόν υποκειμενικό ούμανισμό του «νεαρού» Μάρξ. Ήνα επόμενο σεμινάριο πάνω στά προβλήματα τής μετάβασης, πάλι στην *Ecole Normale* του Άλτουσέρ, διακόπηκε άπό τή σύλληψη του Νέγκρι.

Αυτή ή συνεχιζόμενη συνάντηση μέσα στη διαφωνία, τό γεγονός ότι τό βιβλίο του Νέγκρι γιά τόν Σπινόζα εκδόθηκε γαλλικά μέ πρόλογο (έκτος αυτών του Ντελέζ και του Ματερόν) του Μασσερά, και ότι εκδόθηκε στη σειρά *Pratiques Théoriques* πού διευθύνουν, γιά λογαριασμό του έκδοτικού οίκου PUF, οί Μπαλιμπάρ και Λεκούρ, τό γεγονός, άκόμη, ότι ένας άλλος μαθητής του Άλτουσέρ, ό A. Lipietz, στό βιβλίο του «*Crise et inflation: rouiquoi?*» άντικρούει διεξοδικά τίς οικονομικές θεωρίες του Νέγκρι, είναι συμπτώσεις πού δέν δείχνουν μόνον τούς καλούς τρόπους πού επικρατούν στην έσπερία ούτε περιορίζονται στό νά επισημάνουν τούς διαδικαστικούς όρους ενός ύποδειγματικού πολιτικού διαλόγου. Η άποκλίνουσα αυτή σύμπτωση κάνει κάτι πολύ περισσότερο. Διανοίγει και οροθετεί ένα πεδίο. Τό πεδίο τής σύγχρονης επαναστατικής σκέψης. Τής σκέψης δηλαδή πού διαβάζει σήμερα τόν Μάρξ ως επαναστάτη και άγωνίζεται δυσκόλα και επίδυνα ένάντια στις πρακτικές και θεωρητικές συνέπειες αυτού πού τόσο εδκόλα συνήθισουμε νά επικαλούμαστε στις άνύδυνες συζητήσεις μας γιά νά καλύψουμε τή θεωρητική μας ένδεια και τήν πολιτική μας αμηχανία, τής σκέψης δηλαδή πού άγωνίζεται συγκεκριμένα ένάντια σ' αυτό

πού και εμείς, μετά τον Άλτουσέρ, συνηθίζουμε να ονομάζουμε «κρίση του μαρξισμού» (χωρίς το «εϋτυχώς» εκείνου).

Ἡ παρέκβαση τοῦ Νέγκρι μέσω Σπινόζα, ὅπως ἡ σχεδόν ταυτόχρονη παρέκβαση τοῦ ἄλτουσεριανοῦ Λεκούρ μέσω Βιγκενστάιν (βλ. *Dominième Lecourt, "L'Ordre et les jeux" Grasset, 1981*) δείχνουν ὅτι ἡ ἐπισήμανση τῶν ἐσωτερικῶν ορίων ὅπου πρῶσκρούει σήμερα ἡ ἐπαναστατικὴ σκέψη, ὅπως καὶ ἡ συνακόλουθη παραγωγή τοῦ ἀύχρονου ἐπαναστατικοῦ στοχασμοῦ πού θά ὀδηγήσει τὴν ἐργαζόμενη ἀνθρωπότητα στὴν ἀπελευθέρωση τῆς ἀπὸ ὅλα τὰ καθεστῶτα τῆς ὑπαρκτῆς βαρβαρότητας, δὲν μποροῦν νὰ διαθέτουν σήμερα τὴν πολυτέλεια μίας ἐμπειρικῆς ἀμεσότητας. Φαίνεται πὼς σήμερα εἶναι ἐποχὴ παρεκβάσεων. Τῶν παρεκβάσεων ἐκείνων πού θά στηρίζονται στὸ μαρξισμό γιὰ νὰ ἐπαναποθετήσουν, ἔμμεσα ἢ ρητὰ, τὸ ἔργο τοῦ Μάρξ καὶ τῶν συνεχιστῶν του μέσα στὸ σύνολο τῶν συνθηκῶν τῆς ἱστορίας, τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς ἐξέλιξής της μέχρι σήμερα. Μὲ αὐτὴ τὴν ἐννοια, τὸ διάβημα τοῦ Νέγκρι ἀποτελεῖ ἔντονα τὸ ἀντίστοιχο διάβημα τοῦ Λένιν, ὅταν αὐτὸς, μέσα στὴ σύγχυση πού ἐπικράτησε μετὰ τὴν ἥττα τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1905, ἐπέλεξε νὰ κλεισθεῖ στὸ βιβλιοθήκες καὶ νὰ βυθισθεῖ στὴ μελέτη τῶν ἐξαιρετικῶν ἀπομακρῶν γιὰ τίς «ἀνδράκες» τῆς ἐποχῆς φυσικῶν ἐπιστημῶν, γιὰ νὰ μπορέσει ἔτσι ν' ἀντιμετωπίσει (θεωρητικὰ, βέβαια, καὶ ὄχι διοικητικὰ) τοὺς δικούς του νέους φιλόσοφους πού τρέφονταν ἀπὸ τὴν τότε «κρίση τοῦ μαρξισμού»...

Τὸ διάβημα τοῦ Νέγκρι δείχνει ἀκόμη ὅτι, γιὰ μᾶς ἐδῶ, ὅπου σήμερα ἐπικρατοῦν πλέον τὰ «συμφοροῦντα τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ τόπου», ὅπως ἄλλωστε καὶ γιὰ ὅλους παντοῦ, δὲν ὑπάρχει βασιλικὴ οὐδὸς. Ἔτσι κι ἄλλιως ἡ ἀνησυχία δὲν εἶναι ἀρετὴ καὶ ἡ δυσκολία δὲν ἔλκει κανένα. Ἀκόμη καὶ οἱ φύλακες πᾶν ἔπρεπε νὰ γρηγοροῦν (ἔπρεπε γιὰτί ἔτσι ἐπέλεξαν) προτιμοῦν τὸν ἐφησυχασμὸ τῆς κριτικῆς ὑποστήριξης, τῶν ἐσωκομματικῶν διαδικασιῶν, τῶν «μαζικῶν κινήματων» καὶ τὰ συναφῆ. Οἱ λίγοι πού ἀπομένουν δὲν συγκροτοῦν τίποτε. Δὲν συγκροτοῦν κἄν τοὺς ὅρους γιὰ ἕνα γόνιμο καὶ δημόσιο διάλογο τῶν ὄσων ἔχει νὰ μᾶς κεῖ ὁ Νέγκρι ἢ ὁ ὀποιοσδήποτε ἄλλος. Αὐτὸ ὅμως γιὰ ὄσους καὶ ὄσα ἀντέξουν δὲν σημαίνει τίποτε. Ἡ σκέψη τοῦ Άλτουσέρ μπορεῖ σήμερα νὰ εἶναι στὴν πατρίδα τῆς ἀντελῶς περιθωριακῆ, ὁ Νέγκρι μπορεῖ νὰ ἔγραψε τὸ βιβλίο του μέσα στὴ μοναξιά τῆς φυλακῆς ἀλλὰ ὁ ἱστορικὸς χρόνος δὲν εἶναι — αὐτὸ πᾶν τὸ μάθαμε — ὁ γραμμικὸς χρόνος τῆς ὀλοένα πλατυτέρας καὶ βαθύτερας ἀνᾶπτυξης τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος. Μιὰ σπίνθα μπορεῖ πᾶντοσε νὰ βάλει φωτιὰ σ' ὀλόκληρη τὴν πεδιάδα καὶ ἡ ἔμμομη στὰ ὄσα ὁ καθένας πιστεύει μπορεῖ ἄντως νὰ εἶναι πηγὴ χάρας καὶ ζῶης.

Ἀριστείδης Μπαλτάς
25/5/83

Βλέπε τὴν παρουσίαση πού κάνει ὁ Yann Moulier στὴ γαλλικὴ ἐκδόση τῶν μαθημάτων τοῦ Νέγκρι: *M. Negri, Marx ou le dé de Marx*, Christian Bourgeois, 1979. Στὸ ἐκόμενο κεφάλαιο τῆς «Πολίτη» θά δημοσιευτεῖ ἐκτενὲς ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν ἐργασία αὐτὴ.

φέρνει ὡστόσο νὰ ἐκφέρει ὅλα τὰ προαπαιτούμενα μίας τέτοιας ἀντίληψης καθὼς, ὄντως, θεωρεῖ ὅτι ἡ παρέμβαση τῶν μαζῶν εἶναι τὸ θεμέλιο τῆς μεταμορφωτικῆς δραστηριότητας, τόσο τῆς κοινωνικῆς ὅσο καὶ τῆς πολιτικῆς. Ἡ σπινοζικὴ σκέψη εἶναι μιὰ σκέψη «κοφτερή». Ἀπορρίπτει ἀπαξ καὶ διὰ παντός μιὰ σειρά μυθοποιήσεων, μιὰ ὀλόκληρη σειρά προβλημάτων πού δόθηκαν στὴν ἄστικτὴ τάξη τοῦ ἐπόμενου αἰῶνα ἀπὸ τὴ δημοκρατικο-φιλελεύθερη σκέψη, ἰδίως στὴ γακωβίνικη ἐκδοχὴ τους (καὶ στὴ θεωρητικὴ γενεαλογία Ρουσώ-Χέγκελ). Ἡ σκέψη τοῦ ὑποδηλώνει μὲ δύναμη τὰ προβλήματα πού ἀντιμετωπίζει σήμερα ἀκόμη ἡ κομμουνιστικὴ ταξικὴ πάλη, θέτοντάς τα μὲ μιὰν καθαρὴ μορφή: ἡ πολλαπλότητα πού γίνεται Κράτος, οἱ ἀδαεῖς πού γίνονται θρησκεία. Ἐνα ὀλόκληρο παρελθὸν πετιέται στὸ περιθώριο, κάθε ἰδεαλιστικὴ καὶ νομικιστικὴ λύση τοῦ προβλήματος καταργεῖται — καὶ παρ' ὅλα αὐτά, παρόλο πού εἶναι τερατώδες, ποτέ δὲν σταμάτησαν νὰ προτείνουν αὐτὲς τίς λύσεις καὶ νὰ τίς ξαναπροτείνουν συνεχῶς στοὺς αἰῶνες πού μεσολάβησαν ἀπὸ τότε. Κρατικὴ σύνταξη καὶ παραγωγή θά γίνουν στοιχεῖα ἐνός πλέγματος στὸ ὁποῖο ἐνυφαίνεται καὶ ἡ ἐμπειρία τῶν μαζῶν καὶ τοῦ μέλλοντος. Μὲ τὴ μορφή τῆς ριζικῆς ἰσότητας πού ἐπιβάλλει ὁ ἀθεϊσμός.

Τρίτον. Ὁ Σπινόζα μᾶς δείχνει ὅτι ἡ ἱστορία τῆς μεταφυσικῆς ἐμπεριέχει ριζοσπαστικὲς ἐκδοχές. Ἡ μεταφυσικὴ, ὡς προεξάρχουσα μορφή νεότερης σκέψης, δὲν εἶναι ὁμοιογενὲς ὄλο. Ἐμπεριέχει τίς ἐναλλακτικὲς ἐκδοχές πού παράγει ἡ σύστοιχη πάλη τῶν τάξεων. Ὑπάρχει μιὰ «ἄλλη» ἱστορία τῆς μεταφυσικῆς. Ἡ ἱστορία ὕγιᾶς ἐναντίον ἐπάρατης ἱστορίας. Κι ἐξάλλου δὲν μπορεῖ νὰ ξεχνᾶμε ὅτι δὲν μποροῦμε ν' ἀναγνώσουμε τὴ νεότερη σκέψη παρὰ μόνο κάτω ἀπ' τὸ φῶς τῆς μεταφυσικῆς, θεωρούμενης σ' ὅλη τὴ συνθετότητά της. Ἐπομένως, ἂν αὐτὸ εἶναι ἀλήθεια, οὔτε ὁ κυνισμός οὔτε ὁ σκεπτικισμός ἀποτελοῦν τὴ θετικὴ μορφή τῆς ἀρνητικῆς σκέψης (τῆς σκέψης πού διατρέχει τὴ μεταφυσικὴ, ἀκριβῶς, γιὰ νὰ τὴν ἀρνηθεῖ καὶ νὰ ἀναγθεῖ ταυτόχρονα στὴ θετικότητα τοῦ εἶναι): ἡ θετικὴ μορφή τῆς ἀρνητικῆς σκέψης δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴ διαπλαστικὴ ἔνταση τῆς σκέψης καὶ τὴν τάση της νὰ κινεῖται ὡς ὕλικὴ διαμεσολάβηση τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας τῆς πολλαπλότητας. Ἡ συστατικὴ σκέψη διαθέτει τὴ ριζοσπαστικὴ τῆς ἀρνησης ἀλλὰ, πρὶν νὰ τὴν χρησιμοποιήσει, τὴν ἀναταράζει ὅστε νὰ τὴν ριζώσει στὸ πραγματικὸ εἶναι. Στὸν Σπινόζα ἡ συστατικὴ δύναμη τῆς παραβίασης χαρακτηρίζει τὴν ἐλευθερία. Ἡ σπινοζικὴ ἀνωμαλία, δηλαδὴ ἡ ἀντιφαστικὴ σχέση τῆς μεταφυσικῆς του μὲ τὴ νέα τάξη τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς, γίνεται «ἀτίθεση» ἀνωμαλία, δηλαδὴ ριζοσπαστικὴ ἔκφραση μίας ἱστορικῆς παραβίασης κάθε τάξης πού δὲν συγκροτεῖται ἄμεσα ἀπὸ τίς μάζες, ἀνοιγμα σ' ἕναν ὀρίζοντα ἐλευθερίας πού μόνον ὡς ὀρίζοντας ἀπολύτρωσης-στοχασμοῦ, πού θά 'ναι τόσο πῶς ἀρνητικὸς ὅσο περισσότερο διαπλαστικὸς γίνεται, ὅσο πῶς πολὺ προχωρεῖ μπροστά. Ὅλη ἡ δύναμη τοῦ ἀνταγωνισμοῦ ὅλη ἡ ἐργασία τῆς ρηξικέλευθης σκέψης τῆς νεότερης ἐποχῆς, ὀλόκληρη ἢ λαϊκὴ καὶ προλεταριακὴ γένεση ἐπαναστάσεων καὶ ὀλόκληρη ἢ γκάμα τῶν δημοκρατικῶν θέσεων, ἀπὸ τὸν Μακιαβέλι ὡς τὸν νεαρό Μάρξ, ὅλα αὐτὰ συμπεκνώνονται στὴν παραδειγματικὴ ἐμπειρία τοῦ Σπινόζα. Ποιὸς θά μποροῦσε ν' ἀρνηθεῖ ἐδῶ ἢ ἀλλοῦ ὅτι ὁ Σπινόζα βρίσκεται στὸ ἐπίκεντρο τῆς φιλοσοφικῆς διαμάχης τῶν νεότερων γρόνων, περίπου ὅπως ὁ παῖς Ἰησοῦς στὸ Ναὸ τῆς Ἱερουσαλῆμ.

Αυτοί λοιπόν είναι οι πρώτοι λόγοι που μάς ώθησαν να επερωτήσουμε τον Σπινόζα. 'Αλλά δεν είναι, ίσως, ανώφελο να ξαναγυρίσουμε λίγο σ' αυτά τὰ θέματα. Γιατί ή αναδρομή στις πηγές μιὰς άλλης θεωρητικής έκδοχης (δηλαδή της επανάστασης μπροστά στη γένεση της καπιταλιστικής τάξης — αντίφαση που, ακριβώς, εδράζεται στο επίκεντρο της ανάπτυξης της νεότερης σκέψης), και από την άλλη μεριά, ή αναγνώριση — ιδίως μέσα στη σκέψη του Σπινόζα, αλλά όχι μόνο σ' αυτόν — ενός πεδίου κι ενός σχεδίου που μάς επιτρέπουν να οικοδομούμε στα «ἐπέκεινα» της παράδοσης της άστικής σκέψης, δλ' αυτά λοιπόν αποτελούν στην πραγματικότητα ένα έγχειρήμα που ο σκοπός του είναι άλλος: να οικοδομούμε, επίσης, «ἐπέκεινα» της επαναστατικής σκέψης, έξισου άγκυλωμένης και άσθμαινουσας. 'Ιδού μιὰ παράδοση που πήγε να περιμαζέψει μέσα άπ' τό βόρβορο τὰ λάβαρα του άστισμού. Περιμάζεψε τάχα τίποτ' άλλο από λάσπη; Κοιτάζοντας την ιστορία της είναι ν' αναρωτιέται κανείς.

Νά γιατί ή άνάγνωση του Σπινόζα ήταν για μένα μιὰ εμπειρία μέ άπίστευτη επαναστατική φρεσκάδα. Δεν είμαι άλλωστε ο μόνος που είχε τό άίσθημα πώς ήταν δυνατό να προχωρήσουμε προς αυτή την κατεύθυνση. Τά τελευταία χρόνια ήταν χρόνια μιὰς μεγάλης ανανέωσης των σπινοζικών μελετών. Στο επίπεδο της έρμηνείας, άσστηρά της φιλολογίας, τό φαινόμενο παρατηρήθηκε μέ την εξαιρετή άνάγνωση της *'Ηθικής*, που πρότεινε ο Martial Gueroult. 'Αλλά τό πιο έντυπωσιακό βρίσκεται ίσως άλλου: θέλω να πω για τίς άπόπειρες να ξαναδιαβασθεί ο Σπινόζα στο έσωτερικό της κριτικής προβληματικής της σύγχρονης φιλοσοφίας, μαρξιστικής επιπέδον. Στην άλτουσεριανή σχολή, ο Macherey, για παράδειγμα, ξαναδιαβαίνοντας άπ' την έγελιανή άνάγνωση του Σπινόζα, δεν ίκανοποιείται μέ τό να καταγγέλλει βαριές πλαστογραφίες: πηγαίνοντας πολύ πιο μακριά, έπισημαίνει στη σκέψη του Σπινόζα ένα υπόβαθρο προκαταβολικής κριτικής στην έγελιανή διαλεκτική, μιὰ δουλειά θεμελίωσης ύλιστικής μεθόδου. Σέ μιάν άλλη προοπτική και μέ ενδιαφέροντα διαφορετικής συστηματικής, αλλά μέ μιὰ δύναμη καινοτομίας ίσως άκόμη πιο μεγάλης, ο Deleuze μάς έχει δείξει στον Σπινόζα ότι υπάρχει ένας φιλοσοφικός όρίζοντας περιλάμπρης πληρότητας: ή άνακατάκτηση του ύλισμού ως χώρου δραστικότητας της πολλαπλότητας, ως συγκεκριμένης άπελευθέρωσης της επιθυμίας που θά πρέπει να την έννοήσουμε σαν δύναμη εποικοδομητική. 'Εχουμε άκόμη στο χώρο της φιλοσοφίας της θρησκείας και της πολιτικής φιλοσοφίας τον ιστορικό-δομικό επαναπροσδιορισμό του Hekter, και, τον άκόμη πιο πετυχημένο του Mathezon: τή δημοκρατία-σκέψη ως ύλική ουσία, ως προϊόν της φαντασίας των μαζών, ως τεχνικό και διαπλαστικό πρόγραμμα του είναι, — που σαρώνει μεμιὰς τή διαλεκτική άισχροκέρδεια. 'Απ' αυτή την άποψη ο Σπινόζα κρίνει τό μέλλον πριν άκόμη πραγματωθεί: είναι επομένως ένας σύγχρονος φιλόσοφος, γιατί ή φιλοσοφία του είναι ή φιλοσοφία του μέλλοντός μας.

"Όσα είπα παραπάνω — σέ σχέση μέ τή βαθιά άνάγνωση των έρμηνειών της σπινοζικής σκέψης από τά τέλη της δεκαετίας του '60 — συνέβαλαν ώστε ο συγγραφέας της παρούσης μελέτης να συγκεκριμενοποιήσει μερικούς λόγους που τον έσπρωξαν να καταπιαστεί μ' αυτή την εργασία. 'Αλλά καλό θά ήταν να συγκεκριμενοποιηθούν περισσότερο. Είναι άναμφισβήτητο ότι όδηγηθήκαμε στο να μελετήσουμε την καταγωγή της νεότερης σκέψης και της ιστορίας του σύγχρο-

νου κράτους από την ιδέα ότι ή άνάλυση της γένεσης του άστικού και καπιταλιστικού κράτους μπορεί να συμβάλει στο να συγκεκριμενοποιηθούν οι όροι της κρίσης στην περίοδο της διάλυσής του. 'Αλλά όφείλω να προσθέσω ότι, αν αυτό τό σχέδιο μ' έξώθησε ν' αναλάβω τίς παλιότερες εργασίες μου (π.χ. για τον Ντεκάρτ), σήμερα μέ παρακινεί πολύ πιο λίγο. Πραγματικά δεν μ' ενδιαφέρει τόσο ή γένεση του άστικού κράτους — και ή κρίση του — όσο οι άλλες θεωρητικές έκδοχές και οι ύποκειμενικές δυνατότητες της εμπρακτής επανάστασης. 'Εξηγούμαι: τό πρόβλημα που θέτει ο Σπινόζα είναι της ύποκειμενικής ρήξης του μονοδιάστατου της καπιταλιστικής ανάπτυξης (στην άστική της και ύπερδομική της διάσταση, όπως και στην καθαυτό καπιταλιστική και δομική της διάσταση) — άνακαλύπτουμε μαζί μέ τον Σπινόζα τή ζωντανή έκδοχή ως ύλική δύναμη στο έσωτερικό του μεταφυσικού συγκροτήματος της νεότερης φιλοσοφίας — για να είμαι σαφής, της φιλοσοφικής πορείας που πάει από τον Marcile Ficin και τον Nicolas de Cues ως τό θάνατο της φιλοσοφίας του 19ου αϊ. (ή για να μιλήσω σαν τον Κένυς, ως την εύτυχισμένη εύθανασία της γνώσης του ραντιέρη). Πάντοτε έβρισκα παράδοξο τό γεγονός ότι οι ιστορικοί της φιλοσοφίας ξαναφτιάνουν τίς έκδοχές αλλά προς τά κάτω: ο Gilson, ως προς τή σύγχρονη παιδεία, προς την χριστιανική φιλοσοφία του Μεσαίωνα, ο Wolfson, ως προς τον Σπινόζα, προς την έβραϊκή παιδεία του Μεσαίωνα. Ποιός ξέρει γιατί ένα τέτοιο διάβημα περνάει για έπιστημονικό! Ποιός τάχα θά τό 'λεγε. Κατ' έμέ αυτό τό διάβημα άντιπροσωπεύει, ακριβώς, τό αντίθετο του έπιστημονικού λόγου, διότι άναζητά πολιτιστικές γενεαλογίες κι όχι μιὰ ύλική γενεαλογία των όρων ύπαρξης και λειτουργίας της σκέψης: ή έπιστήμη άποκαλύπτει πάντοτε από τό μέλλον. Τό να άπελευθερωθεί κανείς άπ' ένα στενάχωρο παρελθόν δεν χρησιμεύει πολύ αν, συνάμα, δεν συνδέεται κανείς μέ την άπόλαυση του παρόντος και την παραγωγή του μέλλοντος. Νά γιατί θέλω ν' ανατρέψω τό παράδοξο και να έγκαλέσω τό μέλλον ξεκινώντας άπ' τή δύναμη του σπινοζικού λόγου. Και αν, από όλιγοπρόσηπή σύνεση, δεν θά πετύχω μέ τό μέλλον, θά 'θελα τουλάχιστον να δοκιμαστώ μέ μιάν άνεστραμμένη μορφή της άνάγνωσης του παρελθόντος: βάζοντας τον Σπινόζα κάτω άπ' τά μάτια, έγώ, φτωχός δόκτωρ κοντά σέ τόσους άλλους, θέλω να ρωτήσω ένα δάσκαλο, έναν πραγματικό δάσκαλο. Θέλω να δοκιμαστώ μέ μιὰ μορφή άνάγνωσης του παρελθόντος που θά μου επιτρέψει να έπισημάνω εκείνα τά στοιχεία που θά 'ναι κατάλληλα να συνθέσουν μαζί τον όρισμό μιὰς φαινομενολογίας της επαναστατικής πρακτικής, διαπλαστικής του μέλλοντος. Νά δοκιμάσω, λοιπόν, μιάν άνάγνωση του παρελθόντος που θά μου επιτρέψει κυρίως (και θά ύποχρεώνει) να καθαρίσω τους λογαριασμούς μου μ' όλη αυτή την ένοχη σύγχυση, μ' όλες τίς μουσικοποιήσεις — από τον Μπόμπιο ως τον Ντέλα Βόλπε και τά τελευταία τους ύποπροϊόντα — οι όποιες μάς διδάξαν από τά πιο τρυφερά μας χρόνια την καθαγιασμένη θεωρία σύμφωνα μέ την όποία τό γενικό συμφέρον «έξιδανικεύει» τό μερικό μέ τή μορφή του νόμου, σύμφωνα μέ την όποία τά συνταγματικά όργανα είναι υπεύθυνα μόνο μπροστά στο λαό στην όλότητά του, σύμφωνα μέ την όποία τό κράτος των κομμάτων είναι μιὰ θαυμάσια πολιτική διαμεσολάβηση άνάμεσα στο ένα και τό πλήθος, και τόσες άλλες άστειότητες αυτού του είδους. Στόν 17ο αϊ. ο Σπινόζα βρίσκεται έκατό μίλια μακριά άπ' αυτή τή στοιβία των άσημαντοτήτων. 'Η έλευθερία, ή πραγματική, ή πλήρης έλευθερία, αυτή που αγαπάμε και για την όποία ζούμε

καί πεθαίνουμε, φτιάχνει άμεσα τόν κόσμο, άμεσότητα. Τήν πληθυντική ζωή δέν τή διαμεσολαβεί τό δικαιο άλλα ή διαμορφωτική διαδικασία: καί ή σύσταση τής έλευθερίας είναι πάντοτε έπαναστατική!

Έξάλλου, οί λόγοι πού αναφέρθηκαν γιά νά δικαιολογήσουν τή μελέτη μας γιά τόν Σπινόζα συγκλίνουν, καί οί τρεις, πρós τήν κατεύθυνση αυτού πού συνηθίσαμε νά όνομάζουμε «έρευνα μιās νέας λογικότητας». 'Ο Σπινόζα, κάτω από μιá ρηξικέλευθη μορφή όρισε μιάν «άλλη» λογικότητα σέ σχέση μέ τήν άστική μεταφυσική. 'Η ύλιστική σκέψη, τής παραγωγής καί τής συγκρότησης, γίνονται λοιπόν σήμερα τό θεμελιώδες καί άκαμπτο στοιχείο κάθε νεορασιοναλιστικού προγράμματος. 'Ο Σπινόζα πραγματοποιεί όλα αυτά μέσα από μιá ισχυρότατη τάση πού συμβάλλει νά προσδιορίζεται μιá προγραμματική δυναμική, μιá δυναμική μεταμόρφωσης τής όντολογίας. Μιά συστατική όντολογία, θεμελιωμένη πάνω στην άυθορημητικότητα, όργανωμένη από τή συλλογική φαντασία: αυτή είναι ή σπινοζική όρθολογικότητα. 'Ως βάση. 'Αλλά υπάρχει καί περισσότερο. 'Ο Σπινόζα δέν ικανοποιείται μέ τό νά όρίσει μιá βάση: έργάζεται επίσης γιά νά τήν αναπτύξει. Κι όποια κι άν είναι τά όρια μιās τέτοιας ανάπτυξης πρέπει νά έπισημάνει κανείς καί νά υποβάλει σέ κριτική τό προβαλλόμενο άρχιτεκτόνημα. 'Ιδιαίτερα εκεί όπου περικλείει τή διαλεκτική, όχι ως φορμαλιστικό δυναμικό τής σκέψης άλλα ως άρθρωση τής όντολογικής βάσης, ως προσδιορισμό τής ύπαρξης καί τής δύναμης. Πράγμα πού καταργεί κάθε πιθανότητα νά μετατραπεί ή διαλεκτική σέ κλειδί γένους, κι αντίθετα νοείται ως τρόπος έσωτερικής όργάνωσης τής σύγκρουσης, ως δομή στοιχειακή τής γνώσης. "Ετσι έπιζήτησα νά συλλάβω σ' αυτή τή μελέτη — σ' ό,τι άφορά τήν ύλιστική σκέψη — τή σπινοζική τάση πρós τόν καθορισμό ενός όρίζοντος άπόλυτης πολλαπλότητας τών άναγκών καί τών επιθυμιών. "Όσον άφορά δέ τήν παραγωγική σκέψη προσπάθησα νά δώ τή σπινοζική άπόπειρα νά έπισημανθεί μέσα στή θεωρία τής φαντασίας τό προσέδιο μιās σχέσης ανάμεσα στην άνάγκη καί τόν πλούτο, τή λύση πού σχετίζεται μέ τίς μάζες τής πλατωνικής παραβολής γιά τήν άγάπη κοινωνικοποιημένης πλέον από τίς σύγχρονες διαστάσεις τής προσέγγισης, από τά θρησκευτικά προαπειτούμενα τών άγώνων, από τούς καπιταλιστικούς όρους τής ανάπτυξης: τέλος, όσο άφορά τή διαπλαστική σκέψη χρειάστηκε νά έρευνήσω τόν πρῶτο στους νεότερους χρόνους όρισμό, από τόν Σπινόζα, ενός έπαναστατικού σχεδίου μέσα στή φαινομενολογία, μέσα στην έπιστήμη καί τήν πολιτική, τόν όρισμό μιās εκλογικευμένης έπαναθεμελιώσης τού κόσμου: σχέδιο βασισμένο πάνω στην άπελευθέρωση κι όχι πάνω στην εκμετάλλευση τού ανθρώπου από τόν άνθρωπο. "Όχι πλέον φόρμες καί φόρμουλες άλλα δράση καί περιεχόμενο. "Όχι θετικισμό άλλα θετικότητα. "Όχι νομοθεσίες άλλα αλήθεια. "Όχι όρισμό κι άσκηση τής έξουσίας άλλα έκφραση καί διαχείριση τής δύναμης. Θα πρέπει αυτές οί έντάσεις νά μελετηθούν άκόμα βαθύτερα. Διότι ό Σπινόζα άποτελεί πραγματικό σκάνδαλο (γιά τήν «όρθολογική» γνώση, γι' αυτό τό παγκόσμιο ρεύμα μέσα στό όποιο ζούμε): ίδού μιá φιλοσοφία τού είναι πού μεμιάς πραγματοποιεί μιá ολοκληρωτική άναστροφή τής ριζωμένης στην ύπερβατικότητα αιτιότητας, προβάλλοντας ως αίτια τήν παραγωγική ένυπαρξία, διάφανη κι άμεση άπέναντι στον κόσμο. 'Ιδού ένας ριζοσπάστης δημόκράτης καί έπαναστάτης πού μεμιάς ξεμπερδεύει, άκόμη καί σαν άπλή άφηρημένη δυνατότητα μέ τό κράτος τού δικαίου καί τό κράτος

τού γιακωβινισμού. 'Ιδού ένας αναλυτής τών παθών πού δέν τά όρίζει ως κατατρύχοντα άλλα ως ενεργούντα, ως ενεργεία ιστορική, ύλιστική, άρα θετική. 'Απ' αυτή τήν άποψη ή έργασία αυτή δέν είναι παρά μιá πρώτη δοκιμή έμβάθυνσης. 'Εκκαλεί γιά παράδειγμα, καί έπειγόντως, μιá συμπληρωματική άνάλυση τών ζητημάτων τών σχετικών μέ τά πάθη, δηλαδή τούς συγκεκριμένους τρόπους μέ τούς όποιους εκτυλίσσεται τό σπινοζικό σχέδιο έπαναθεμελιώσης. Αυτό θά είναι τό άντικείμενο ενός δεύτερου δοκιμίου έπικεντρωμένου στό III καί IV βιβλίο τής 'Ηθικής. Πρόκειται γιά μιá δουλειά πού πρέπει νά πραγματοποιηθεί καί ν' αναπτυχθεί μέσα σ' όλη τής τή δύναμη πού έμπεριέχει, όχι βέβαια μέσα σέ μιá μοναχική άναζήτηση άλλα στή διάσταση καί τήν κατεύθυνση μιās φαινομενολογίας τής συλλογικής καί διαπλαστικής πρακτικής: ένα υπό ίδρυση δίκτυο γιά όποιον θά 'θελε νά παράξει έναν έπικαιρο καί θετικό όρισμό τής λογικότητας.

'Η έργασία αυτή γράφτηκε στή φυλακή. 'Αλλά ως πρós τό κύριο τή στοχάστηκε, επίσης, μέσα στή φυλακή. 'Εννοείται γνώριζα ήδη άρκετά καλά τόν Σπινόζα, κατά κάποιο τρόπο από πάντα: ήδη από τό Λύκειο, ή 'Ηθική μ' είχε συναρπάσει (καί σκέφτομαι τώρα τό δάσκαλό μου εκείνης τής εποχής μέ συγκίνηση). "Εκτοτε συνέχισα νά τόν δουλεύω, δέν μπορούσα ν' άποφύγω κάθε εύκαιρία πού μου δινόταν νά τόν διαβάσω. 'Αλλά έλλειπε πάντα ό χρόνος γιά νά βάλω μπροστά μιá συστηματική δουλειά. "Όταν βρέθηκα στή φυλακή τά ξανάπιασα όλα άπ' τήν άρχή. Διαβάχοντας καί κρατώντας σημειώσεις, πολιορκώντας τούς φίλους μέ τούς όποιους άλληλογραφούσα νά μου στέλνουν βιβλία. Τούς εύχαριστώ μ' όλη μου τήν καρδιά. Πίστευα ότι στή φυλακή έχει κανείς πολύ καιρό. Σκέτη άυταπάτη! 'Η φυλακή, ό ρυθμός τής, οί μεταγωγές, ή υπεράσπιση δέν μάς αφήνουν χρόνο: διαλύουν τό χρόνο. Κι αυτή πιστεύω είναι ή κύρια μορφή τής ποινης στό καπιταλιστικό καθεστώς. "Ετσι ή μελέτη τού τού, όπως κι όλες οί άλλες, φτιάχτηκε σέ βάρος τού ύπνου, άποσπάστηκε άπ' τό καθεστώς τής καθημερινότητας. "Ότι ή σωφρονιστική καθημερινότητα είναι λιγότερο άστυνομευμένη από τήν καθημερινότητα τών πανεπιστημιακών ίδρυμάτων είναι άναμφισβήτητο. Εύχομαι ή άποδεικτική καί ή εκθεσή μου νά είναι, επίσης, πιό συγκεκριμένες. Κατά τά άλλα άς μου συγγορευθεί πού δέν έδωσα μιá πλήρη βιβλιογραφία (παρόλο πού εκτιμώ πώς είδα ό,τι ήταν άναγκαίο νά δώ), ή πού δέν μόρεσα ίσως νά διερευνήσω έπαρκώς τό ιστορικό πλέγμα τής παιδείας τού Σπινόζα (παρόλο πού τό διάβασμα τής Madeleine Francés καί τού Kolakowski, κυρίως αυτών τών δυό, επιτρέπει νά αισθάνεται κανείς καλά πλαισιωμένος), άς μου συγγορευθεί πού ίσως εύκολα ένέδωσα στή γοητεία τών έρμηνειών τού «χρυσού αιώνα» πού προτάθηκαν από τούς Huizinga καί Kossman (άλλά μέ τί νά τίς αντικαταστήσει κανείς;), πού μερικές φορές ένέδιδα στην άπόλαυση τής Θέσης — φαινόμενο αναπόφευκτο γιά όποιον δουλεύει έξω από τήν έπιστημονική κοινότητα. Μετά άπ' αυτό, νομίζω ότι ή φυλακή, τελικά, δέν έπηρεάζει τήν ποιότητα τής εργασίας — ούτε πρós τό καλό ούτε πρós τό κακό: δέν έπικαλούμαι τήν έπιείκεια τής κριτικής. Βαυκαλίζομαι μάλιστα από μιá άυταπάτη: νά πιστεύω ότι ή μοναξιά εκείνου τού καταραμένου κελιού ήταν έξίσου γόνιμη μέ τή μοναξιά τού Σπινόζα, κλεισμένου στό εργαστήριο τής όπτικής του.

(*Φυλακές Ροβίγκο, Ρεμπίμπια, Φοσομπρόνε, Πάλμι καί Τράνι: 7 'Απριλίου 1979 - 7 'Απριλίου 1980*).

μετάφραση: 'Αγγελος 'Ελεφάντης

Τέσσερις ώρες στην Τσατίλα

"Ένα συγκλονιστικό ρεπορτάζ
του Ζάν Ζενέ*

*«Στήν Τσατίλα και τή Σάμπρα μή Έβραίοι σφαγίασαν
μή Έβραίους: τί μας νοιάζει έμάς;»*

Μεναχέμ Μπέγκιν (στήν Κνεσέτ)

Κανένας, τίποτα, καμιά άφηγηματική τεχνική δέ θά μπορέσει νά περιγράψει εκείνους τούς έξι μήνες πού έζησαν οί φενταγίν στά βουνά του Τζεράς και του Άτζλουν, στην Ίορδανία — ιδιαίτερα τίς πρώτες βδομάδες. Πολλοί αναφέρθηκαν στά γεγονότα και στίς ήμερομηνίες, μίλησαν γιά τίς έπιτυχίες και τά σφάλματα τής ΟΑΠ. Άκόμα, μπορεί κανείς νά περιγράψει τή μυρουδιά του άέρα, τό χρώμα τ' ουρανού, τής γής και των δέντρων, αλλά ποτέ δέ θά καταφέρει νά μεταδώσει εκείνη τήν άνάλαφρη μέθη, τό βάδισμα λίγο πάνω από τό έδαφος, τή λάμψη στά μάτια, τίς διάφανες σχέσεις των φενταγίν όχι μόνο μεταξύ τους, αλλά και μέ τούς ήγέτες τους. Κάτω από κείνα τά δέντρα οί πάντες και τά πάντα ένιωθαν μιά άνατριχίλα, γελοούσαν, είχαν θαμπωθεί από μιά δλοκαίνουρια, πρωτόγνωρη ζωή· και σ' αυτή τήν άνατριχίλα υπήρχε κάτι παράξενα σταθερό, άγρυπνο, συγκρατημένο, προφυλαγμένο, όπως κάποιος πού προσεύχεται άμίλητος. "Όλα άνήκαν σέ δλους, και καθένas ήταν μόνος του — ή ίσως και όχι. Έν πάση περιπτώσει, τό γέλιο έσμιγε μέ τή σοβαρότητα. Η περιοχή τής Ίορδανίας, όπου είχαν συγκεντρωθεί σύμφωνα μέ κάποια πολιτική άπόφαση, ήταν μιά περιμετρική ζωή πού ξεκινούσε άπό τά συριακά σύνορα κι έφτανε ως τό Σάλτ: μιά μακριά λουρίδα γή άνάμεσα στον ποταμό Ίορδάνη και στό δρόμο Τζεράς - Ίρμπίντ. Αυτή ή περιοχή είχε μήκος περίπου έξήντα χιλιόμετρα και βάθος είκοσι — περιοχή όρεινή, δλο καταπράσινες βαλανιδιές, ίορδανικά χωριουδάκια και άραιοκαλλιεργημένα χωράφια. Κάτω από τά δέντρα και τίς καμουφλαρισμένες σκηνές οί φενταγίν είχαν παρατάξει μονάδες πολεμιστών και όπλα, έλαφρά και ήμιβαρέα. Άφου εγκαταστάθηκε τό πυροβολικό, πού προοριζόταν κυρίως νά άναχαιτίσει τίς έπικείμενες έπιχειρήσεις των Ίορδανών, οί νεαροί στρατιώτες έπαιρναν τά όπλα, τά έλυναν γιά νά τά καθαρίσουν και νά τά λαδώσουν, κι ύστερα τά

συναρμολογούσαν στά γρήγορα. Όρισμένοι μάλιστα κατόρθωναν νά τά λύνουν και νά τά συναρμολογούν μέ δεμένα τά μάτια, κι έτσι μπορούσαν νά δουλεύουν και τή νύχτα. Άνάμεσα σέ κάθε στρατιώτη και στό όπλο του είχε δημιουργηθεί μιά σχέση έρωτική και μαγική. Καθώς οί φενταγίν είχαν βγει πολύ πρόσφατα άπό τήν έφηβεία, τό τουφέκι, ως όπλο, ήταν θριαμβευτικό σημάδι άνδρισμού και προκαλούσε αίσθημα άσφάλειας. Η έπιθετικότητα χανόταν: τό χαμόγελο ξεσκέπαζε τά δόντια.

Τόν υπόλοιπο καιρό οί φενταγίν έπιναν τσάι, κατέκριναν τούς ήγέτες τους και τούς πλούσιους (Παλαιστίνιους και άλλους), έβριζαν τό Ίσραήλ, και προπάντων μιλούσαν γιά τήν επανάσταση — τήν τωρινή και τήν άμέσως επόμενη.

Γιά μένα — κι αυτό άς μπει κάπου στον τίτλο, καταμεσης σ' ένα άρθρο, σέ προκήρυξη — ή λέξη «Παλαιστίνιου» φέρνει άμέσως στό νοΰ τούς φενταγίν σ' ένα πολύ συγκεκριμένο μέρος, τήν Ίορδανία, και μιά εποχή πού μπορώ εύκολότατα νά τήν προσδιορίσω: Όκτώβριος, Νοέμβριος, Δεκέμβριος 1970, και Ίανουάριος, Φεβρουάριος, Μάρτιος, Άπρίλιος 1971. Έκεί και τότε γνώρισα τήν Παλαιστινιακή Έπανάσταση. Η άπόλυτη διαφάνεια των όσων γίνονταν εκεί, ή δύναμη αυτής τής άπερίγραπτης ζωικής χαράς λέγεται και όμορφιά.

Πέρασαν δέκα χρόνια και δέν άκουσα τίποτα γι' αυτούς, εκτός άπό τό ότι οί φενταγίν βρίσκονται πιά στό Λίβανο. Ό εύρωπαϊκός τύπος μιλούσε γιά τόν παλαιστινιακό λαό μέ έπιπολαιότητα, άκόμα και μέ ύπεροψία. Και ξαφνικά: ή δυτική Βηρυτός.

*Η μαρτυρία του Ζάν Ζενέ δημοσιεύτηκε στο περιοδικό
Revue d' Etudes Palestiniennes, αρ. 6, χειμώνας 1983,
σελ. 3-19.*

Ἡ φωτογραφία καί ἡ τηλεοπτική ὁθόνη ἔχουν μόνο δύο διαστάσεις: εἶναι ἀδιαπέραστες. Τά μαυρισμένα καί πρησμένα κουφάρια πού ἔπρεπε νά δρασκελιστοῦς δρόμους ἀνήκαν ὄλα σέ Παλαιστίνιους καί Λιβανέζους: τά πόδια τους ἀκουμποῦσαν στόν ἓνα τοῖχο τοῦ δρόμου, καί τό κεφάλι τους στόν ἄλλο. Γιά μένα, καί γιά ὄσους κατοίκους ἀπόμειναν, ἡ κυκλοφορία στήν Τσατίλα καί τή Σάμπρα θύμιζε «μακριά γαϊδούρα». Καμιά φορά ἓνα νεκρό παιδί μπορεί νά φράξει ἐντελῶς τούς δρόμους: εἶναι ὑπερβολικά στενοί, σχεδόν σάν χαραμάδες, καί οἱ νεκροί ἀμέτρητοι. Ἐναμφίβολα οἱ γέροισι εἶναι πιά ἐξοικειωμένοι μέ τή μυρουδιά τῶν πτωμάτων· ἐγώ δέν δυσφοροῦσα. Ἄλλά τί μύγα καί κακό! Ἐν ἔκτασι νά ἀνασηκώσω τό μαντίλι ἡ τήν ἀραβική ἐφημερίδα ἀπό τό κεφάλι κάποιου νεκροῦ, τίς ἐνοχλοῦσα ὀλοφάνερα. Τίς ἔπιανε λύσσα μέ τή χειρονομία μου καί ἔπρεπε κατά σμήνη στήν ἀνάποδη τοῦ χεριοῦ μου, ψάχνοντας γιά τροφή. Τό πρῶτο πτώμα πού ἀντίκρισα ἦταν ἓνας ἄντρας πενήντα ὡς ἐξήντα χρόνων. Λευκά μαλλιά θά σκέπαζαν τό κεφάλι του, ἄν ἓνα χτύπημα (τασκουριά, καταπῶς μου φάνηκε) δέν τοῦ εἶχε ἀνοίξει τό κρανίο στά δύο· καταγῆς, δίπλα στό κεφάλι, σκόρπια μυαλά, μαυρισμένα. Τό κορμί κειτόταν πάνω σέ μιά λίμνη μαῦρο καί πηγμένο αἷμα. Ἡ ζωστήρα λυτή, μόνο ἓνα κουμπί συγκρατοῦσε τό παντελόνι. Τά πόδια τοῦ πεθαμένου, ἀπό τό γόνατο καί κάτω, ἦταν γυμνά, μαῦρα, μελανιασμένα καί μπλάβα: νά τόν εἶχαν αἰφνιδιάσει μέσ στή νύχτα, ἡ μήπως τά χαράματα; Ἐραγε ἔτρεχε νά γλιτώσει; Ἦταν πεσμένος σ' ἓνα σοκάκι δεξιά ἀπό τή μιά εἴσοδο τοῦ στρατοπέδου τῆς Τσατίλα, πού βρίσκεται ἀντικριστά στήν πρεσβεία τοῦ Κουβέιτ. Ἐραγε ἡ σφαγή τῆς Τσατίλα ἔγινε μέσα σέ ψιθύρους ἡ σέ ἀπόλυτη σιωπή, μιά καί οἱ Ἰσραηλινοί, φαντάροι καί ἀξιωματικοί, διατείνονται πῶς δέν ἄκουσαν τίποτα, δέν ὑποπτεύθηκαν τό παραμικρό, κι ἄς βρίσκονταν στό κτίριο τῆς πρεσβείας ἀπό τήν Τετάρτη τό ἀπόγεμα;

Ἡ φωτογραφία δέν μπορεί νά ἀποτυπώσει τίς μύγες, οὔτε τή λευκή καί βαριά ὀσμὴ τοῦ θανάτου· δέν μπορεί νά περιγράψει τίς δρασκελιές καί τά πηδήματα πού ὑποχρεῶνεται νά κάνεις, προχωρώντας ἀπό πτώμα σέ πτώμα.

Ἐν κοιτάξεις προσεχτικά ἓναν πεθαμένο, γίνεται κάτι παράξενο: ἡ ἀπουσία ζωῆς σ' αὐτό τό κορμί ἰσοδυναμεῖ μέ πλήρη ἀπουσία κορμιοῦ ἡ, καλύτερα, μέ ἀδιάλειπτη ὑποχώρησή του· ἔχεις τήν ἐντύπωση πῶς, ἀκόμα κι ἄν πᾶς πολύ κοντά, δέ θά τόν ἀγγίξεις ποτέ. Αὐτό συμβαίνει μόνο ἄν τόν παρατηρεῖς. Ὅστόσο, ἀρκεῖ νά κάνεις τήν παραμικρή χειρονομία πρὸς τό μέρος του — νά σκύψεις πάνω του, νά μετακινήσεις ἓνα χέρι, ἓνα δάχτυλο — καί ξαφνικά γίνεται ἐντονα παρών, καί σχεδόν φιλικός.

Ἐρως καί θάνατος. Ὅταν γράφεται μιά ἀπό τίς δύο αὐτές λέξεις, ἀμέσως φέρνει στό νοῦ τήν ἄλλη. Ἐπρεπε νά πάω στήν Τσατίλα γιά νά καταλάβω τήν αἰσχροτήτα τοῦ ἔρωτα καί τήν αἰσχρότητα τοῦ θανάτου. Καί στίς δύο περιπτώσεις τά κορμιά δέν ἔχουν πιά τίποτα νά κρύψουν: στάσεις, συσπάσεις, χειρονομίες, σημάδια, ἀκόμα καί σιωπές, ὄλα ἀνήκουν καί στοῦς δύο κόσμους. Τό κουφάρι ἓνος ἄντρα τριάντα ὡς τριάντα πέντε χρόνων ἦταν ξαπλωμένο μπρούμυτα. Μέ τόν ἥλιο καί μέ τήν ἀλχημεία τῆς ἀποσύνθεσης ὀλόκληρο τό κορμί εἶχε φουσκώσει, σάν μπαλόνι μέ ἀνθρώπινη μορφή· ἀπό τό τσίτωμα κόντευε νά σκιστεῖ τό παντελόνι στά πινιά καί τά μπούτια. Τό λίγο πού μόρεσα νά δῶ ἀπό τό πρόσωπό του ἦταν μελανιασμένο καί μαῦρο. Πιο πάνω ἀπό τό γόνατο, κάτω ἀπό τό σκι-

μένο ὄφασμα, μιά πληγή στόν διπλωμένο μηρό. Ἐναμορφή τῆς πληγῆς: λόγχη, μαχαίρι, σουγιάς; Μέσα καί γύρω στήν πληγή, μύγες. Τό κεφάλι του ἦταν μεγαλύτερο κι ἀπό καρπούζι — ἓνα δλόμαυρο καρπούζι. Ρώτησα πῶς τόν λένε, κι ἦταν μουσουλμάνος.

«Παλαιστίνιος ἡ Λιβανέζος;»

«Παλαιστίνιος» μοῦ ἀποκρίθηκε γαλλικά ἓνας ἄντρας καμιά σαρανταριά χρόνων. «Κοιτάξε τί ἔκαναν!».

Τράβηξε τήν κουβέρτα ἀπό τά πόδια τοῦ πεθαμένου. Οἱ γάμπες γυμνές, μαῦρες καί πρησμένες. Στά πόδια φοροῦσε μαῦρες ἀρβύλες μέ λυμένα κορδόνια, καί οἱ ἀστράγαλοι ἦταν δεμένοι σφιχτά μ' ἓνα κομποδιασμένο γερό σκονί — φαινόταν καθαρά πῶς εἶναι γερό — κάπου τρία μέτρα μακρῶ, πού τό ἀπλώσα γιά νά τό φωτογραφίσει ὄλο ἡ κυρία Σ. (Ἐμερικανίδα). Ρώτησα τόν σαραντάχρονο ἄν μπορῶ νά δῶ τό πρόσωπο.

«Ναί, ἄν θέλετε· μόνο δεῖτε τό μόνοι σας».

«Θά μέ βοηθήσετε νά γυρίσω λίγο τό κεφάλι;»

«Ὅχι».

«Τόν ἔσυραν στοῦς δρόμους μ' αὐτό τό σκονί;»

«Δέν ξέρω, κύριε».

«Ποῖός τόν ἔδεσε;»

«Δέν ξέρω, κύριε».

«Ἐν ἄνθρωποι τοῦ διοικητῆ Χαντάντ;»

«Δέν ξέρω».

Ἰσραηλινοί;

«Δέν ξέρω».

«Φαλαγγίτες;»

«Δέν ξέρω».

Ἦταν γνωστός σας;»

«Ναί».

Ἦσαστε μπροστά ὄταν πέθανε;»

«Ναί».

«Ποῖός τόν σκότωσε;»

«Δέν ξέρω».

Ἐπομακρύνθηκε κάπως γρήγορα ἀπό κοντά μου κι ἀπό τόν νεκρό. Μέ κοιτάξε μιά στιγμή ἀπό μακριά, κι ὕστερα χάθηκε σ' ἓνα πλαϊνό σοκάκι.

Ποῖό δρόμο νά πάω τώρα; Μέ τραβοκοποῦσαν κάτι πενηντάρηδες, κάτι εικοσάχρονοι νεαροί καί δύο τρεῖς γριές μουσουλμάνες· εἶχα τήν ἐντύπωση πῶς βρίσκομαι στόν ἀξονα τοῦ τροχοῦ ἓνος πηδάλιου πού οἱ ἀχτίνες του ἦταν ἑκατοντάδες πεθαμένοι.

Σ' αὐτό ἀκριβῶς τό σημεῖο τοῦ γραφτοῦ, σημειῶνω τό ἐξῆς, χωρίς νά πολυξέρω τό γιατί: «Οἱ Γάλλοι χρησιμοποιοῦν συχνά τή σαχλή ἔκφραση «βρωμοδουλειά»· ἔ, λοιπόν, ὄπως ὁ Ἰσραηλινός στρατός ἔκανε τή «βρωμοδουλειά» του μέ τούς φαλαγγίτες ἡ μέ τούς ὄπαδους τούς Χαντάντ, ἔτσι καί οἱ ἐργατικοί ἄφησαν τή Λικούντ (τό κυβερνῶν κόμμα), τόν Μπέγκιν, τόν Σαρὸν καί τόν Σαμίρ νά τελειώσουν τή «βρωμοδουλειά» τους. Ἐναφέρω τά λόγια τοῦ Ρ., Παλαιστίνιου δημοσιογράφου στή Βηρυττό, Κυριακή 19 τοῦ Σεπτέμβρη.

Ἐνῶ βρίσκομαι ἀνάμεσα σ' αὐτά τά φριχτά βασανισμένα θύματα, τό μυαλό μου δέν ἐννοεῖ νά ξεκολλήσει ἀπ' αὐτό τό ἀόρατο δράμα: πῶς ἦταν ὁ βασανιστής τους; Ποῖός ἦταν ὁ βασανιστής τους; Τόν βλέπω καί δέν τόν βλέπω. Εἶναι σάν νά τόν ἔχω μπροστά μου, κι ὄμως ἡ μόνη μορφή πού θά ἀποκτήσει ποτέ του εἶναι ὄλα ὄσα σχεδιάζουν οἱ στάσεις, οἱ θέσεις, οἱ γελοῖες χειρονομίες τῶν νεκρῶν πού ἔξακολουθοῦν νά βασανίζονται ἀπό πλῆθος μύγες μέσ στόν ἥλιο.

Ἐφοῦ οἱ Ἐμερικανοί πεζοναῦτες, οἱ Γάλλοι ἀλεξιπτωτιστές καί οἱ Ἰταλοὶ βερσαλιέροι, πού ἀποτελοῦσαν τήν εἰρηνευτική δύναμη στό Λίβανο, ἔφυγαν ἔτσι

γρήγορα (οί Ιταλοί, πού ξφτασαν μέ καράβι καί καθυστερημένοι κατά δύο μέρες, αποχώρησαν μέ αεροσκάφη «Ήρακλής»!), μία μέρα ή τριάντα Ξι ώρες πρίν από τήν επίσημα καθορισμένη αναχώρησή τους — άφου ξφυγαν έτσι γρήγορα, παραμονή τής δολοφονίας του Μπεςίρ Τζεμαγιέλ, σάν νά 'θελαν νά γλυτώσουν, τότε μήπως έχουν πράγματι δίκιο οί Παλαιστίνιοι πού αναρωτιούνται μήπως ειδοποιήθηκαν 'Αμερικανοί, Γάλλοι καί 'Ιταλοί νά ξεκουμπιστούν έν μεγαλοπρεπεία, γιά νά μή φανούν άνακατεμένοι στην άνατίναξη του οίκου των Φαλαγγιτών;

Τό γεγονός είναι πώς ξφυγαν καί γρήγορα καί χωρίς. Τό 'Ισραήλ περηφανεύεται γιά τήν άποτελεσματικότητα του στη μάχη, γιά τή λεπτομερή προετοιμασία των επιχειρήσεων του, γιά τήν επιδειξιότητά του νά επωφελεΐται από τις περιστάσεις, νά δημιουργεί καταστάσεις. 'Οπότε, έχουμε καί λέμε: ή ΟΑΠ έγκαταλείπει ένδοξα τή Βηρυτό μέ ένα ελληνικό καράβι καί πολυεθνή νηοπομπή. 'Ο Μπεςίρ, πού κρύβεται όπως μπορεί, επισκέπτεται τόν Μπέγκιν στό 'Ισραήλ. 'Η τριεθνής ειρηνευτική δύναμη (του άμερικανικού, του γαλλικού καί του ίταλικού στρατού) αναχωρεί τή Δευτέρα. Τήν Τρίτη δολοφονείται ό Μπεςίρ. Τήν Τετάρτη τό πρωί μπαίνει ό Τσαχάλ στη δυτική Βηρυτό. Τό πρωί τής κηδείας του Μπεςίρ οί 'Ισραηλινοί στρατιώτες, έρχόμενοι από τό λιμάνι, άνέβαιναν πρός τή Βηρυτό. Κοιτώντας τους μέ κιάλια από τό όγδοο πάτωμα του σπιτιού μου, τούς έβλεπα νά έρχονται έφ' ενός ζυγού — μία άτέλειωτη, μακρινή γραμμή. 'Απορούσα πού δέν έγινε τίποτα, γιάτί ένα καλό τηλεβόλο μπορούσε νά τούς ξεκάνει όλους. 'Η φήμη γιά τήν άγριότητα τους προπορευόταν.

Καί ξοπίσω τους έρχονταν τά τάνκς· κι ύστερα τά τζίπ.

Κουρασμένοι από τή μακρινή πραινή πορεία, στάθηκαν έξω από τή γαλλική πρεσβεία, αφήνοντας τά τάνκς νά προχωρήσουν ίσια καί νά μπουν στη Χάμρα. Οί στρατιώτες κάθονται ανά δέκα μέτρα στο πεζοδρόμιο, μέ τό όπλο προτεταμένο καί τή ράχη άκουμπισμένη στον τοίχο τής πρεσβείας. 'Αρκετά ψηλόκορμοι — μου μοιάζουν δίποδες βόδες.

«Τό 'Ισραήλ δεσμεύτηκε μπροστά στον 'Αμερικανό άπεσταλμένο Χαμπίμπ νά μήν πατήσσει τό πόδι του στη δυτική Βηρυτό, καί κυρίως νά σεβαστεί τόν άμαχο πληθυσμό στα παλαιστινιακά στρατόπεδα. 'Ο 'Αραφάτ έχει ακόμα τήν επιστολή όπου ό Ρέγκαν του δίνει τήν ίδια ύπόσχεση. 'Ο Χαμπίμπ ύποσχέθηκε στον 'Αραφάτ ότι τό 'Ισραήλ θά αφήσει έλευθερους έννά χιλιάδες αιχμαλώτους. Τήν Πέμπτη άρχίζουν οί σφαγές στην Τσατίλα καί τή Σάμπρα. Τό «λουτρό αίματος» πού δήθεν θά τό άπέφυγε τό 'Ισραήλ, έπαναφέροντας τήν τάξη στα στρατόπεδα!..» μου είπε ένας Λιβανέζος συγγραφέας.

«Τό 'Ισραήλ θά άποτινάξει εύκολα όλες τις κατηγορίες. 'Ηδη, σε όλες τις ευρωπαϊκές εφημερίδες, οί δημοσιογράφοι προσπαθούν νά τό βγάλουν άθώο: κανένας δέ θά βρεθεί νά πεί πώς μιλούσαν εβραϊκά στην Τσατίλα τό βράδυ τής Πέμπτης πρός τήν Παρασκευή καί τής Παρασκευής πρός τό Σάββατο» μου είπε ένας άλλος Λιβανέζος.

'Η Παλαιστίνια γυναίκα — γιάτί δέν μπορούσα νά φύγω από τήν Τσατίλα χωρίς νά προχωρήσω από πτώμα σε πτώμα, κι αυτή ή μακάβρια τυφλόμυγα μοιραία θά κατέληγε στο έξής καταπληκτικό: ή Τσατίλα καί ή Σάμπρα ίσοπεδώθηκαν ύστερα από πολύνεκρες μάχες μέ τόν Οικοδομικό 'Οργανισμό, γιά νά ανοικοδομηθεί

αυτό τό επίπεδο νεκροταφείο — ή Παλαιστίνια γυναίκα έπρεπε νά είναι ηλικιωμένη, γιάτί είχε γκρίζα μαλλιά. 'Ηταν ξαπλωμένη άνάσκελα, άκουμπισμένη, ή παρατημένη, πάνω σε πέτρες, σε τούβλα, σε στραβωμένα σίδερα: άβολα. Στην άρχή άπόρησα μέ ένα περιέργο σιρίτι από σκoinί καί υφασμα, πήγαινε από τόν ένα καρπό του χεριού στον άλλο, κρατώντας άπλωμένα τά δύο χέρια, όριζόντια, σάν νά ήταν καρφωμένα πάνω σε σταυρό. Τό πρόσωπό της ήταν μαύρο καί πρησμένο, στραμμένο στον ούρανό, τό στόμα της άνοιχτό, κατάμαυρο άπ' τή μύγα, μέ δόντια πού μου φάνηκαν κάτασπρα — πρόσωπο χωρίς τήν παραμικρή σύσπαση, είτε γιά νά μορφάσει, είτε γιά νά χαμογελάσει ή νά βγάλει ένα σιωπηλό καί μακρόσυρτο ούρλιαχτό. Φορούσε μαύρες λινές κάλτσες, φόρεμα μέ ρόζ καί γκρίζα λουλούδια, ελαφρά άνασηκωμένο ή πολύ κοντό, δέν ξέρω, δείχνοντας τις μαύρες καί πρησμένες γάμπες πάντοτε μέ μελανές πιτσιλιές, αντίστοιχες μέ τούς μελανούς καί μπλάβους λεκέδες στα μάγουλα. 'Εκχυμώσεις, ή φυσική συνέπεια του σαπίσματος στον ήλιο;

«Μήπως τή χτύπησαν μέ κοντακίες»;

«Κοιτάξτε, κύριε, προσέξτε τά χέρια της!»

Δέν τά είχα προσέξει. Τά δάχτυλα των δύο χεριών ήταν τεντωμένα άνοιχτά, καί τά δέκα δάχτυλα ήταν κομμένα σάν από κλαδευτήρι. Στρατιώτες, γελώντας σάν παιδιά καί τραγουδώντας χαρούμενοι, πρέπει νά διασκέδασαν άνακαλύπτοντας αυτό τό κλαδευτήρι — καί χρησιμοποιώντας το.

«Κοιτάξτε, κύριε!»

Τά άκροδάχτυλα, μαζί μέ τά νύχια, ήταν πεσμένα μέ στα χώματα. 'Ο νεαρός πού μου έδειχνε μέ άπόλυτη φυσικότητα, χωρίς καμία έμφαση, τό μαρτύριο των πεθαμένων, άπλωσε ήρεμα ένα πανί πάνω στο πρόσωπο καί στα χέρια τής Παλαιστίνιας, κι ένα χασαπόχαρτο στα πόδια της. Ξεχώριζα πιά μόνο έναν πάνινο, γκριζορόδιο σωρό, μέ ένα σύννεφο μύγες από πάνω.

Τρεις νεαροί μέ έσυραν σ' ένα σοκάκι.

«Μπείτε έσεις, κύριε· εμείς θά περιμένουμε άπέξω».

Μπήκα στα έρείπια ενός δίπατου σπιτιού. Τό πρώτο δωμάτιο ήταν ήσυχο, άκόμα κι εύχάριστο — μία άόπειρα εύτυχία, ίσως καί μία έφικτή εύτυχία καμωμένη μέ τά άπομεινάρια του σπιτιού, μέ τό μουχλιασμένο κομμάτι του γκρεμισμένου τοίχου, μέ τρεις πολυθρόνες, όπως νόμισα στην άρχή (στην πραγματικότητα, τρία καθίσματα αυτοκινήτου, ίσως από κάποια κατεστραμένη Μερσεντές), έναν καναπέ μέ μαξιλάρια λουλουδάτα σε κραυγαλέα χρώματα καί στιλιζαρισμένα σχέδια, ένα βουβό ραδιοφωνάκι, δύο σθηστά κηροπήγια. Δωμάτιο άρκετά γαλήνιο, κι άς ήταν στρωμένο μέ κάλυκες... Μία πόρτα βρόντηξε, σάν νά φύσηξε άέρας. Πατώντας πάνω στους κάλυκες, προχώρησα κι έσπρωξα τήν πόρτα πού οδηγούσε στο άλλο δωμάτιο, αλλά χρειάστηκε νά βάλω δύναμη: τό τακούνι μιάς άρβύλας δέ μέ άφηνε νά περάσω μέσα — τό τακούνι τής άρβύλας ενός κουφαριού ξαπλωμένου άνάσκελα, δίπλα σε άλλα δύο άντρικά κουφάρια, πεσμένα τά μπρούμυτα πάνω σε ένα άλλο στρώμα χάλκινους κάλυκες. Πολλές φορές κόντεψα νά σφριαστώ γλιτρώντας πάνω στους άδειους κάλυκες.

Στό βάθος αυτού του δωματίου βρισκόταν μία άλλη πόρτα, χωρίς κλειδωνιά καί σύρτη. Δρασκέλισα τά κουφάρια σάν νά πηδούσα βάραθρα. Στο τρίτο δωμάτιο ύπηρχε ένα κρεβάτι, καί στο κρεβάτι βρισκονταν τέσσερα άντρικά κουφάρια, τό 'να πάνω στο άλλο, λές καί καθένας φρόντιζε νά προφυλάξει τόν άποκάτω

ή σαν να τους έπιασε έρωτικός όργασμός πάνω στην άποσύνθεση. Αύτός ό σωρός προστατευτικές άσπίδες μύριζε έντονα, μά όχι δυσάρεστα. Φαίνεται πώς ή μυρουδιά κι οι μύγες μέ είχαν συνηθίσει. Δέν ένοχλοΰσα τίποτα πιά μέσα σ' εκείνα τά έρείπια και σ' εκείνη τή γαλήνη.

«Πέμπτη, Παρασκευή, Σάββατο: τρεις νύχτες δέ βρέθηκε κανείς να τους ξευχιτίσει» σκεφτόμουν.

Κι όμως είχα τήν έντύπωση πώς κάποιος πέρασε πριν από μένα και μετά τό θάνατό τους... Οί τρεις νεαροί μέ περίμεναν άρκετά πιό κάτω, μ' ένα μαντίλι στά ρουθούνια.

Άκριβώς τότε, βγαίνοντας άπ' τό σπίτι, έπαθα κάτι σαν ξαφνική και έλαφρά κρίση τρέλας πού μέ έκανε σχεδόν να χαμογελάσω. Είπα μέσα μου πώς άποκλειεται να βρεθούν ποτέ άρκετές σανίδες και μαραγκοί για να φτιαχτούν τά φέρετρα. Άλλά γιατί φέρετρα; Οί νεκροί ήταν δλοι μουσουλμάνοι: τους ράβουν σε σάβανο. Πόσες πήχες ύφασμα θά χρειάζονταν για να σαβανώσουν τόσους νεκρούς; Και πόσες προσευχές; Συνειδητοποίησα πώς εκείνο πού έλειπε σ' αυτό τό μέρος ήταν τό μοιρολόι.

«Έλάτε, κύριε, κάντε γρήγορα!»

Αύτή ή ξαφνική και έντελώς στιγμιαία τρέλα, πού μέ έκανε να ύπολογίζω πήχες λευκό πανί, έδωσε στο βάδισμά μου μιά ζωηράδα σχεδόν εϋθυμη, ίσως έπειδή θυμήθηκα τά λόγια μιάς Παλαιστίνιας φίλης, πού μου είχε πει τήν προηγούμενη μέρα:

«Περίμενα να μου φέρουν τά κλειδιά (ποιά κλειδιά; του αυτοκινήτου, του σπιτιού της; άπλως και μόνο έίπε τή λέξη κλειδιά), κι είδα έναν γέρο να περνάει τρέχοντας. Που πώς; του λέω. Να βρω κανέναν για βοήθεια. Είμαι ό νεκροθάφτης. Βομβάρδισαν τό νεκροταφείο και τά κόκαλα των πεθανόντων τινάχτηκαν στον άέρα. Πρέπει να βοηθήσει κάποιος να μαζέψω τά κόκαλα».

Αύτή ή φίλη είναι, θαρρώ, χριστιανή. Άκόμα, μου είπε:

«Όταν μέ τό βομβαρδισμό σκοτώθηκαν διακόσια πενήντα άτομα, είχαμε μόνο μιά κάσα. Οί άντρες πήγαν κι έσκαψαν έναν ομαδικό τάφο στο νεκροταφείο τής ορθόδοξης εκκλησίας. Γέμιζαν τήν κάσα όσο έπαιρνε και πήγαιναν και τήν άδειάζαν. Πηγαίνονταν κάτω από τίς βόμβες, ξεφορτώνοντας όπως όπως τά πτώματα και τά σκόρπια μέλη».

Έπί τρεις μήνες τά χέρια είχαν διπλή λειτουργία: τή μέρα, να πιάνουν και να άγγίζουν τή νύχτα, να βλέπουν. Οί διακοπές του ηλεκτρικού σε άνάγκαζαν να μάθει αυτό τό τυφλό σύστημα, όπως και να άνεβαίνεις δυό και τρεις φορές τή μέρα τήν άπότομη μαρμάρινη σκάλα — όχτώ πατώματα. Έπρεπε να γομίσεις νερό όλα τά ύπάρχοντα σκεύη του σπιτιού. Τό τηλέφωνο κόπηκε μόλις μπήκαν στη Βηρυτό οι Ίσραηλινοί στρατιώτες, και μαζί τους οι έβραϊκές επιγραφές. Άποκλειστηκαν δλοι οι δρόμοι γύρω από τή Βηρυτό. Τά τάνκς Μερκέμπα δέ σταματοΰσαν καθόλου, δείχνοντας πώς έλέγχουν δλη τήν πόλη, αλλά μάντενες πώς οι έπιβάτες τους ήταν τρομοκρατημένοι μη γίνουν τά τάνκς μόνιμος στόχος. Σίγουρα έτρεμαν τή δραστηριότητα των μαρονιτών και των φενταγίν πού είχαν άπομείνει στους τομείς τής δυτικής Βηρυτού.

Τήν έπομένη τής εισόδου του Ίσραηλινού στρατού, ήμαστε δλοι αιχμάλωτοι, και μου φάνηκε πώς οι εισβολείς προκαλοΰσαν μάλλον περιφρόνηση παρά φόβο, σιχασιά παρά τρόμο. Κανένas στρατιώτης δέ γελούσε, δέ χαμογελούσε καν. Σίγουρα έδω δέν τους ύποδέχονταν μέ βροχή από ρύζι και λουλούδια...

Άφού άποκλειστηκαν οι δρόμοι, βουβάθηκε τό τηλέφωνο και κόπηκε ή έπικοινωνία μέ τον ύπόλοιπο κόσμο, πρώτη φορά στη ζωή μου ένιωσα να γίνομαι Παλαιστίνιος ως τό κόκαλο και να μισώ τό Ίσραήλ.

Στό Άθλητικό Κέντρο, κοντά στο δρόμο Βηρυτού - Δαμασκού, σ' ένα στάδιο ήδη μισοκατεστραμμένο άπό τό σφυροκόπημα τής άεροπορίας, οι Λιβανέζοι παραδίδουν στους Ίσραηλινούς άξιωματικούς σωρούς δπλα — προφανώς όλα κατεστραμμένα έπίτηδες.

Στό διαμέρισμα όπου μένω καθένas έχει και τό ραδιόφωνό του. Άκούμε Ράδιο Κατάεμπ, Ράδιο Μοραμπιτούν, Ράδιο Άμμάν, Ράδιο Έρουσαλήμ (στά γαλλικά), Ράδιο Λίβανο. Σίγουρα τό ίδιο γίνεται σε κάθε διαμέρισμα.

«Μέ τό Ίσραήλ μας συνδέουν πολλά κοινά ρεύματα πού μας φέρνουν βόμβες, άρματα μάχης, στρατιώτες, φρούτα, λαχανικά· παίρνουν στην Παλαιστίνη τους στρατιώτες μας, τά παιδιά μας — ένα άσταμάτητο πηγαίνέλα πού δέ σταματάει πιά, άφου, καταπώς λένε οι ίδιοι, έχουμε συνδεθεί άπό τήν έποχή του Άβραάμ, μέ τό γένος του, μέ τή γλώσσα του, μέ τή κοινή καταγωγή μας... Κοντολογίς, εισβάλλουν στον τόπο μας μέ τό έτσι θέλω, μας ταΐζουν, μας πατούν στο λαιμό, κι άποπάνω θέλουν να μας φιλήσουν. Λένε πώς είμαστε ξεαδέρφια. Τους κακοφάνηκε πού τους γυρίσαμε τήν πλάτη. Πρέπει να 'ναι ξεαλλοι και μ' έμας και μέ τον εαυτό τους» (ένas Παλαιστίνιος φενταγίν).

Δέν είναι μικρός μπελάς να ύποστηρίξεις πώς οι έπαναστάτες έχουν μιά ξεχωριστή, δική τους όμορφιά. Γνωρίζουμε — ύποθέτουμε — ότι τά παιδιά και οι έφηβοι πού ζουν σε περιβάλλον μέ μακρινό και βαρύ παρελθόν, έχουν στο πρόσωπο, στο κορμί, στις κινήσεις και στο βλέμμα μιά όμορφιά παραπλήσια μέ τήν όμορφιά των φενταγίν. Η έξήγηση ίσως να είναι ή έξής: μέ τήν παραβίαση των πανάρχαιων νόμων, μιά νέα έλευθερία άνοίγει τό δρόμο της μέσα άπό τά ξεραμένα δέρματα, και οι πατεράδες ή οι παππούδες δύσκολα θά σβήσουν αυτή τή φλόγα στο βλέμμα, δύσκολα θά ύποτάξουν αυτό τό σφυροκόπημα άπό τό άτιθασο αίμα στις φλέβες.

Στίς παλαιστινιακές βάσεις, τήν άνοιξη του 1971, ή όμορφιά ήταν διάχυτη σ' ένα δάσος ζωντανέμο άπό τήν έλευθερία των φενταγίν. Στά στρατόπεδα ύπηρχε μιά διαφορετική όμορφιά, λιγότερο εκδηλωμένη, πού όφειλόταν στην επικράτηση των γυναικών και των παιδιών. Τά στρατόπεδα δέχονταν κάτι σαν φέγγος άπό τίς πολεμικές βάσεις, και θά χρειαζόταν μακριά και πολύπλοκη συζήτηση για έξηγήσει κανείς τήν άκτινοβολία των γυναικών. Οί Παλαιστίνιες γυναίκες, περισσότερο κι άπό τους άντρες, περισσότερο κι άπό τους μαχόμενους φενταγίν, φαίνονταν δυνατές και άξιες να στηρίξουν τήν αντίσταση και να δεχτούν τίς καινοτομίες μιάς επανάστασης. Είχαν ήδη παραβιάσει τά πατροπαράδοτα έθιμα: κοιτοΰσαν τους άντρες κατάματα, άρνιόνταν να φορέσουν φερετζέ, πολλές φορές άφηναν τά μαλλιά τους έντελώς άκάλυπτα, μιλοΰσαν μέ σταθερή φωνή. Τό πιό μικρό και τό πιό πεζό βήμα τους ήταν κομμάτι μιάς σίγουρης πορείας για μιά νέα, συνεπώς άγνωστη, τάξη πραγμάτων, όπως ή άπελευθέρωση ήταν γι' αυτές σαν ένα θεσπέσιο λουτρό και για τους άντρες τους μιά περηφάνια εκθαμβωτική. Ήταν έτοιμες να γίνουν σύζυγοι και μαζί μανάδες ήρώων, όπως είχαν ήδη γίνει για τους άντρες τους.

Στά δάση του Άτζλούν οι φενταγίν ίσως όνειρευόνταν τά κορίτσια, ή μάλλον καθένas σχεδίαζε — ή και

επλαθε μέ τις χειρονομίες του — Ένα κορίτσι κολλημένο πάνω του, έξοι κι έκείνη ή χάρη και ή δύναμη (και τά χαρούμενα γέλια) τών μαχητών φενταγίν. Βρισκόμασταν στήν άκρη του δάσους μιάς προεπαναστατικής περιόδου, και πλέαμε σ' έναν άπροσδιόριστο αίσθησιασμό. Η πάχνη πού ζύλιαζε κάθε χειρονομία, ταυτόχρονα τήν άπάλυνε.

Καθημερινά, επί ένα μήνα, πάντοτε στό 'Ατζλούν, έβλεπα μιάν άδύνατη μά γερή γυναίκα νά κάθεται στό κρύο, κάτω από τά δέντρα και μπροστά άπό τό φυλάκιο, ένα προχειροχτισμένο οίκημα· καθόταν πάντοτε άνακούρκουδα, όπως οί 'Ινδιάνοι τών 'Ανδεων, όρισμένοι 'Αφρικανοί μαύροι, οί 'Ανέγγιχτοι του Τόκιο ή οί Τσιγγάνοι σέ κάποιο παζάρι: Έτοιμη νά τρέξει μόλις φανεί κίνδυνος. Περίμενε ξιπόλητη, φορώντας τό μαύρο της φουστανί μέ τά σιρίτια στόν ποδόγυρο και στά μανίκια. Τό πρόσωπό της ήταν σοβαρό, μά όχι κατασουφιασμένο· κουρασμένο, μά όχι άποσταμένο. Ο υπεύθυνος της μονάδας ταχτοποιούσε ένα σχεδόν γυμνό καμαράκι, κι ύστερα της έκανε νόημα νά κλειδώσει, και σέ λίγο ξανάβγαине, χωρίς νά πει λέξη, χωρίς μισό χαμόγελο και τραβούσε γραμμή στό Τζεράς, στό στρατόπεδο της Μπεκά, πατώντας χάμω μέ τά γυμνά της πέλματα. Ηξερα ότι, μόλις έμπαινε σ' έκείνο τό καμαράκι, έβγαζε τή μιά μετά τήν άλλη τίς δυό φουστες της, τραβούσε όλα τά φάκελα και τά γράμματα πού είχε ράψει στίς φόδρες, τά 'κανε δέμα και χτυπούσε άπαλά τήν πόρτα. Έδινε τά γράμματα στόν υπεύθυνο, έβγαине και έφευγε, χωρίς νά άκουστεί ή φωνή της. Τήν άλλη μέρα ξαναρχόταν.

'Άλλες γυναίκες, πιά ηλικιωμένες άπ' αυτήν, γελοούσαν μέ τις τρείς καπνισμένες πέτρες, τήν έστία τους, πού τις έδειχναν, εκεί πάνω στό Τζεμπέλ Χουσεϊν ('Αμμάν), κι έλεγαν: «Νά τό σπιτικό μας»· μέ παιδική φωνή μου 'δειχναν τις τρείς πέτρες, και καμιά φορά τήν άναμμένη φωτιά, γελώντας: «Νταρνά». Αιτές οί γερόντισσες δέ συμμετείχαν στήν επανάσταση, ούτε στήν αντίσταση τών Παλαιστινίων: αντιπροσώπευαν τή χαρά πού δέν έλπίζει πιά σέ τίποτα. Πάνω τους, ό ήλιος συνέχιζε τήν κυκλική του πορεία. Τό χέρι ή τό τετωμένο δάχτυλο πρόβαλε έναν όλοένα πιά ισχνό Ισκιο στό χώμα. 'Αλλά ποιά χώμα; 'Ιορδανικό — σύμφωνα μέ έναν πολιτικό και διοικητικό μύθο της Γαλλίας, της 'Αγγλίας, της Τουρκίας, της 'Αμερικής... «Η χαρά πού δέν έλπίζει πιά σέ τίποτα» — ή πιά εδθυμη, επειδή είναι ή πιά άπελπισμένη. Οί γερόντισσες έξακολουθούσαν νά βλέπουν μιά Παλαιστίνη πού δέν ύπληρχε πιά όταν εκείνες ήταν ήδη έξήντα χρόνων, αλλά επιτέλους είχαν χώμα νά πατούν. Δέν ήταν ούτε άπό πάνω ούτε άπό κάτω του, αλλά σ' ένα άνησυχητικό μεσοδιάστημα όπου ή παραμικρή κίνηση μπορεί νά ήταν λανθασμένη. 'Αραγε κάτω άπό τά γυμνά πέλματα αυτών τών όγδοντάχρονων και άπίστευτα επιβλητικών γυναικών ήταν γερό τό έδαφος; 'Όσο πήγαине, τόσο λιγότερο, άλήθεια, φαίνόταν. 'Όταν, κάτω άπό τις Ισραηλινές άπειρές, έγκατέλειψαν τή Χεβρόνα, ή γη έδω έμοιαζε στέρη, όλοι ένιωσαν άνάλαφροι κι άνακουφισμένοι: ή άραβική γλώσσα μετείχε στόν αίσθησιασμό του περίγυρου. 'Ο καιρός περνούσε, και τούτη ή γη πρέπει νά κατάλαβε πώς οί Παλαιστίνιοι ήταν όλοένα λιγότερο άνεκτοί, τήν ίδια στιγμή πού αυτοί οί Παλαιστίνιοι, αυτοί οί άγρότες, ανακάλυπταν τή μετακίνηση, τήν πορεία, τήν τρεχάλα, τό παιχνίδι τών ιδεών πού μοιράζονταν καθημερινά σάν τά χαρτιά της τράπουλας, τά άλλα — λυμένα, συναρμολογημένα, χρσιμοποιημένα. Κάθε γυναίκα παίρνει μέ τή σειρά

τό λόγο. Γελούν. Νά τί λέει μιά:

«'Ηρωες, σου λέει ό άλλος! Κουραφέξαλα! 'Εγώ γέννησα πέντ' έξι άπό δαύτους, τους ξεσκάτσια, τους μελάνιασα τά πισνά, και τώρα μου βγήκαν στά βουνά. Ξέρω τί αξίζουν, και μπορώ νά σου φτιάξω όσους θέλεις».

Στόν πάντοτε γαλανό ουρανό ό ήλιος συμπλήρωσε τήν καμπύλη του, αλλά έχει ακόμα ζέστη. Αιτός ό γυναικείος χορός τραγωδίας άναπολεί και ταυτόχρονα φαντάζεται. Για νά γίνουν πιά έκφραστικές, σηκώνουν τό δείκτη του χεριού στό τέλος μιάς περιόδου και τονίζουν τά σύμφωνα. 'Αν τυχόν περνούσε άπό εκεί κανάς 'Ιορδανός φαντάρος, θά έμενε μαγεμένος: στό ρυθμό τών φράσεων θά αναγνώριζε τό ρυθμό τών βεδουϊνικών χορών. 'Αν ένας 'Ισραηλινός φαντάρος έβλεπε αυτές τις θεές, θά άδειαζε άμίλητος στό κρανίο τους μιά ριπή μυδραλιοβόλου.

'Εδω, στό έρείπια της Τσατίλα, δέν ύπάρχει πιά τίποτα. Κάτι άμίλητες γριές πού κλείνονται άμέσως πίσω άπό μιά πόρτα μ' ένα καρφωμένο άσπρο κουρελόπανο. 'Αργότερα, στή Δαμασκό, θά συναντήσω όρισμένους πολύ νέους φενταγίν.

'Επιλέγει κανείς μιά προνομιά κοινότητα (αν δέν έχει γεννηθεί στους κόλπους της) χωρίς νά αιτιολογή τήν ένταξή του — όχι πώς δέν παίζει ρόλο και τό πληγμένο δίκιο, μόνο πού αυτό τό δίκιο και ή ύποστήριξη στήν κοινότητα όφείλεται σέ μιάν αισθηματική, Ισως και αισθητηριακή, αισθησιακή έλξη: είμαι Γάλλος, αλλά ύποστηρίζω άπόλυτα, άκριτα, τους Παλαιστίνιους. 'Εχουν όλο τό δίκιο μέ τό μέρος τους, μιά και τους άγαπώ. 'Αλλά θά τους άγαπούσα αν ή άδικία δέν τους έκανε περιπλανώμενο λαό;

Σ' αυτό τό κομμάτι πού εξακολουθεί νά λέγεται Δυτικός Τομέας της Βηρυτού, σχεδόν όλα τά κτίρια έχουν πάθει ζημιές. Τά περισσότερα έχουν κατακαθίσει μέ πολλούς και διάφορους τρόπους: άλλοτε σάν κομμάτι «μιλφέιγ» πού τό πατίκωσε ένας γιγάντιος, άδιάφορος και άπληστος Κίνγκ Κόνγκ, άλλοτε τά τρία ή τέσσερα τελευταία πατώματα γίνονται μιά πολύ κομψή φουαρμόνικα, κάτι σάν λιβανέζικος άρχιτεκτονικός πλισές. 'Αν κάποια πρόσοψη είναι άθιχτη, κάντε τό γύρο του σπιτιού: οί άλλες πλευρές σίγουρα έχουν χτυπηθεί. 'Αν και οί τέσσερις πλευρές δέν έχουν ρωγμές, τότε ή βόμβα του άεροπλάνου έπεσε στό κέντρο: τό κλιμακοστάσιο μέ τόν άνελκουστήρα είναι πιά ένα βαθύ πηγάδι.

Στή δυτική Βηρυτό, μετά τήν άφιξη τών 'Ισραηλινών, ή Σ. μου λέει: «Είχε νυχτώσει — θά 'ταν έφτά ή ώρα τό άπόβραδο. Ξαφνικά άκούγεται σαματάς από σιδερικά, πολλά σιδερικά. 'Όλοι, ή άδελφή μου, ό γαμπρός μου κι εγώ, τρέξαμε στό μπαλκόνι. Έξω, πίσσα σκοτάδι. Πού και πού κάτι σάν άστραπή σέ λιγότερο άπό έκατό μέτρα. Ξέρεις, σχεδόν άπέναντί μας είναι κάποιο Ισραηλινό διοικητήριο: τέσσερα τάνκς, ένα σπίτι κατειλημμένο άπό στρατιώτες και άξιωματικούς, φρουρά. Νύχτα. Κι ό σαματάς άπό σιδερικά όλο και πλησιάζει. Κι εκείνες οί περιεργές άστραπές: κάτι φωτεινά δαυλιά. Και καμιά πεντηταριά πιτσιρικά γύρω στά δεκατρία, πού χτυπούσαν κάτι μικρά σιδερένια μπιντόνια μέ πέτρες, μέ σφυριά, μέ ό,τι βρέθηκε. Και φώναζαν πολύ ρυθμικά: Λά Ιλάχ 'Ιλλ' 'Αλλάχ· λά Κατάεμπ ούά λά γαχούντ ('Ενας όπότες, ή 'Αλλάχ· κάτω οί Κατάεμπ, κάτω οί 'Εβραίοι)».

'Ο Χ. μου είπε: «'Όταν ήρθες στή Βηρυτό και ή

Δαμασκό, τό 1928, βρήκες τή Δαμασκό κατεστραμμένη. Ὁ στρατηγός Γκουρά κι οἱ στρατιῶτες του, Μαροκινοί καί Τυνήσιοι ἀκροβολιστές εἶχαν ρημάξει καί ἰσοπεδώσει τή Δαμασκό. Θυμᾶσαι ποιόν κατηγοροῦσε ὁ πληθυσμός;

Ἐγώ: «Γιά τίς σφαγές καί τό ρήμαγμα τῆς Δαμασκού οἱ Σύροι κατηγοροῦσαν τοὺς Γάλλους».

Ἐκεῖνος: «Κι ἐμεῖς κατηγοροῦμε τό Ἰσραήλ γιά τίς σφαγές στήν Τσατίλα καί τή Σάμπρα. Νά μή φορτώσουμε αὐτά τά ἐγκλήματα μόνο στίς πλάτες τῶν ἀναπληρωτῶν τους, τῶν Κατάμπ. Τό Ἰσραήλ εἶναι ἔνοχο ἐπειδή ἐπέτρεψε σέ δύο λόχους Κατάμπ νά μποῦν στά στρατόπεδα, τοὺς ἔδωσε διαταγές, τοὺς ἐνθάρρυνε ἐπί τρεῖς μέρες καί τρεῖς νύχτες, τοὺς ἔφερνε νά φᾶνε καί νά πιῶν, φώτιζε τά στρατόπεδα τή νύχτα».

Πάλι ὁ Χ., καθηγητής τῆς ἱστορίας: «Τό 1917 ἐπαναλήφθηκε τό «χτύπημα» τοῦ Ἀβραάμ, ἢ, ἂν θέλεις, ὁ Θεός ἦταν ἥδη προεικόνιση τοῦ λόρδου Μπάλφουρ. Ὁ Θεός, ἔλεγαν οἱ Ἑβραῖοι, — καί ἐξακολουθοῦν νά λένε — ὑποσχέθηκε στόν Ἀβραάμ καί τοὺς ἀπογόνους του μιά γῆ ὅπου ρέει μέλι καί γάλα, κι ὁ τόπος αὐτός, πού δέν ἀνῆκε στό Θεό τῶν Ἑβραίων (αὐτά τά μέρη ἦταν γεμάτα θεούς), αὐτός ὁ τόπος εἶχε κατοίκους τοὺς Χαναανίους, πού κι αὐτοί εἶχαν τοὺς δικούς τους θεούς καί πολέμησαν σθεναρά τό στρατό τοῦ Ἰωσήμ, ὅσπου ἐκλεψαν ἐκείνη τήν περίφημη Κιβωτό τῆς συμμαχίας, χωρίς τήν ὁποία δέν μποροῦσαν νά νικήσουν οἱ Ἑβραῖοι. Τό 1917 ἡ Ἀγγλία δέν κατεῖχε ἀκόμα τήν Παλαιστίνη (αὐτή ἡ γῆ τῆς ἐπαγγελίας ὅπου ρέει μέλι καί γάλα), ἀφοῦ δέν εἶχε ὑπογραφεῖ ἡ συμμαχία πού τῆς παραχωροῦσε τήν περιοχή».

«Ὁ Μπέγκιν διατείνεται πώς ἦρθε στή χώρα...».

«Ξέρω, εἶναι σάν τόν τίτλο μιᾶς παλιᾶς ταινίας: *Μιά πολύ μεγάλη ἀπουσία*. Ἐσεῖς μπορεῖτε νά δεῖτε| αὐτόν τόν Πολωνό σάν κληρονόμο τοῦ βασιλιᾶ Σολομώντα»;

Στά στρατόπεδα, ὅστερα ἀπό εἰκοσι χρόνια ἐξορία, οἱ πρόσφυγες ὄνειρευόνταν τήν Παλαιστίνη τους, ἀλλά κανένας δέν τολμοῦσε νά δεῖ ἢ νά πει ὅτι τό Ἰσραήλ τήν εἶχε ρημάξει πέρα γιά πέρα, πώς στή θέση τοῦ χωραφιῶ μετό κριθάρι τώρα βρίσκεται μιά τράπεζα, καί ἀντί γιά τό ταπεινό ἀμπελοχώραφο ἀπλώνεται ὁ ἠλεκτροδοτικός σταθμός.

«Θά ἀλλάξουμε τό φράχτη στό χωράφι»;

«Πρέπει νά ξαναχτίσουμε τόν τοῖχο κοντά στή συκιά».

«Ἦλα τά κατσαρολικά θά σκοῦριασαν: πρέπει νά ἀγοράσουμε σμυριδόπανο».

«Γιατί νά μή βάλεις ἠλεκτρικό καί στό στάβλο»;

«Ἄ, ὄχι, τέρμα πιά τά φουστάνια μέ τό κέντημα στό χέρι: θά μοῦ πάρεις ραπτομηχανή».

Ὁ ἠλικιωμένος πληθυσμός τῶν στρατοπέδων ζοῦσε μέσ στήν ἀθλιότητα — ἴσως ἔτσι νά ζοῦσε καί στήν Παλαιστίνη, μόνο πού ἐκεῖ ἡ νοσταλγία λειτουργοῦσε μαγικά. Οἱ ἠλικιωμένοι κινδυνεύουν νά μείνουν αἰγμάλωτοι κάθε μικροχαρᾶς στά στρατόπεδα: δέν εἶναι ἀπόλυτα βέβαιο πώς αὐτή ἡ μερίδα Παλαιστινίων θά ἀφήσει τά στρατόπεδα μέ εὐχαρίστηση. Καί ἀκριβῶς μ' αὐτή τήν ἐννοια εἶναι ὀπισθοδρομική ἢ ἀπόλυτη στέρηση: ὁ ἄνθρωπος πού θά τή γνωρίσει, ἐκτός ἀπό τήν πίκρα θά ἔχει γνωρίσει καί μιάν ἀπόλυτη χαρά, μοναχική, ἀμετάδοτη. Τά στρατόπεδα τῆς Ἰορδανίας, γαντζωμένα στίς πέτρινες βουνοπλαγιές, εἶναι γυμνά, ἀλλά στήν περιφέρειά τους συναντᾶς ἀκόμα πιά ἀπελπιστική γύμνια: παράγκες, τρύπια τσαντήρια μέ οικογένειες πού λάμπουν ἀπό περηφάνια. Δέ νιώθει κανείς τί σημαίνει ἀνθρώπινη καρδιά, ἂν ἀρνιέται νά δεχτεῖ

πώς ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού προσκολλοῦνται σέ ἀπτες, φανερές δυστυχίες καί νιώθουν περηφάνια γ' αὐτές: αὐτή ἡ περηφάνια εἶναι ἐφικτή, ἐπειδή ἡ φανερή δυστυχία ἀντισταθμίζεται ἀπό μιά κρυφή δόξα.

Ἡ μοναξιά τῶν νεκρῶν στό στρατόπεδο τῆς Τσατίλα εἶναι πολύ πιό αἰσθητή, ἐπειδή ἔχουν στάσεις καί χειρονομίες πού δέν τοὺς ἀνῆκαν ποτέ. Νεκροί, ἀδιάφορο πῶς. Νεκροί ἔρημοι. Ὡστόσο, στό στρατόπεδο, γύρω μας, δλες οἱ ἀγάπες, οἱ τρυφερότητες, οἱ ἔρωτες πλανιόνταν ἀναζητώντας Παλαιστίνιους πού δέ θά ἀνταποκρίνονταν ποτέ πιά.

Πῶς νά πεις στοὺς δικούς τους πού ἔφυγαν μέ τόν Ἀραφάτ, πιστεύοντας τίς ὑποσχέσεις τοῦ Ρέηγκαν, τοῦ Μιττερράν καί τοῦ Περτίνι, ὅτι κανένας δέ θά πειράξει τόν ἄμαχο πληθυσμό τῶν στρατοπέδων — πῶς νά τοὺς πεις ὅτι τά παιδιά, οἱ γέροι κι οἱ γυναῖκες σφάχτηκαν ἄδικα, καί τά κουφάρια τους εἶναι παρατημένα ὅπως ὅπως, ἀκλαυτα; Πῶς νά τοὺς πεις ὅτι δέν ξέρεις πού τοὺς ἔθαψαν;

Οἱ σφαγές δέν ἔγιναν στή σιωπή καί στό σκοτάδι. Τίς φώτιζαν ἀπλετα οἱ φωτοβολίδες τῶν Ἰσραηλινῶν. Ἀπό τήν Πέμπτη τό βράδυ, τά αὐτιά τῶν Ἰσραηλινῶν ἄκουγαν πολύ καθαρά τί γίνεται στήν Τσατίλα. Τί γλέντια, τί τσιμπούσια ἔγιναν ἐκεῖ ὅπου ὁ Χάρος συμμετεῖχε στίς χαρές τῶν μεθυσμένων στρατιωτῶν — μεθυσμένων ἀπό κρασί, ἀπό μίσος, καί ἀναμφίβολα ἀπό χαρά πώς εὐχαριστοῦν τόν Ἰσραηλινό στρατό, πού ἄκουγε, παρακολουθοῦσε, ἐνθάρρυνε, ἐπέπληττε! Δέν τόν εἶδα αὐτό τόν Ἰσραηλινό στρατό πού ἔβλεπε καί ἄκουγε. Εἶδα μόνο ὅσα ἔκανε.

Στό ἐπιχείρημα: «Τί κέρδος εἶχε τό Ἰσραήλ νά σκοτώσει τόν Μπεσίρ»; δόθηκε ἡ ἀπάντηση: «Νά μπει στή Βηρυτό, νά ἐπαναφέρει τήν τάξη καί νά ἀποφύγει τό λουτρό αἵματος».

Τί κέρδιζε τό Ἰσραήλ μέ τό νά σφαγιαίσει τήν Τσατίλα; Ἀπάντηση: «Τί κέρδιζε μέ τό νά μπει στό Λίβανο; Τί κέρδιζε μέ τό νά βομβαρδίζει ἐπί δύο μῆνες τόν ἄμαχο πληθυσμό; Νά διώξει καί νά καταστρέψει τοὺς Παλαιστίνιους. Τί ἤθελε νά κερδίσει στήν Τσατίλα; Νά ἀφανίσει τοὺς Παλαιστίνιους».

Σκοτώνει ζωντανούς, σκοτώνει πεθαμένους. Ρημάζει τήν Τσατίλα. Δέν εἶναι ἐντελῶς ἀμέτοχο στό σχέδιο γιά οἰκοδόμηση τοῦ ἔτοιμου οἰκοπέδου: ἔστω καί ἀνασκαμμένο, ἀξίζει πέντε ἑκατομμύρια παλιά γαλλικά φράγκα. Ἄλλά θά ἔναι «καθαρό»;

Γράφω στήν ἰσοπεδωμένη Βηρυτό ὅπου ὅλα εἶναι πιό ἀληθινά ἀπ' ὅ, τι στή Γαλλία, ἴσως ἐπειδή γειτονεῦν μέ τό θάνατο: ὅλα μοιάζει νά γίνονται λές καί τό Ἰσραήλ κουράστηκε, ἀπόκαμε πιά νά ἀποτελεῖ πρότυπο, νά μένει ἀνέγγιχτο, νά ἐκμεταλλεῖται αὐτό πού νομίζει πώς ἔγινε, ἢ ἐκδικητική ἱερά Ἐξέταση καί τελικά ἀποφάσισε ἐν ψυχρῶ νά ὑποβληθεῖ σέ κρίση.

Χάρη σέ μιά ἐπιδέξια, ἂν καί προβλεπόμενη, μεταμόρφωση, νάτο, ὅπως ἐτοιμαζόταν νά παρουσιασθεῖ ἀπό καιρό: αὐτή ἡ ἀποτρόπαιη, πρόσκαιρη ἐξουσία, ἢ ἀποικιοκρατική δύναμη, ὅπως καμιά ἄλλη δέν τολμᾶ νά εἶναι σήμερα, ἔγινε ἡ Ὀριστική Δύναμη Κατοχῆς, πράγμα πού τό χρωστᾶ στή μακρόχρονη κατάρρα τῆς καί τῆς θεϊκῆς ἐκλογῆς.

Τά ἐρωτηματικά ὥστόσο παραμένουν:

Ἄν οἱ Ἰσραηλinoὶ ἀπλῶς φώτισαν τό στρατόπεδο καί ἄκουσαν τοὺς πυροβολισμούς τῶσαν ὄλων, ὅπως ἔδειχναν οἱ ἄδικοι κάλυκες πού εἶχα πατήσει (ἑκατοντάδες χιλιάδες), τελικά ποιός πυροβολοῦσε; Ποιός, σκοτώνοντας, ἔπαιζε τό τομᾶρι του; Φαλαγγίτες; Ὀπαδοὶ τοῦ Χαντάντ; Ποιός; Καί πόσοι;

Πού πήγαν τὰ δπλα πού σώριασαν νεκρούς τόσους ανθρώπους; Ἄραγε οἱ Ἰσραηλῖνοί βρισκόνταν σέ ὄλες τίς ἐξόδους, μιά καί διοικοῦσαν τήν Τσατίλα; Ἐν πάση περιπτώσει τήν Πέμπτη βρισκόνταν ἤδη στό νοσοκομεῖο τῆς Ἄκκα, ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπό μία πύλη τοῦ στρατοπέδου.

Στίς ἐφημερίδες γράφτηκε πῶς οἱ Ἰσραηλῖνοί μπήκαν στό στρατόπεδο τῆς Τσατίλα μόλις ἔμαθαν γιά τό μακελειό, καί τό σταμάτησαν ἀμέσως — δηλαδή τό Σάββατο. Ἀλλά τοὺς μακελάρηδες τί τοὺς ἔκαναν; Πού πήγαν;

Μετά τή δολοφονία τοῦ Μπεσίρ Τζεμαγιέλ καί τῶν εἰκοσι συντρόφων του, μετά τίς σφαγές, ἡ κυρία Μπ., μεγαλοαστή τῆς Βηρυτοῦ, μαθαίνοντας πῶς γυρίζω ἀπό τήν Τσατίλα, ἤρθε νά μέ δεῖ. Ἀνέβηκε μέ τὰ πόδια τὰ ὀχτῶ πατώματα τοῦ κτιρίου· τό ἠλεκτρικό εἶχε κοπεῖ νομιζῶ πῶς εἶναι ἀρκετά ἠλικιωμένη — κομψή, μά ἠλικιωμένη.

«Πρὶν ἀπό τό θάνατο τοῦ Μπεσίρ, πρὶν ἀπό τίς σφαγές, λέγατε πῶς τό χειρότερο δέν ἔγινε ἀκόμα. Τώρα κατάλαβα πόσο δίκιο εἶχατε».

«Προπαντός μή μοῦ πεῖτε τί εἶδατε στήν Τσατίλα, σᾶς ἰκετεύω. Τά νεῦρα μοι ἔχουν γίνεи πολύ εὐαίσθητα, πρέπει νά προσέξω γιά τό χειρότερο, πού δέν ἤρθε ἀκόμα».

Ζεῖ μέ τόν ἄντρα της (ἑβδομήντα χρόνων) καί τήν καμαριέρα της σ' ἓνα μεγάλο διαμέρισμα στήν Κάτω Βηρυτό. Εἶναι ὑπέρκομψη καί πολύ περιποιημένη. Ἐχει ἐπιπλα στίλ Λουδοβίκου 16ου, νομιζῶ.

«Ξέραμε πῶς ὁ Μπεσίρ πῆγε στό Ἰσραήλ. Ἦταν μεγάλο σφάλμα. Ὅταν ἔχεις ἐκλεγεῖ ἀρχηγός κράτους, δέν ἀρχίζεις ἄρε δῶσε μέ τέτοια ὑποκείμενα. Ἦμουν σίγουρη διότι κάτι κακό θά πάθαινε. Πάντως δέ θέλω νά μοῦ πεῖτε τίποτα. Πρέπει νά προσέξω τά νεῦρα μου γιά νά ἀντέξω τά τρομερά χτυπήματα πού θά ἔρθουν. Ὁ Μπεσίρ ἔπρεπε νά τό στείλει πίσω ἐκεῖνο τό γράμμα ὅπου ὁ κύριος Μπέγκιν τόν ἀποκαλοῦσε ἀγαπητό φίλο».

Ἡ μεγαλοαστική τάξη, μέ τοὺς βουβούς της ὑπηρετές, ἔχει τόν δικό της τρόπο νά κάνει ἀντίσταση. Ἡ κυρία Μπ. καί ὁ ἄντρας της «δέν πιστεύουν ἀπόλυτα στή μετεμψύχωση». Σκέψου νά ξαναγεννιόνταν Ἰσραηλῖνοί!

Ἡ μέρα τῆς κηδείας τοῦ Μπεσίρ εἶναι καί ἡ μέρα πού μπαίνουν οἱ Ἰσραηλῖνοί στρατιῶτες στή δυτική Βηρυτό. Οἱ ἐκρήξεις πλησιάζουν στό κτίριο πού βρισκόμαστε· τελικά ὄλο κατεβαίνουν στό καταφύγιο, σ' ἓνα ὑπόγειο. Πρέσβεις, γιατροί, οἱ γυναῖκες τους, τὰ κορίτσια τους, ἓνας ἀντιπρόσωπος τοῦ ΟΗΕ στό Λίβανο, οἱ ὑπηρετές τους.

«Κάρλος, φέρε μου ἓνα μαξιλάρι».

«Κάρλος, τὰ γυαλιά μου».

«Κάρλος, λίγο νερό».

Οἱ ὑπηρετές — γιατί κι οἱ ὑπηρετές μιλοῦν γαλλικά — γίνονται δεκτοί στό καταφύγιο. Ἴσως χρειαστοῦν προστασία, Ἴσως χρειαστεῖ νά περιποιηθοῦν τίς πληγές τους, νά τοὺς μεταφέρουν στό νοσοκομεῖο ἢ στό νεκροταφεῖο — τί ταλαιπωρία!

Τὰ παλαιστινιακά στρατόπεδα τῆς Τσατίλα καί τῆς Σάμπρα εἶναι χιλιάδες χιλιόμετρα στενοσόκακα — γιατί ἐδῶ, ἀκόμα καί τὰ σοκάκια εἶναι τόσο ἀχαμνά, ὀρισμένες φορές τόσο σκελετωμένα, πού δέν μποροῦν νά περπατήσουν μαζί δύο ἄνθρωποι, ἐκτός ἂν ὁ ἓνας βαδίζει πλάγια — δύσβατα ἀπό τὰ χαλάσματα, τίς πέτρες, τὰ τούβλα, τὰ παρδαλά καί βρώμικα κουρέλια. Δεκαπέντε ἢ καί εἰκοσι σκοπευτές, ἀκόμα κι ἂν ἦταν καλά ὀπλισμένοι, δέ θά κατάφερναν νά κάνουν τέτοιο

μακελειό τῆ νύχτα, μέ τίς Ἰσραηλινές φωτοβολίδες νά φωτίζουν τό στρατόπεδο. Ἐδῶ ἔδρασαν φονιάδες, ἀμέτρητοι, καί προφανῶς ὁμάδες βασανιστῶν πού ἀνοίγαν κεφάλια, πετσόκοβαν πόδια, χέρια καί δάχτυλα, ἔσερναν μ' ἓνα σκοινί τοὺς ἐνοχλητικούς ἐτοιμοθάνατους, ἄντρες καί γυναῖκες πού ζοῦσαν ἀκόμα, γιατί τό αἶμα κύλησε ὄρες ἀπό τὰ κορμιά, σέ σημεῖο πού δέν μποροῦσα νά καταλάβω ποιός εἶχε ἀφήσει ἓνα ρυάκι ξερό αἶμα ἀπό τό βάθος ἐνός διαδρόμου, ὅπου εἶχε γίνεи ἡ ἐκτέλεσή του, ὡς τό κατώφλι, ὅπου καί χανόνταν στό χῶμα. Παλαιστίνιος; Ἄντρας, Γυναίκα; Φαλαγγίτης, πού ἐξαφάνισαν τό κουφάρι του;

Στό Παρίσι, κυρίως ὅταν ἄγνοοῦν τήν τοπογραφία τῶν στρατοπέδων, μπορεῖ πράγματι νά ἀμφιβάλλουν γιά τὰ πάντα. Μπορεῖ νά ἀφήνουν τό Ἰσραήλ νά διατείνεται πῶς πῶτοι οἱ δημοσιογράφοι τῆς Ἱερουσαλήμ ἀνακοίνωσαν τή σφαγή. Ἄραγε πῶς τό εἶπαν ἀραβικά, πρὸς τίς ἀραβικές χώρες; Πῶς τό εἶπαν ἀγγλικά καί γαλλικά; Καί πότε ἀκριβῶς; Ἄθελά του σκέφτεται κανεῖς τὰ μέτρα πού λαμβάνονται μόλις διαπιστωθεῖ κάποιος ὑποπτος θάνατος, τίς προφυλάξεις, τὰ ἀποτυπώματα, τόν ὑπολογισμό τῆς σφαίρας, τίς αὐτοψίες, τίς ἐκθέσεις ἐμπειρογνομόνων... Στή Βηρυτό, μόλις μαθεύτηκε ἡ σφαγή, ὁ λίβανικός στρατός ἀνέλαβε ἐπίσημα τή διοίκηση τῶν στρατοπέδων καί ἐξαφάνισε ἀμέσως τὰ ἔρειπια — σπῖτια καί πτώματα. Ποιός διέταξε νά γίνουν ὄλα μέ τόση σπουδή; Πάντως, ἡ ἀνακοίνωση διότι χριστιανοί καί μουσουλμάνοι ἀλληλοσφάχτηκαν πρόλαβε νά κάνει τό γύρο τοῦ κόσμου, καί οἱ κάμερες ἀποτύπωσαν τήν ἀγριότητα τοῦ φονικοῦ.

Τό νοσοκομεῖο τῆς Ἄκκα, πού βρίσκεται ἀπέναντι ἀπό μία εἴσοδο τῆς Τσατίλα καί τό κατέχουν Ἰσραηλῖνοί, δέ βρίσκεται διακόσια ἀλλά μόλις σαράντα μέτρα ἀπό τό στρατόπεδο. Κανένας δέν εἶδε, δέν ἀκουσε, δέν κατάλαβε τίποτα, μά τίποτα;

Ἴσως δέ συμβαίνει αὐτό πού δήλωσε ὁ Μπέγκιν στήν Κνεσέτ: «Μή Ἑβραῖοι σφαγίασαν μή Ἑβραῖοι; τί μᾶς νοιάζει ἐμᾶς»;

Εἶναι ὥρα νά ὀλοκληρώσω τήν περιγραφή τῆς Τσατίλα. Νά οἱ δύο τελευταῖοι νεκροί πού εἶδα τήν Κυριακή, κατὰ τίς δύο τό μεσημέρι, ὅταν ἔμπαινε ὁ Διεθνῆς Ἐρυθρός Σταυρός μέ τίς μπουλντόζες του. Ἡ ἀποφορά τῆς πτωμαῖας δέν ἔβγαине ἀπό κάποιο σπῖτι, οὔτε ἀπό κάποιο φριχτά βασανισμένο κορμί: ἔβγαине ἀπό τό δικό μου τό κορμί, ἀπό ὄλο μου τό εἶναι. Σ' ἓνα σοκάκι, στή γωνία ἐνός τοῖχου, νόμισα πῶς ἀντίκρισα ἓναν μαῦρο μποξέρ καθισμένον καταγῆς, γελαστό καί κατάπληκτο πού βγήκε νόκ ἄουτ. Κανένας δέ βρῆκε τό κουράγιο νά τοῦ κλείσει τὰ βλέφαρα· τὰ γουρλωμένα μάτια του, ἄσπρα σάν πορσελάνη, μέ κοιτοῦσαν. Μέ ἀνασηκωμένο τό ἄνα του χέρι, ἔμοιαζε κεραυνόπληκτος, ἀκουμπισμένος βαριά σ' αὐτή τῆ γωνία. Ἦταν Παλαιστίνιος, νεκρός πρὶν ἀπό δύο ἢ τρεῖς μέρες. Ἀρχικά τόν πῆρα γιά μαῦρο μποξέρ, ἐπειδή τό κεφάλι του ἦταν πελώριο, πρησμένο καί μαῦρο, ὅπως τὰ κεφάλια ὄλων τῶν ὑπόλοιπων κουφარიῶν, εἴτε βρίσκονται ἐκτεθειμένα στόν ἥλιο, εἴτε κείτονται στόν Ἰσκιο ἐνός σπιτιοῦ. Πέρασα μπροστά ἀπό τὰ πόδια του. Περιμάζεψα ἀπ' τό χῶμα τό πάνω μέρος μιᾶς μασέλας καί τό ἀκούμνησα στά ἀπομεινάρια ἐνός περβαζιοῦ. Ἡ ἀνοιχτή του παλάμη ἦταν γυρισμένη πρὸς τὰ πάνω, τό στόμα του ἀνοιχτό, ὅπως καί τό παντελόνι του, πού δέν εἶχε ζωστήρα: ὄλα τροφή στίς μύγες.

Δρασκελῖσια ἄλλο ἓνα πτώμα, κι ὅστερα ἓνα τρίτο. Σ' αὐτό τόν κατασκοπισμένο χῶρο, ἀνάμεσα στοὺς δύο νεκρούς, ὑπῆρχε ἐπιτέλους καί κάτι ζωντανό πού

μπορούσε να χρησιμοποιηθεί άκομα, θιχτο μέσα σ' αυτόν τό χαλασμό, με άνοιχτό ρόζ χρώμα: ένα ψεύτικο πόδι, προφανώς πλαστικό, με μαύρο παπούτσι και γκρι κάλτσα. Κοιτώντας καλύτερα, κατάλαβα πώς τό είχαν ξεκολλήσει βίαια από τό άκρωτηριασμένο μέλος, γιατί τά λουριά πού κανονικά θά τό συγκρατούσαν στό μηρό ήταν δλα κομμένα.

Αυτό τό ψεύτικο πόδι άνήκε στόν δεύτερο νεκρό, πού του 'λειπε τό 'να πόδι και στό άλλο φορούσε μαύρο παπούτσι με γκρι κάλτσα...

Σ' ένα δρομάκι κάθετο σ' εκείνο όπου άφησα τούς τρεις νεκρούς, ύπήρχε άλλος ένας. Δέν έφραζε έντελώς τό πέραςμα, αλλά ήταν πεσμένος στην άρχή του δρόμου, έτσι πού έπρεπε να τον προσπεράσω κι ύστερα να γυρίσω για να δω τό έξης θέαμα: μία γυναίκα πού φορούσε άραβική φορεσιά και μου φάνηκε ή δεκάξι ή έξήντα χρόνων εκλαιγε με λυγμούς, καθισμένη σε μία καρέκλα και τριγυρισμένη από άμίλητους νέους άντρες και γυναίκες. "Εκλαιγε τον άδερφό της, τό κουφάρι πού σχεδόν έφραζε τό δρόμο. Πήγα κοντά της και την πρόσεξα καλύτερα. Είχε δέσει σφιχτά τό τσεμπέρι της κάτω άπ' τό σαγόνι. "Εκλαιγε, θρηνούσε τό θάνατο του άδερφου της. Τό πρόσωπό της ήταν ρόζ — ένα ρόζ μωρουδίσιο, σχεδόν παντού όμοιόμορφο, πολύ άπαλό, τρυφερό — αλλά δέν είχε φρύδια ούτε ματόκλαδα· τό ρόζ πού έβλεπα εγώ δέν ήταν ή έπιδερμίδα, παρά ή σάρκα του προσώπου, πλαισιωμένη με λίγο γκριζωπό πετσι. "Όλο της τό πρόσωπο ήταν καμένο. Δέν μπόρεσα να μάθω από τί, αλλά κατάλαβα από ποιόν.

Στήν άρχή ένιωθα ύποχρεωμένος να μετρώ τά πτώματα. Σάν έφτασα στους δώδεκα, κι ύστερα στους δεκαέντε νεκρούς, ζαλισμένος από τή μυρουδιά και τον ήλιο, παραπατώντας συνέχεια σε έρείπια, δέν μπορούσα να μετρήσω άλλο, είχα μπερδευτεί έντελώς.

Είδα πολλά σπίτια τρυπημένα άπ' όπου ξεμυτίζουν σαύρες, χτίσματα σωριασμένα· στή δυτική Βηρυτό τά κοιτούσα πιά με άδιαφορία· στήν Τσατίλα άντίκριζα τον τρόπο. Με τούς νεκρούς έξοικειώνομαι γενικά πολύ γρήγορα, μου δημιουργούν σχεδόν φιλικά αισθήματα· κοιτώντας αυτούς έδώ στά στρατόπεδα, έβλεπα μόνο τό μίσος και τή χαρά των φονιάδων. Μία βαρβαρική γιορτή είχε στηθεί εκεί: όργή, μέθη, χοροί, τραγούδια, βρισιές, βογκητά, στεναγμοί, δλα για τούς ήδονοβλήτες πού τό γλεντούσαν στον τελευταίο δροφό τό νοσοκομείου της "Ακκα.

Πρίν από τον πόλεμο της "Αλγερίας, οι "Αραβες πού ζούσαν στή Γαλλία δέν ήταν όμορφοι, τό σουλούπι τους ήταν βαρύ, σερνάμενο, τό μούτρο τους ζαρωμένο· ή νίκη τούς όμόρφυνε σχεδόν άμέσως, αλλά προτού αυτή ή νίκη γίνει έκτυφλωτική, όταν πάνω από μισό εκατομμύριο Γάλλοι στρατιώτες παιδεύονταν και ψοφούσαν στήν "Αλγερία, κάτι περίεργο γινόταν στό πρόσωπο και στό κορμί των "Αράβων εργατών: κάτι σαν να πλησίαζε, σαν να προεικονίζταν μία άσχημάτιστη άκόμα όμορφιά, πού τελικά θά μάς θάμπωνε, όταν έπεφταν τά λέπια από τό κορμί τους κι από τά μάτια μας. "Επρεπε να δεχτούμε τό πασιφάνες: άπελευθερώθηκαν πολιτικά για να έμφανιστούν έτσι όπως έπρεπε να τούς βλέπουμε: πανέμορφοι. Τό ίδιο έγινε και με τούς φενταγίν· δραπετεύοντας από τά προσφυγικά στρατόπεδα, δραπετεύοντας από τήν ήθική και τήν τάξη αυτών των στρατοπέδων, από μία ήθική πού τήν είχε επιβάλει ή ανάγκη της επιβίωσης, άποινάζοντας ταυτόχρονα τήν ντροπή, ήταν πανέμορφοι και καθώς αυτή ή όμορφιά ήταν νέα, δηλαδή καινού-

ρια, συνεπώς άπροσποίητη, είχε και μία τέτοια φρεσκάδα, τέτοια ζωντάνια, πού άποκάλυπτε άμέσως αυτό πού τή συνέδεε με όλες τίς όμορφίες του κόσμου, όταν γλιτώνουν από τήν ντροπή.

Πολλοί "Αλγερinoί ζιγκολό πού διέσχισαν τή νυχτερινή Πιγκάλ, χρησιμοποιούσαν τά άτού τους προς όφελος της άλγερινής επανάστασης. Δέν τούς έλειπε διόλου ή άρετή. Νομίζω ότι ή Χάννα "Αρεντ διακρίνει τίς επαναστάσεις άνάλογα με τό πώς δραματίζονται τήν έλευθερία ή τήν άρετή — συνεπώς τήν έργασία. "Ισως πρέπει να παραδεχτούμε πώς οι επαναστάσεις ή τά άπελευθερωτικά κινήματα γίνονται — κατά βάθος — με σκοπό να βρούμε ή να ξαναβρούμε τήν όμορφιά, δηλαδή τό άψαυτο, τό άκατονόμαστο, πού τό άποδίδουμε μ' αυτό τον τετριμμένο όρο «όμορφιά». "Η μάλλον όχι: λέγοντας όμορφιά έννοούμε μία γελαστή αναιδεια πού προκαλεί τήν περιφρόνηση της προηγούμενης δυστυχίας, των συστημάτων, και των ύπευθωνων γι' αυτή τή δυστυχία και τήν ντροπή· μία γελαστή αναιδεια πού άντιλαμβάνεται πώς ήταν πολύ εύκολο να ξεπεράσει τήν ντροπή.

"Αλλά σ' αυτό έδώ τό γραφτό πρέπει κυρίως να γίνει λόγος για τό έξης: είναι γνήσια μία επανάσταση όταν δέν πετάει από τά πρόσωπα και τά κορμιά τό ξερό πετσι πού τά παραμόρφωσε; Δέ μιλω για τήν άκαδημαϊκή όμορφιά, αλλά για τήν άψαυτη — άκατονόμαστη — χαρά του κορμιού, του προσώπου, της κραυγής, της μιλιās πού παύει πιά να είναι πένθιμη· έννοώ μία χαρά αισθησιακή και τόσο έντονη, πού λαχταρά να άπαλλαχτεί από κάθε έρωτισμό.

Βρίσκομαι πάλι στό "Ατζλούν, στήν "Ιορδανία, κι ύστερα στό "Ιρμπίντ. Μία άσπρη τρίχα, ίσως από τά μαλλιά μου, έχει πέσει στό πουλόβερ πού φορώ: τήν παίρνω και τήν άκουμπώ στό γόνατο του Χάμζα, πού κάθεται δίπλα μου. Τήν πιάνει άνάμεσα στό δείκτη και τον άντίχειρα, τήν κοιτάει καλά καλά, χαμογελάει, τή βάζει στό τσεπάκι του μαύρου του πουφάν, κι άποπάνω άκουμπά τό χέρι του, λέγοντας:

«Μία τρίχα από τά γένια του Προφήτη άξίζει λιγότερο από τούτη».

"Αναστενάζει κάπως βαθιά, και ξαναλέει:

«Μία τρίχα από τά γένια του Προφήτη δέν άξίζει περισσότερο από τούτη».

"Ηταν μόλις είκοσι δύο χρονών, ή σκέψη του πηδούσε άνετα πολύ πάνω από τά προσγεωμένα μυαλά των σαραντάρηδων Παλαιστινίων, αλλά είχε ήδη πάνω του — στό κορμί του, στις χειρονομίες του — τά σημαδία πού τον έδεναν με τούς παλιούς.

"Αλλοτε οι χωριάτες ξεμυξιάζονταν με τά δάχτυλα. "Ενα τίναγμα, κι ή μύξα πετιόταν στους θάμνους. Σκούπιζαν τή μύτη με μανίκια από κοτλέ βελούδο, πού σ' ένα μήνα σκεπάζονταν με ένα λεπτό σεντεφένιο στρώμα. "Ετσι κι οι φενταγίν. Ξεμυξιάζονταν, όπως ρουφούσαν ταμπάκο οι μαρκήσιοι και οι πρόκριτοι: καμπουριάζοντας έλαφρά. "Εκανα κι εγώ τό ίδιο· μου τό έμαθαν χωρίς ντροπές.

Κι οι γυναίκες; Μέρα νύχτα κεντούν τά έφτά φορέματα (ένα για κάθε μέρα της βδομάδας) του γάμου, μ' έναν γαμπρό κατά κανόνα ήλικιωμένο, πού τον διάλεξε ή ύπόλοιπη οικογένεια: θλιβερό νυχτέρι. Οι νεαρές Παλαιστίνες έγιναν καλλονές όταν επαναστάτησαν κατά του πατέρα, κι έσπασαν βελόνια και ψαλίδια. Στά βουνά του "Ατζλούν, του Σάλτ και του "Ιρμπίντ, σ' εκείνα τά βαθύσκιατα δάση, είχε άπλωθεί όλος ο αισθησιασμός πού λυτρώθηκε με τήν άνταρσία και με τά

δπλα — γιατί δέν πρέπει νά ξεχνάμε καί τά δπλα: δέ χρειάζοταν τίποτ' άλλο, καθένας ένιωθε γεμάτος. Οί φενταγίν, χωρίς νά τό συνειδητοποιούν (άραγε είναι άλήθεια;), έπλαθαν μιά νέα όμορφιά: ή ζωντάνια στίς χειρονομίες, ή φανερή κούρασή τους, ή άστραφτερή γυαλάδα του ματιού, τό άγρυπνο βλέμμα, ό λαγαρός τόνος τής φωνής συνδυάζονταν μέ τή ζωηρότητα τής συζήτησης καί μέ τή συντομία τής. Μέ τήν άκριβολογία τής έπίσης. Είχαν έξοστρακίσει τίς μακρόσυρτες φράσεις, τήν επιδέξια καί πληθωρική ρητορεία.

Στήν Τσατίλα πέθαναν πολλοί, καί ή φίλια, ή άγάπη πού ένιωσα γιά τά κουφάρια τους, ήταν μεγάλη, έπειδή τους γνώριζα. Μαύροι, τουμπανιασμένοι, σαπισμένοι άπ' τόν ήλιο καί τό θάνατο, έξακολουθοούν νά είναι φενταγίν.

Τήν Κυριακή, κατά τίς δύο τό μεσημέρι, τρεις στρατιώτες του λιβανικού στρατού, μέ τό δπλο προτεταμένο, μέ όδήγησαν σ' ένα τζίπ όπου λαγοκοιμόταν κάποιος άξιωματικός. Τόν ρώτησα:

«Μιλάτε γαλλικά»;

«Ίνγκλις».

Ή φωνή του είναι ξερή, ίσως έπειδή τόν ζύπνησα άπότομα.

Κοίταξε τό διαβατήριό μου καί είπε γαλλικά:

«Πήγατε εκεί πέρα»; (Τό δάχτυλό του έδειχνε πρός τήν Τσατίλα).

«Ναί».

«Καί είδατε τί έγινε»;

«Ναί».

«Θά τά γράψετε»;

«Ναί».

Μου 'δωσε πίσω τό διαβατήριό μου καί μου 'κανε νόημα νά φύγω. Τά τρία δπλα χαμήλωσαν.

Είχα περάσει τέσσερις ώρες στήν Τσατίλα. Περίπου σαράντα κουφάρια τυπώθηκαν στή μνήμη μου. Όλα — έπαναλαμβάνω: όλα — είχαν βασανιστεί, προφανώς μέσα σέ άγριο μεθύσι, σέ γέλια καί τραγούδια, ένώ γύρω μύριζε μπαρούτι καί πτωμαϊνή. Άναμφίβολα ήμουν μόνος, δηλαδή ό μόνος Εύρωπαίος εκεί (μαζί μέ λίγες Παλαιστίνιες γερόντισσες πού έξακολουθοούσαν νά κρατούν σφιχτά ένα σκισμένο, λευκό κουρέλι, καί λίγους άοπλους φενταγίν), καί είμαι σίγουρος πώς, άν δέν ύπήρχαν αυτά τά πέντε ή έξι ανθρώπινα πλάσματα όταν ανακάλυπτα αυτή τή νικημένη πολιτεία, τους μαύρους, τουμπανιασμένους καί όριζοντιωμένους Παλαιστίνιους, θά είχα τρελαθεί. Ή μήπως τρελάθηκα καί δέν τό 'χω καταλάβει; Ύπήρχαν στ' άλήθεια αυτά τά συντρίμια, αυτή ή σωριασμένη πόλη πού είδα, ή νόμισα πώς είδα, πού τήν περπάτησα, πού τήν τύλιγε ή δυνατή μυρουδιά του θανάτου;

Είχα έρευνήσει — κι αυτό στά πεταχτά — μόνο τό ένα είκοστό τής Τσατίλα καί τής Σάμπρα: τίποτα άπό τό Μπίρ Χασάν, καί τίποτα άπό τό Μπούρτζ έλ Μπαρζνέ.

Τό ότι έζησα τήν ίορδανική περίοδο των φενταγίν σαν όνειροφαντασία δέν όφείλεται στήν ιδιουσγκρασία μου. Βορειαφρικανοί ΎΑραβες καί πολλοί Εύρωπαίοι μου μίλησαν γιά τά μάγια πού τους κρατοούσαν εκεί πάνω. Ζώντας αυτή τήν έξάμνη περίοδο έξαρσης, μέ τίς δώδεκα ή δεκατρείς ώρες άπαλόχρωμη νύχτα, γνώρισα μιά μοναδικά άνάλαφρη έμπειρία καί τήν ξεχωριστή ιδιότητα των φενταγίν, αλλά προαισθανόμουν πώς τό κτίσμα είναι εθθραυστο. Παντού όπου είχε συγκεντρωθεί ό παλαιστινιακός στρατός στήν Ίορδανία — κοντά στον Ίορδάνη — ύπήρχαν σταθμοί έλέγχου: οί φενταγίν ένιωθαν τέτοια σιγουριά γιά τήν έξουσία καί τά δικαιώματά τους, ώστε ή άφιξη, μέρα ή νύχτα, κάπου έπισκέπτη σέ κάποιο σταθμό έλέγχου ήταν ευκαιρία γιά τσάι, γιά κουβέντα, μέ τρανταχτά γέλια καί γιά άδερφικά φιλία (έκείνος πού άγκάλιαζαν έφευγε εκείνη τή νύχτα, διέσχιζε τόν Ίορδάνη γιά νά βάλει βόμβες στήν Παλαιστίνη, καί πολλές φορές δέν ξαναγύριζε). Οί μόνες νησίδες σιωπής ήταν τά ίορδανικά χωριά: δέν άκουγόταν τσιμουδιά. Όλο οί φενταγίν έμοιαζε νά βαδίζουν έλαφρα πάνω άπό τό έδαφος, σαν νά είχαν πιεί ένα ποτηράκι δυνατό κρασί ή λίγο χασίς. Τί συνέβαινε; Ήταν ή νιότη πού άψηφούσε τό θάνατο καί διέθετε τσέχικα καί κινεζικά δπλα γιά νά πυροβολεί στον άέρα. Προφυλαγμένοι άπό όλα πού πετοούσαν τόσο ψηλά τίς πορδές τους, οί φενταγίν δέν φοβόνταν τίποτα.

Άν ό άναγνώστης έχει δει τό γεωγραφικό χάρτη τής Παλαιστίνης καί τής Ίορδανίας, ξέρει πώς τό έδαφος δέν είναι επίπεδο σαν φύλλο χαρτί. Στίς δχτες του Ίορδάνη τό έδαφος φαίνεται πολύ άνάγλυφο. Όλη εκείνη ή ξενοιασιά έπρεπε νά έχει ύπότιλο «Όνειρο καλοκαιρινής νύχτας», παρ' όλα τά βροντερά ξεφωνητά των σαραντάρηδων διοικητών. Τά πάντα ήταν έφικτά, έπειδή κάτω άπ' τά δέντρα οί άνθρωποι ήταν νέοι, χαίρονταν τή ζωή, έπαιζαν μέ τά δπλα, βρίσκονταν μακριά άπό τίς γυναίκες, δηλαδή ξεπερνούσαν ένα δύσκολο πρόβλημα: έπειδή άποτελοούσαν τό πιό λεπτό, συνεπώς τό πιό φωτεινό σημείο τής επανάστασης, έπειδή είχαν τή συναίνεση του πληθυσμού των στρατοπέδων, έπειδή ήταν φωτογενείς δ,τι κι άν τύχαινε, κι ίσως έπειδή προαισθάνονταν πώς αυτή ή όνειροφαντασία επαναστατικού περιεχομένου γρήγορα θά κουρελιαζόταν: οί φενταγίν δέν ήθελαν τήν έξουσία, είχαν τήν έλευθερία.

Στό άεροδρόμιο τής Δαμασκού, γυρίζοντας άπό τή Βηρυτό, συνάντησα λίγους νεαρότατους φενταγίν πού είχαν δραπετεύσει άπό τήν ίσραηλινή κόλαση. Θά 'ταν δεκάξι, δεκαεφτά χρόνων: γελοούσαν, ήταν ίδιοι μ' εκείνους τους άλλους στό Άτζλούν. Καί θά πεθάνουν όπως εκείνοι. Ή πάλη γιά μιά πατρίδα μπορεί νά πλουτίσει άφάνταστα μιά ζωή, αλλά καί νά τή συντομώσει. Άν θυμάστε καλά, αυτή ήταν κι ή έπιλογή του Άχιλλέα στήν Ίλιάδα.

μετάφραση: Σεραφεΐμ Βελέντζας

Μορφές αυταρχισμού: σημεία παλινδρόμησης

- σκέψεις γύρω από την αναβίωση
της εικονιστικής ζωγραφικής στην Ευρώπη -

του Benjamin H.D. Buchloh

μετάφραση - επιμέλεια: Κλεοπάτρας Λεονταρίτου

II

Η νοηματική δομή της τέχνης περνούσε προφανώς ανδιοργανωτική κρίση ενώ η αγορά, έπειτα από ένα σύντομο παραπάτημα ξαναπῆρε το ρυθμό της. Η δεκαετία του έβδομῆντα μπορεί τελικά να ήταν μιὰ περίοδος εκδίκεσης, κατά τὴν ὁποία οἱ κυρίαρχες ἐπιδράσεις, τόσο στὴν ἔλιτ τῆς ἀγορᾶς ὅσο καὶ τοῦ κοινοῦ, ἀνασυντάχθηκαν γιὰ νὰ ἀποκαταστήσουν τὴ διαστρωμάτωση τοῦ κοινοῦ καὶ τῶν ἀντικειμένων του, ξαναδίνοντας ἔτσι κυρίαρχο ρόλο στὴ ζωγραφικὴ σὰν νηματοδοτικὸ φορῆα ἀλλὰ καὶ χειροπιαστὴ ἐπένδυση.

Martha Rosler, "Lookers, Buyers, Dealers, Makers: Thoughts on Audience"

Τά γνωστικά καὶ δαισθητικά μοντέλα καὶ οἱ τρόποι τῆς καλλιτεχνικῆς παραγωγῆς λειτουργοῦν σχεδόν ὅπως καὶ ὁ μηχανισμός τοῦ λίμπιντο, πού τὰ γεννάει, τὰ χρησιμοποιεῖ καί τὰ ἀνα-λαμβάνει. Ἱστορικά, ὅλα αὐτά τὰ στοιχεῖα ὑπάρχουν καὶ λειτουργοῦν ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ τους περίγυρο καὶ ἀναπτύσσουν δική τους δυναμική: μποροῦν πολὺ εὐκόλα νὰ προσλάβουν διάφορες σημασίες καὶ νὰ προσαρμοστοῦν σὲ ἰδεολογικοὺς σκοποὺς. Ὄταν πάλι ἐξαντλήσουν τὴ δημιουργικὴ τους ἱκανότητα καὶ ἀχρηστευθοῦν ἀπὸ τὰ διάδοχα μοντέλα, γεννοῦν μιὰ νοσταλγία σὰν κι αὐτὴν πού συναντοῦμε στὴν εἰκονικὴ ἀναπαράσταση ἑνὸς ἀχρηστεμένου κώδικα. Ἄδειασμένα ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ τους λειτουργικότητα καὶ νόημα, δὲν ἐξαφανίζονται ἀλλὰ πλανιοῦνται στὴ θάλασσα τῆς ἱστορίας σὰν ἄδεια δοχεῖα πού περιμένουν νὰ γεμίσουν μὲ ἀντι-

δραστικά ἐνδιαφέροντα καὶ νὰ νομιμοποιηθοῦν πολιτιστικά. Ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ ἄλλες προβολές τῆς πολιτιστικῆς ἱστορίας, τὰ αἰσθητικά δημιουργήματα μποροῦν νὰ ἀποσπασθοῦν ἀπὸ τὰ συμφραζόμενά τους καὶ νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ νὰ προβάλουν τὸν πλοῦτο καὶ τὴ δύναμη τῆς κοινωνικῆς ομάδας πού τὰ ἰδιοποιήθηκε.

Ἐνα τέτοιο ὅμως ἱστορικο-σημασιολογικὸ ξανά-νιωμα τοῦ λησμονημένου τρόπου ἐπιβάλλει τὴν προώθησή του, τὴ διαφήμισή του σὰ νέου καὶ ριζοσπαστικοῦ. Ἡ ἐνδόμυχη, ὡστόσο, ἐπίγνωση τῆς ἀπαρχαιωμένης φύσης τους προδίδεται ἀπὸ τὴ μανιῶδη προσπάθεια προβολῆς τοῦ ἀναχρονιστικοῦ σὰ νεωτερικοῦ. «Τὸ νέο πνεῦμα τῆς ζωγραφικῆς», «οἱ νέοι - Faunes», «Τὸ νέο νέο» (Il Nuove Nuove), «οἱ νέοι ναῖφ», τὸ «νέο ἰταλικὸ κύμα» εἶναι μερικοὶ ἀπὸ τοὺς τίτλους

πρόσφατων εκθέσεων σύγχρονης ζωγραφικής ρετρό, λές και τό πρόθημα «νέο» μπορεί να καλύψει τα δεκαετία που πάνω τους βασίστηκε ή άνορθωτική διαδικασία. Είναι αξιοσημείωτο ότι οι γερμανοί νεοεξπρεσιονιστές, που βρήκαν πλατιά άπήχηση στην Εύρώπη (πού όπωσδήποτε θά έπεκταθεί και στην Άμερική), είχαν δράσει στα περιθώρια της γερμανικής τέχνης για είκοσι σχεδόν χρόνια. Η «νεωτερικότητά» τους συνίσταται άπλά στην παρούσα ιστορική τους ύπαρξη και όχι πραγματικά σε καμιά άνανέωση της πρακτικής τους.

Η ιστορική ιδιαιτερότητα των εικονογραφικών συμβόλων είναι χαρακτηριστικότερη και έμφανέστερη άπ' αυτή των δημιουργικών διαδικασιών και των ύλικών. Πρόσοφατα άκόμα, λ.χ. ή άπεικόνιση άγιών και κλάουν, γυναικείων γυμνών και τοπίων, είχε θεωρηθεί άκατάλληλη για την άπόδοση της άτομικής ή της συλλογικής έμπειρίας. Ο άποκλεισμός αυτός δέν συμπεριέλαβε ώστόσο τις λιγότερο περίοπτες όψεις της ζωγραφικής και γλυπτικής. Παχύ ήμπάστο και δυναμική πινελιά (χειρονομία), βίαιες χρωματικές αντίθεσεις και σκοτεινά περιγράμματα γίνονται άκόμα άποδεκτά σάν «έκφραστικά» και «ζωγραφικά», είκοσι χρόνια άφότου οι Stella. Ρύμαν και Ρίχτερ διακήρυξαν μέ τό έργο τους ότι τό ζωγραφισμένο «σημείο» δέν είναι κάτι διάφανο, αλλά μία κωδικοποιημένη δομή που δέν μπορεί να έκφραστεί άδιαμεσολάβητα. Η έπαναληπτικότητα μεταβάλλει την τόσο αυθόρμητη αυτή ζωγραφική χειρονομία σε άδειο αυτόματισμό. Μόνο καθαρή άπελπισία πρέπει να διαγνώσουμε στον ίσχυρισμό, που τόσο συχνά τώρα έπαναλαμβάνεται, για «ένεργητισμό» και που προδίδει μία κρυφή προαίσθηση της άλλωτρίωσης που ένεχεται στην άπλοϊκή αντίληψη του άπελευθερωτικού ρόλου της άπολιτικής και αντιδιαλεκτικής αισθητικής πρακτικής.

Οι προθέσεις πάντως των καλλιτεχνών που μās άπασχολούν και των άπολογητών τους πρέπει να μελετηθούν προσεκτικά, γιατί, αντίθετα από τους ίσχυρισμούς τους ότι έκφράζουν μία φυσική καθολικότητα, στην ουσία δέν έκφράζουν παρά μόνο τις άνάγκες μās κλειστής ομάδας. Άν ό «αίσθησιασμός» και ή «έκφραστικότητα» ξανάγιναν κριτήρια αισθητικής άξιολόγησης, άν τό «ύψηλό» και τό «γκροτέσκο» ξανακάνουν την εμφάνισή τους σά βιωματικές καταστάσεις συμπληρωματικές των άνωτέρων πολιτιστικών προϊόντων, τότε ή έννοια της έξιδανίκευσης (sublimation) ξαναβρίσκει τή δύναμή της σά χαρακτηρισμός του έργου που ό δημιουργός του ύπόκειται σε άλλωτρωτικούς και περιοριστικούς στερητικούς καθορισμούς. Νά τί μās λέει σχετικά ή Λίλιαν Ρόμπινσον και Λίζ Βόγκελ (Lise Vogel):

«Ο πόνος παρουσιάζεται σάν προσωπικός άγώνας, βιωμένος άπό τό άτομο στην άπομόνωσή του. Η άλλωτρίωση άποβαίνει μία ήρωική άρρώστια για την όποία δέν ύπάρχει κοινωνικό αντίδοτο. Η άνθρώπινη κατάσταση θεωρείται κάτι στατικό, μέ κάποια ποικιλία στις έξωτερικές του μορφές, αλλά μέ την έσωτερική άγωνία σταθερή. Πιστεύουμε πώς κάθε νέο πολιτικό σύστημα φέρνει στην άρχή μία μικρή ομάδα ανθρώπων, που δέν πρόκειται ν' αλλάξει, να έπηρεάσει την «πραγματική» μας (δηλαδή την ιδιωτική) ζωή... Έτσι άπλά έκφρασμένα, τά ιδεολογικά στοιχεία της άστικής τάξης φαίνεται να έχουν για στόχο τους τή διατήρηση του κατεστημένου. Βγαλμένα άπό ένα σύστημα που λειτουργεί μέ βάση τό άνα-

γωνιστικό κέρδος, τά ιδεολογήματα της άστικής τάξης συνεπάγονται την όλοκληρωτική άποδυνάμωση του ατόμου, τή ματαιότητα της συλλογικής δράσης και την άναγκαιότητα της άπελπισίας.²⁰

Η μοντερνιστική κουλτούρα άναγνωρίζει σάν «ύψηλές» εκείνες τις αισθητικές κατασκευές που οι φορείς τους, οι καλλιτέχνες, παρά τις άλλωτρωτικές συνθήκες που «άντικειμενοποιούν» (reify) τό έργο τέχνης, κατόρθωσαν να διατηρήσουν ούτοπική σκέψη' αντί δηλαδή να προσπαθήσουν ν' αλλάξουν τις έπικρατούσες κοινωνικές συνθήκες, διοχέτευσαν τις άνατρεπτικές τους προθέσεις στον αισθητικό χώρο. Η στάση άδυναμίας και άπαγόρευσης έπιβεβαιώνεται από την άφεση που προδίδει ή έπιστροφή στα παραδοσιακά μέσα και διαδικασίες της τέχνης τους και ή κυνική άποδοχή των περιορισμών που τούτη έπιβάλλει στον ύλικό, γνωστικό και άναγνωριστικό πριμιτιβισμό των σημερινών.

Έργα που βιώνονται άπό όρισμένους κύκλους σάν αισθησιακά, έκφραστικά και δυναμικά, προβάλλουν μέ έξαρση την ίεροτελεστία της στιγμιαίας διέγερσης και συνεχώς άναστελλόμενης ίκανοποίησής τους — βασικό τρόπο βιωματικής λειτουργίας του άστού. Τό έξιδανικευμένο μοντέλο, που, βέβαια, καταπολεμήθηκε άπό τή μαχητική πρωτοπορία —πολέμια του καταμερισμού των σεξουαλικών δραστηριοτήτων— βρίσκει διέξοδο στην άναβίωση των άπρηχαιωμένων παραστατικών τρόπων. Ο Balthus, άπολογητής της κλίσης του άστού για σκανδαλιστικούς έρεθισμούς, μέ τά καλομελετημένα γυναικεία έφηβικά γυμνά (κοιμισμένα ή σε άφελείς πόζες), άνανέωσε τή φήμη του και θεωρείται τώρα άπό τους πρυτάνεις της «νέας» εικονικής τάσης στη ζωγραφική. Δέν είναι επίσης τυχαίο ότι κανένας άπό τους γερμανούς νεοεξπρεσιονιστές ή τους ιταλούς εκπρόσωπους της Arte Cifrta (τέχνη-σημείο), δέν ανήκει στο γυναικείο φύλο. Σε μία εποχή που ή πολιτιστική παραγωγή, σε όλες της τις εκφάνσεις, συνειδητοποιεί όλοένα και περισσότερο —αν δέν μάχεται ένεργά— τον καταπιεστικό ρόλο των διακρίσεων που βασίζονται στη σεξουαλική διαφοροποίηση, ή σύγχρονη τέχνη —ή εκείνο τό τμήμα της που έμπορικά ή μουσειακά είναι τώρα τό πιο προωθημένο— ξαναγυρίζει σε έννοιες ψυχοσεξουαλικής όργάνωσης που άνάγονται στις άπαρχές της διαμόρφωσης του άστικού χαρακτήρα. Η άστική αντίληψη ότι ή πρωτοπορία είναι ή χώρος της άνδρικής έξιδανίκευσης άποτελεί τό ιδεολογικό παραπλήρωμα και την πολιτιστική κατακύρωση της κοινωνικής καταπίεσης. Η Laura Mulvey, που άνέλυσε τό φαινόμενο άπό τή σκοπιά της «όπτικής άπόλαυσης», γράφει:

«Η γυναίκα στην πατριαρχική κουλτούρα άποτελεί τό σημαίνον του άντρικού έτερου και είναι δεμένη μέ ένα συμβολικά γλωσσικό κώδικα, μέσα στον όποίο ό άντρας όλοκληρώνει βιωματικά τις φαντασίες και τις έμμονες έπιθυμίες του, που τις έπιβάλλει στη σιωπηλή εικόνα της γυναίκας, καθώς τούτη είναι άκόμα δεμένη μέ τό ρόλο της ως φορέας, όχι δημιουργός νοήματος.²¹

20. Lillian Robinson and Lise Vogel, "Modernism and History", *New Literary History*, τ. III, άριθ. 1, σ. 196.

21. Laura Mulvey, "Visual Pleasure and Narrative Cinema", στο *Screen*, τ. XVI.

Ὁ Μάχ Κόζλοφ τοποθετεῖ καθαρά τὸ θέμα στὸ γῶρο τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν:

Κάθε νέα διερεύνηση τοῦ θέματος ἐνδυναμώνει τὴν τεκμηριώσή μας γιὰ τὸ ὅτι ὁ ἀνδρισμὸς ἐξισώνεται συχνά μετὰ τὴν ἐξερεύνηση τοῦ χώρου, τὴν ἀριστοτεχνικὴ ψηλάφηση μιᾶς ἐπιφάνειας. Ἡ μεταφορά τῆς γλυπτικῆς ἔκτασης ἢ τοῦ παλέματος μετὰ τὸν καμβά μπορεῖ νὰ προσλάβει πολὺ εὐκόλα σεξουαλικὸ χαρακτῆρα, γιὰτὶ συγχωνεύει δύο ἐπιθυμητὰ πού συσχετίζονται μετὰ τὴ δημιουργικὴ ἐνέργεια. Ἡ ἐξπρεσιονιστικὴ θεωρία, εἴτε γερμανικὴ εἴτε ἀμερικανικὴ εἶναι, μᾶς φέρνει πολὺ κοντὰ στὴν εἰδικὴ αὐτὴ ἀτμόσφαιρα... Τὰ παραστατικὰ στοιχεῖα τῆς μοντέρνας τέχνης βρίθουν σὲ τόνους ἀντρικῆς ἐπιθετικότητας καὶ ἀποπροσωποποίησης τῆς γυναίκας.²²

Ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ σεξουαλικοῦ συμβολισμοῦ στὴ ζωγραφικὴ, γύρω στὸ 1915, προϋποθέτει ὄχι μόνον μορφολογικὴς καὶ αἰσθητικὴς ἀλλαγές, ἀλλὰ καὶ κριτικὴ τῶν παραδοσιακῶν σημάτων ἐξιδανίκευσης. Τοῦτο γίνεται ὀλοφάνερο στὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Duchamp γιὰ τὸν ἀνδρογονισμό καὶ τὴν ἐπιθυμία τοῦ κονστρουκτιβισμοῦ νὰ καταργήσει τὸ ρόλο τοῦ Δάσκαλου - δημιουργοῦ πρὸς ὄφελος μιᾶς πρακτικῆς προσανατολισμένης σὲ συλλογικὴ καὶ ὠφελμιστικὴ παραγωγή. Σὲ ἀντιδιαστολή, οἱ ζωγραφικὲς διαδικασίες πού συντελοῦνται μετὰ τὴν ἀφελή πεποίθηση ὅτι ἡ ἀναγλυφότητα τῆς ἐργασίας τοῦ «ζωγραφίζειν» («χειρονομία»), ἡ χτυπητὴ ἀντίθεση τῶν χρωμάτων καὶ τὸ παχὺ ἱμμάστο εἶναι ἀδιαμεσολάβητες εἰκονίσεις τῆς ἐπιθυμίας τοῦ καλλιτέχνη, ἀναπαράγουν τὸν παραδοσιακὸ ρόλο τοῦ μοντέλου καὶ μάλιστα μετὰ μεγαλύτερη ἀποτελεσματικότητα ἀπὸ τὴς ζωγραφικὲς πρακτικὲς πού συνεχῶς καὶ συστηματικὰ διερευνοῦν τὴς διαδικασίες τους. Ἡ ἐπιτυχία τῶν παραδοσιακῶν τρόπων στὸ γῶρο τῶν ἐννοιῶν καὶ τῆς ἱεραρχίας τῆς ὑψηλῆς κουλτοῦρας ρυθμίζεται ἀπὸ τὴ συνονοχὴ τῆς μετὰ τὰ ψυχοσεξουαλικὰ μοντέλα, ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω. Ἡ Κάρολ Ντάνκαν μᾶς ἐξηγεῖ πῶς οἱ ψυχοσεξουαλικὲς ἐννοιες διασυνδέονται καὶ συνεργάζονται μετὰ τὰ ἰδεολογικὰ σχήματα στὴν ἐξπρεσιονιστικὴ ζωγραφικὴ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα:

Ἀπὸ τὸ ἔργο τους βγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀπελευθέρωση τοῦ καλλιτέχνη συνεπάγεται τὴν κυριαρχία του πάνω στοὺς ἄλλους: ἡ ἐλευθερία του ἀπαιτεῖ τὴν ἀνελευθερία ἐκείνων. Ἡ σχέση ἀνδρα-γυναίκας, πού ἐξυπακούεται σ' αὐτὰ τὰ ἔργα — ἡ ὑπαγωγή δηλαδὴ τῶν γυναικῶν σὲ ἀντικείμενο τῶν ἀνδρικῶν συμφερόντων-ἐπιθυμιῶν —, ἐνσάρκωνει μεταφορικὰ τὴς βασικῆς ταξικῆς σχέσης τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας. Ἐκφράζουν μεταφορικὰ τὴ συμπεριφορὰ τῶν πλουσιῶν συλλεκτῶν πρὸς τοὺς κοινωνικά καὶ σεξουαλικά ὑποδεέστερους τους. Ἀλλὰ καὶ ὁ καλλιτέχνης ἐπιμένει νὰ βλέπει τὴ γυναίκα σάν ἀπλό ὄργανο γιὰ ἐξυπηρέτηση τῶν σκοπῶν του. Ἄν ἐκμεταλλεῖται τὴ γυναίκα γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσει τὸν ἀνδρισμὸ του, τότε κι αὐτὸς, μετὰ τὴ σειρά του, πρέπει νὰ ἐμπορευματοποιήσει καὶ ξεπουλήσει τὸν ἑαυτό του στὴν ἀνοιχτὴ ἀνταγωνιστικὴ ἀγορὰ. Πρέπει νὰ προωθήσει, μόνος του ἢ μέσω φίλων ἢ κριτικῶν, τὴν ἀξία τοῦ ἰδιαιτέρου πιστεύω του, τὴν αὐθεντικότητά του ὀράματός του καὶ — τὸ σπουδαιότερο ἀπ' ὅλα — τὴ γνησιότητα τῆς ἀντιαστικῆς ἐπιθετικότητάς του. Πρέπει μ' ἄλλα λόγια, νὰ ἐξαρτήσει

τὴν τέχνη καὶ τὴ ζωὴ του ἀπὸ τὸν ἀστικό κόσμον πού εἶναι ὁ δέκτης τῶν ἀπολαύσεων πού τοῦ προσφέρει, ἐνῶ αὐτὸν τὸν κόσμον ἀκριβῶς ἰσχυρίζεται ὅτι ἀμφισβητεῖ καὶ κρίνει.²³

Ὁ ἀλλοτριωμένος αὐτὸς ρόλος τῆς ζωγραφικῆς, ὁ φетиχοποιημένος τύπος τῆς καλλιτεχνικῆς παραγωγῆς, λειτουργοῦν μέσα στὴν κοινωνία σάν πολιτικὲς συστοιχίες τῆς ταυτότητας τοῦ θεατῆ. Βλέπομε, ἔτσι, τοὺς γερμανοὺς νεοεξπρεσιονιστὲς καὶ τοὺς ἰταλοὺς ζωγράφους τῆς *Arte Ciperha* νὰ ἀντλοῦν πλουσιοπάροχα ἀπὸ τὴς δύο βάρδιες ἀλλαγῆς στὴ ζωγραφικὴ τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα: Fauves καὶ ἐξπρεσιονισμό ἀπὸ τὴ μιά μεριά, σουρεαλισμὸ καὶ ἀφηρημένο ἐξπρεσιονισμό ἀπὸ τὴν ἄλλη (Rauschenberg, Manzoni), δύο κατηγορίες πού ἀμφισβήτησαν ριζικὰ τὴς ἀρχές τῆς παραδοσιακῆς ζωγραφικῆς γιὰ ὄργανικὴ ἐνότητα, αἴγλη πολιτιστικὴ καὶ παρουσία, ἀντικαθιστώντας τὴς μετὰ τὴν ἐτερογένεια, τὴς μηχανικὲς διαδικασίες καὶ τὴ «σειριακότητα» (seriality).

Οἱ σύγχρονες μας «παλινδρομήσεις» (ρετρό) στὴ ζωγραφικὴ καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ συγγενεῦν μετὰ τὸ νεοκλασικισμό τοῦ Πικάσο καὶ Καρρά ὡς πρὸς τὸν εἰκονικὸ ἐκλεκτικισμό τους. Οἱ δημιουργικὲς διαδικασίες, οἱ αἰσθητικὲς κατηγορίες καὶ τὰ ἐννοιολογικὰ κλισιά, πού τὴς γέννησαν, ἀποξενώθηκαν ἀπὸ τὸν φυσικό τους περίγυρο, καὶ τώρα ἀπλῶς ὑπάρχουν μέσα σὲ μιὰ ὀπτικὴ σύναξη. Ἡ ἱστορικότητά τους βιώνεται σάν ἰδιοκτησία καὶ ἡ λειτουργικότητά τους καταντᾶ μιὰ εὐπρέπεια. Ἡ κατάφωρη ἐπιπολαιότητα μετὰ τὴν ὁποία τέτοια ἔργα ὑπογραμμίζουν τὴν ἐπίγνωση τῆς ἐφημερότητας τῆς λειτουργίας τους, δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ συγκαλύψει τὰ ἰδεολογικὰ καὶ οἰκονομικὰ συμφέροντα πού ἐξυπηρετοῦν. Ἀλλὰ οὔτε καὶ ἡ ἐπιθετικότητα καὶ ἡ δεξιολογικὴ τους ρωμαλεότητα μποροῦν νὰ καμουφλάρουν τὴ φτώχεια καὶ ἐξάντληση τῶν ξεπερασμένων τρόπων πού πᾶν νὰ διασώσουν.

Στὰ ἔργα τῶν σύγχρονων Ἰταλῶν, ἡ ἀναβιωτικὴ ἀναφορά στὴς τεχνολογίες τοῦ παρελθόντος τῆς ζωγραφικῆς εἶναι κατάδηλη. Ἡ τεχνικὴ τους κυμαίνεται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ φρέσκο (Clemente) ὡς τὴ γλυπτικὴ τοῦ χυτοῦ χαλκοῦ (Chia), ἀπὸ τὰ ἀσθητὰ στυλιζαρισμένα πρωτόγονα σχέδια ὡς τὴν ἀφαίρεση. Οἱ εἰκονογραφικὲς ἀναφορές καλύπτουν ὀλόκληρον τὸν ἱστορικό γῶρον ἀπὸ τὴς παραστάσεις ἀγίων (Salvo) ὡς τὴς περικοπῆς κειμένων πού εἶναι τόσο τῆς μόδας στὸν ρωσικό κονστρουκτιβισμό (Chia). Μετὰ τὴν ἴδια εὐστροφία ἐνορχηστρώνουν ἕνα σύνολο δυσλειτουργικῶν πλαστικῶν κατηγοριῶν μέσα σ' ἕνα σενάριο αἰσθητικοῦ πλεονάσματος. Συνδυάζουν δηλαδὴ αὐτόνομα γλυπτικὰ ἔργα μετὰ χαρακτηριστικὰ ἀκουατίντα, ἀρχιτεκτονικὲς τοιχογραφίες μετὰ εἰκονικὰ ἀντικείμενα.

Οἱ γερμανοὶ πάλι νεοεξπρεσιονιστὲς ἀποδείχτηκαν ἐξίσου πρωτεῖκοι στὴν ἀνακάλυψη ἀταβιστικῶν προτύπων — χρησιμοποιοῦν ἀκόμα καὶ πρωτόγονα πολύχρωμα ξόανα ἀπὸ πελεκητὸ ξύλο — καθὼς καὶ στὴν παράφραση, σὲ ἐξπρεσιονιστικὸ στυλ, τῆς πρωτόγονης τέχνης (Immendorff). Οἱ παμπάλαιες τεχνικὲς διαδικασίες τῆς τευτονικῆς παράδοσης βρίσκονται σὲ ἀνθηση (Baselitz, Kiefer), καθὼς καὶ ἡ εἰκονογραφικὴ

22. Max Kozloff, "The Authoritarian Personality in Modern Art", στὸ *Artforum* XII, ἀριθ. 8 (Μάρς 1974), σ. 40.

23. Carol Duncam, "Virility and Domination in Early Twentieth Century", στὸ *Artforum*, τ. XII, ἀριθ. 9 (Ἰούλιος 1974), σ. 38.

τους θεματολογία: τὰ γυμνά, ἡ νεκρή φύση, τὸ τοπίο, ἡ ἀλληγορία.

Παράλληλα μὲ τὴ λατρευτικὴ φετιχοποίηση τῆς ζωγραφικῆς ἐμφανίζεται καί ἡ φετιχοποίηση τῆς αἴγλης καί τοῦ κύρους πού προσδίδει σὲ διάφορες κοινωνικὲς ομάδες τὸ αἰσθητικὸ φαινόμενο. Τὸ τέχνασμα αὐτὸ ἦταν ἀπαραίτητο γιὰ νὰ καταστήσει τὰ ἔργα αὐτὰ ἱκανὰ λειτουργήσουν σάν προϊόντα μιᾶς πλασματικῆς ὑψηλῆς κουλτούρας. Τὸ ἐμπόρευμα καί ἡ πολιτιστικὴ του ἀκτινοβολία συγχωνεύονται κάτω ἀπὸ μιά καλομαστορεμένη ζωγραφικὴ ἐπιφάνεια. Μόνο μιά τέτοια μοναδικὴ σύνθεση μπορεῖ νὰ ἱκανοποιήσει τὴν περιφρόνηση πού δείχνει ὁ ἀστός γιὰ τὶς «χυδαιότητες» τῆς πρακτικῆς καθημερινότητος καί τῶν προβληματισμῶν τῆς κοινωνίας. Μόνο μιά τέτοια αἴγλη μπορεῖ νὰ ἐμπνεύσει τὴν «αἰσθητικὴ ἀπόλαυση» στὸν ναρκισσιστικὰ ἀνώμαλο χαρακτῆρα πού προδίδει μιά τέτοια καταφρονετικὴ στάση. Ὁ Μᾶξ Σαπίρο βλέπει στὴν παραπάνω σχέση ἐμπορεύματος καί πολιτιστικῆς του αἴγλης τὸ ὁμόλογο τῆς συμβίωσης μερικῶν καλλιτεχνῶν μὲ τούς πατρωνέσ τους. Γράφει τὸ 1935: «Ὁ ἰσχυρισμὸς πού προβάλλουν συχνὰ οἱ καλλιτέχνες γιὰ

τὴ δῆθεν ἀνταγωνιστικότητά τους πρὸς τὴν ἀστικὴ κοινωνία δὲν τοὺς φέρνει σὲ σύγκρουση μὲ τούς πατρωνέσ τους, γιὰ καί αὐτοὶ συμμερίζονται τὴν καταφρόνιά τους γιὰ τὴ μάζα καί τὴν ἀδιαφορία γιὰ τὴν πρακτικὴ κοινωνικὴ ζωή». ²⁴ Ἡ ἔλξη πού ἀσκεῖ ἡ ἐκλεκτικὴ αὐτὴ πρακτικὴ στὴ ζωγραφικὴ μπορεῖ ν' ἀποδοθεῖ στὴ νοσταλγία γιὰ τὴ στιγμὴ ἐκείνη τοῦ παρελθόντος, ὅταν οἱ ζωγραφικοὶ τρόποι, στοὺς ὁποίους ἀνατρέχουν, εἶχαν ἰστορικὴ ἀσθεντικὴ (λειτουργικὴ) ἀσθεντικὴ. Τὸ φάσμα ὁμῶς τῆς ἐπιγονικότητος πλανιέται πάνω ἀπὸ κάθε σύγχρονη προσπάθεια ἀναζωογόνησης τῆς εἰκονιστικῆς παράδοσης καί τῶν τεχνικῶν μεθόδων τῆς, ὅχι τόσο γιὰ εἶναι παράγωγα ὅσο γιὰ τὴν προσπάθεια ἐπαναφορᾶς τῶν ἐγκαταλειμμένων αἰσθητικῶν θέσεων τὸς καταδικάζει σὲ ἰστορικὴ ἀσημότητα. Αὐτὸ εἶναι τὸ τίμημα πού πληρώνουν τὰ ἔργα αὐτὰ γιὰ μιά στιγμιαία ἀναγνώριση καί αἴγλη, κατακτημένη μὲ ὑποτέλεια στὸ κατεστημένο, καμουφλαρισμένη μὲ τὸ προσώπειο ἐναντίωσης-καινοτομίας. Ἡ βασικὴ λειτουργία τέτοιων ἀνα-παραστάσεων εἶναι ἡ ἐπισφράγιση τῆς τελετουργίας τῆς ἡγεμονικῆς ιδεολογίας.

III

Ἐθνικὴ ταυτότητα καί προστασία τοῦ προϊόντος

...ὁ Εὐρωπαῖος ἔχει ξεσπιτωθεῖ ἐδῶ καί καιρὸ, εἶναι ἓνας ξεριζωμένος, καί μὴν μπορώντας νὰ ἀντιμετωπίσει θαρρετὰ τὴν κατάστασιν καί ὄντας ἀνίκανος νὰ τὸ ὁμολογήσει, ἐγίνε ἓνας *parvenu*. Νὰ εἶσαι *parvenu* σημαίνει νὰ καμῶνεσαι ὅτι νιώθεις ἀνετα στὸν κόσμον...

Otto Freundlich, *Bulletin D*, 1919

Ἐάν ὁ λόγος ὑπαρξῆς ἑνὸς *ιστορικιστικοῦ* ἔργου εἶναι ἡ ἰδιότητά του ὡς ἰδιωτικοῦ κτήματος — ἡ μόδα ἀναλαμβάνει νὰ δημιουργήσει τὸ διάλογο πού στὰ πλαίσια του ἓνα τέτοιο ἔργο προβάλλεται καί συντηρεῖται — τότε εἶναι φυσικὸ τοῦτο νὰ ἔχει τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ κλισέ: χειρονομίες ζωγραφικῆς, παρορμητικὰ ἐπαναλαμβανόμενες, ἕδεις νοηματικὰ καί ἀποκρυσταλλωμένες σὲ γκροτέσκ μορφολογήματα. Ἐκτός ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ πού ἀναφέραμε πρὸ πάνω (φετιχοποίηση, παλινδρομικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ ρόλο τοῦ καλλιτέχνη κ.ἀ.), τὰ κλισέ αὐτὰ ἀναγνωρίζονται καί ἀπὸ τὸ μήνυμα πού ἐκπέμπει ὁ καλλιτέχνης γιὰ τὴν ἐπιστροφή στὴν ἔθνικὴ κουλτούρα καί τοὺς «νόμους» καί τὶς «ρίζες» τῆς.

Τὸ σύνθημα πού εἶχε ρίξει στὰ εἴκοσι ὁ Carrà, κάνει τώρα τὴν ἐπανεμφάνισή του στὴν ἰταλικὴ καί γερμανικὴ ζωγραφικὴ μὲ ἀξιώσεις ἔθνικῆς πολιτιστικῆς ταυτότητας, μόνον πού αὐτές δὲν μποροῦν τώρα νὰ συγκαλύψουν τὴν οἰκονομικὴ τους λειτουργία, τὴν πρόθεση δηλαδὴ προστασίας τοῦ ἔθνικου καλλιτεχνικοῦ προϊόντος μέσα σ' ἓνα συνεχῶς ἐντεινόμενο διεθνὴ συναγωνισμό. Γράφει σχετικὰ ὁ Φρέντερικ Τζέημσον:

Ἡ ἔθνικὴ ἀλληγορία θά 'πρεπε νὰ ἐκκληφθεῖ σὰ μιά προσπάθεια γεφυρώματος τοῦ συνεχῶς διευρυνόμενου χάσματος ἀνάμεσα στὰ δεδομένα τῆς κα-

θημερινῆς ὑπαρξῆς μιᾶς ἔθνικῆς ἐνότητας καί στὴ δομικὴ τάση τοῦ μονοπωλιακοῦ κεφαλαίου νὰ ἀναπτυχθεῖ σὲ μιά παγκόσμια, στὴν οὐσία διεθνικὴ, κλίμακα...²⁵

Ὅπως ἀκριβῶς ἡ οἰκονομικὴ κουλτούρα εἶδε τὴν ἰστορία σὰ μιά ἀνεξάντλητη πηγὴ μύθων ταυτότητας καί ὑποκειμενισμοῦ (μόδα, διαφῆμιση κ. τ. λ.), ἔτσι καί οἱ παλινδρομήσεις τῆς «ὑψηλῆς» κουλτούρας (ἐδῶ ἡ ζωγραφικὴ), προμηθεύουν ἀγαθὰ πολυτελείας ἀπευθυνόμενα στὴν ταυτότητα καί τὸν ὑποκειμενισμό τῆς ἄρχουσας τάξης. Ὅταν ὁ Λένιν ἔλεγε ὅτι «Ἐθνότητα καί πατρίδα ἀποτελοῦν θεμελιώδη ιδεολογήματα τοῦ ἀστικοῦ συστήματος», δὲν θά μπορούσε νὰ προβλέψει ὅτι θά συνέβαινε τὸ ἴδιο καί μὲ τὴν ἰστορία, ὅτι, δηλαδή, ἡ «ἰστορία» θά ἔπαιζε ἀργότερα τὸν ἴδιο λειτουργικὸ ρόλο. Ἡ νοσταλγία τῆς καλλιτεχνικῆς παραγωγῆς γιὰ τοὺς παλιούς τύπους ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴ νοσταλγία τῆς τάξης αὐτῆς γιὰ τὶς ἀτομικιστικὲς διαδικασίες τῆς ἐποχῆς τῆς ἀνερχόμενης κυριαρχικῆς τῆς ἐπιρροῆς.

Τὸ κάλεσμα σὲ ἐπιστροφή στοὺς μύθους τῆς ἔθνικῆς καί πολιτιστικῆς ταυτότητας, πού παρατηρήθηκε στὴν τέχνη τῆς δεκαετίας τοῦ εἴκοσι, ἀναπαράγεται πάλι στὴν ἐποχὴ μας σὲ νεοεξπρεσιονισμό. Ἡ σύγχρονή μας ἰταλικὴ ζωγραφικὴ βρῖθει σὲ ἀναφορὲς στὸν ὄριμο Ντέ Κίρικο καί τὴν τεχντροπία τοῦ Σιρόνι, ἐνῶ οἱ γερμανοὶ ζωγράφοι ἀναπαράγουν τὰ τεχνικο-οικονομολογικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ γερμανικοῦ ἐξπρεσιονισμοῦ.

Ὁ προσανατολισμὸς στὸ μῦθο τῆς ἔθνικῆς ταυτό-

24. Meyer Schapiro, ἀναφέρεται στὸ ἔργο τοῦ Kozloff, ὅπ. παρ.

25. Jameson, *Eables of Aggression*, σ. 94.

τητας αποτελεί φυσική αντίδραση σε μία εποχή που έδεσποσε ή αμερικανική τέχνη — σ' όλη δηλαδή την περίοδο άνασυγκρότησης και οικοδόμησης της μεταπολεμικής Γερμανίας. Μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, ο εξπρεσιονισμός, ή έκδοχή του «γερμανικού διαισθητισμού» του είκοστού αιώνα στη ζωγραφική, άρχισε να άνεβαίνει στην ύπόληψη των καλλιτεχνικών κύκλων. Όπως είναι γνωστό, ο εξπρεσιονισμός είχε ήδη παρακμάσει μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, γιά να καταπνιγεί τελικά από τό φασιστικό καθεστώς. Οί άστρονομικές όμως τιμές των εξπρεσιονιστικών έργων στίς άρχές της δεκαετίας του '60, μαρτυρούν ότι ο εξπρεσιονισμός απέκτησε την αϊγλη έθνικού θησαυρού, ό,τι δηλαδή καλύτερο είχε να έπιδείξει ή πολιτιστική κληρονομιά πριν από τή δίωξή του. Ή αντίθεσή του προς τον πολιτικό ριζοσπαστισμό του ντανταϊσμού του Βερολίνου, κάνει τον εξπρεσιονισμό να φαίνεται πρωτοποριακός και άποδεκτός από τήν πρόσφατα άνασυγκροτημένη άνώτερη μεσοαστική τάξη της Γερμανίας και, συνεπώς, άντικείμενο ιστορικής μελέτης, συλλεκτικής μανίας και συζητήσεων. Ή άπολιτική άνθρωπιστική τοποθέτηση των εξπρεσιονιστών, ή άφοσίωσή τους στην πνευματική άναγέννηση, ή κριτική τους στάση άπέναντι στην τεχνολογία και ή ρομαντικοποίηση του έξωτικού και της άρχέγονης βιωματικότητας, έναρμονίζεται θαυμάσια με τήν επιθυμία γιά μία τέχνη που θά πρόσφερε πνευματική λύτρωση από τήν άλλοτριωτική καθημερινότητα, στην όποια όδήγησε ή μεταπολεμική οικονομική άνασυγκρότηση και ό τεχνολογικός όργανισμός.

Ή σύγχρονη γενιά νεοεξπρεσιονιστών — τώρα γύρω στα σαράντα τους — μάθητευσε κοντά σε καλλιτέχνες που μόλις είχαν άφομοιώσει τά διδάγματα του μετασορευαλιστικού αυτοματισμού στίς άφηρημένες και άμορφικές εξπρεσιονιστικές εκφάνσεις του. Τά πρώτα δημιουργικά «σκάνδαλα» της παρούσας γενιάς καλλιτεχνών ξέσπασαν στίς άρχές του εξήντα, όταν αυτοί «τόλμησαν» να έπανεισαγάγουν τον εικονισμό και τήν έντονη χειρονομιακή* εκφραστικότητα και χρωματικότητα. Ή τολμηρότητά τους συνίσταται στην δέσμευσή τους άπέναντι στον άνερχόμενο μύθο της γερμανικής πολιτιστικής παράδοσης και έθνικής ταυτότητας, δέσμευση που εκφράστηκε με τήν άποδοχή του παρα-

* Πρόκειται γιά τήν έννοια της «επέμβασης», «σωματικής» θά μπορούσε να πεί κανείς, του καλλιτέχνη στο έργο τέχνης, που στίς άρχές του δεκάτου ένατου αιώνα συμπλήρωσε τήν άντίληψη της όργανικής έσωτερικής ένότητας του έργου (ρομαντισμός). Τό έργο τέχνης πρέπει να προδίνει τήν έργασία, τή «μάχη» που δίνει ό δημιουργός του γιά να κατακτήσει τήν επιφάνεια του καμβά. Ή μορφή του έργου δέν είναι μηχανική σύνθεση, «μηχανική μορφή» (Α. Schlegel), αλλά «χειρονομιακό άποτύπωμα». Πριν από τό ρομαντισμό, ή πινελιά, τό «τελείωμα» της επιφάνειας δέν μαρτυρούσε τήν πάλη του καλλιτέχνη με τό ύλικό. Όπως παρατήρησε ό Ντελακρούά, στα μνημειώδη γιά τή θεωρία της ζωγραφικής του δέκατου ένατου αιώνα ήμερολόγιό του, «οί καλλιτέχνες άπέφευγαν να επισύρουν τήν προσοχή στην πινελιά, με τήν ίδια, προφανώς, ότι έτσι πλησιάζουν καλύτερα τή φύση, που δέν κοινολογεί τό μυστικό του χειριού του δημιουργού της. Και όμως, ή πινελιά είναι ένα μέσο, όπως κάθε άλλο, γιά να μεταμορφώσεις μία σκέψη σε ζωγραφική». Ή έλεύθερη κίνηση του χειριού, άπ' όπου και ό όρος «χειρονομία», διακρίνει τό έργο του Κονστάμπλ, Ντελακρούά, Ζερικό και συνεχίζεται πιά σ' όλη τή ζωγραφική παράδοση με έντονη παρουσία στον εξπρεσιονισμό. Ή προβολή της πινελιάς βρήκε πρόσφορο πεδίο στα σχεδιάσματα - σπουδές των μεγάλων ρομαντικών ζωγράφων, πολλά από τά όποία άποτελούν όχι άπλώς τό δυναμικό έμβρυο της τελικής φάσης του έργου αλλά και αυτόνομες ζωγραφικές ύποστάσεις μεγάλης δύναμης.

δοσιακού ρόλου του καλλιτέχνη και τήν ήθελμένη άδιαφορία ή άπόρριψη των αισθητικών, έπιστημολογικών και φιλοσοφικών εξελίξεων των άρχών του αιώνα μας.

Άρχικά, γύρω στα μέσα του εξήντα, παρουσιάστηκαν μερικά αξιόλογα έργα [πρώιμος Immendorff στην Άκαδημία του Ντύσσελντορφ και ύστερότερα τό LI-DI happening (χάπενγκ), τά πρώτα έργα του άνατολικογερμανού πριμιτιβιστή Penck κ.ά.]. Μετά τήν άνακάλυψή τους από τήν άγορά και τά μουσεία, οί καλλιτέχνες αυτοί εύθυγραμμίστηκαν στυλιστικά και, έτσι, πρόκυψε τό κίνημα του νεοεξπρεσιονισμού. Ή πρώτη τους κίνηση ήταν ή έπιστροφή στον πίνακα μεγάλης κλίμακας, πράγμα που άπαίτησε τή θυσία των εκκεντρικών εκφράσεων του καλλιτέχνη — άναφορά π.χ. στίς εξελίξεις εκείνες του είκοστού αιώνα που είχαν άμφισβητήσει τήν ίδια τήν πρακτική της ζωγραφικής. Ήπειτα εκδηλώθηκε ή ίσοπέδωση των ιδιοτυπιών των καλλιτεχνών σε ένα όμοιογενές νεο-εξπρεσιονιστικό στυλ.

Φυσικά οί νεοεξπρεσιονιστές και οί άπολογητές τους άπορρίπτουν τήν άποκλειστική ένταξή τους στην γερμανική εξπρεσιονιστική παράδοση· ή ζωγραφική τους λογοσύνη και φιλοδοξία εκτείνονται προς τήν άφομοίωση των ζωγραφικών μέτρων της σχολής της Νέας Ύόρκης και τήν άξία (οικονομική) που θεσπίζεται από εκείνη. Ή τέχνη που θέλει να ύποσκελίσει τήν κυριαρχία της άμερικάνικης ζωγραφικής μέσω προγραμματικής έπιστροφής στο έθνικό ιδίωμα δέν έχει πιθανότητες να επιτύχει έμπορικά άν δέν άναγνωρίσει τό κυρίαρχο ξένο στυλ (έδώ τό άμερικανικό). Άλλωστε, ως μήν ξεχνούμε, τό βασικό πρόβλημα της μεταπολεμικής εύρωπαϊκής ζωγραφικής είναι ότι δέν έφτασε ποτέ ποιοτικά τό επίπεδο της Σχολής της Νέας Ύόρκης, όπως ακριβώς άντίθετα και τό πρόβλημα της άμερικάνικης προπολεμικής ζωγραφικής ήταν πώς να φτάσει στο ποιοτικό επίπεδο της σχολής του Παρισιού. Τουτό γίνεται ιδιαίτερα άντληπτό στο έργο του νεοεξπρεσιονιστή Γκέοργκ Μπάτζελιτς, που οί καμβάδες του σε μέγεθος, κλίμακα, σχέδιο και χρωματικότητα είναι εξίσου χρωμαμένοι στον άφηρημένο εξπρεσιονισμό όπως και στον γερμανικό εξπρεσιονισμό.

Ή έμπορική έπιβολή του νεοεξπρεσιονισμού άπήτησε λεπτούς και πολύπλοκους χειρισμούς, έμπορικούς και μουσειακούς. Πρώτα πρώτα χρειάστηκε να έμπεδωθεί ή ιστορική εκείνη συνέχεια που θά νομιμοποιούσε τους νεοεξπρεσιονιστές ως κληρονόμους της γερμανικής πολιτιστικής παράδοσης. Πρόσφατα σχετικά έχομε τό παράδειγμα της «αύθεντικοποίησης», μέσω ιστορικιστικής παραποίησης, στο έργο *Πρώτη σπουδή γιά ένα γλυπτό* του Μπάτζελιτς. Ή μεγάλων διαστάσεων καθιστή μορφή, με τό χέρι σηκωμένο κατά τρόπο που οί έχθρικά διατεθειμένοι κριτικοί να διαγνώσουν φασιστική χειρονομία, εκτέθηκε τελευταία στην γκαλερί Whitechapel του Λονδίνου. Τά εκθέματα της έκθεσης πλαισιώνονταν ύπαινετικά από τά τελευταία τρίπτυχα του εξπρεσιονιστή Μπέκμαν, έτσι που να ύπογραμμίζουν τήν ιστορική καταγωγή, τή συνέχεια δηλ. της γερμανικότητας του έργου. Με έγγυημένη έτσι τήν αύθεντικότητά τους, τά ντόπια προϊόντα προωθούνται με επιτυχία στην διεθνή άγορά.

Μία άλλη στρατηγική, συμπληρωματική της μεθόδου αύθεντικοποίησης, είναι ή καλά μελετημένη τοποθέτηση του έργου μέσα στα πλαίσια της σύγχρονης πρωτοπορίας. Γιά παράδειγμα, ή reproduction ενός έργου του νεοπριμιτιβιστή Πένκ μπαίνει στο έξώφυλλο του καταλόγου της πρόσφατης όμαδικής έκθεσης των

ιταλών ζωγράφων Φάμπρο, Κουνέλις, Μέρζ, Παολίνι, στην *Αίθουσα Τέχνης* (Βέρνη), ένα από τα προπύργια προβολής του γερμανικού νεοεξπρεσιονισμού. 'Ακόμα πιο χαρακτηριστικά, τό εισαγωγικό σημείωμα του καταλόγου τής έκθεσης αναφέρει τήν πρόθεση του διευθυντή του μουσείου για μία συνδυασμένη έκθεση ι-

ταλών καλλιτεχνών μέ τά «βόρεια» νεοεξπρεσιονιστικά όμολόγά τους. Μ' αυτόν τόν τρόπο ή αναλυτική διαύγεια καί ή διανοητική λιτότητα τών Ιταλών καλλιτεχνών ανάγεται στους αντιδραστικούς ζωγράφους ένώ τό πραγματικό Ιταλικό όμολόγό τους είναι οί Νταρμπόβεν, Παλέρμο, Ρίχτερ.

IV

Κριτικά κλισέ, κατασκευασμένα όράματα

Κοινωνικές αίτίες αυτής τής άνικανότητας του ζωγραφικού ιστορικισμού: ή φαντασία τής αστικής τάξης παύει νά εστιάζεται στό μέλλον τών παραγωγικών δυνάμεων πού αποδέσμευσε. 'Η Gemütlichkeit αυτή τών μέσων του αιώνα άπορρέει από τό μαρασμό τής κοινωνικής φαντασίας. 'Η έπιθυμία για τεκνογονία, σέ σχέση μέ τά όράματα πού είχε έγκυμονήσει κάποτε ή κοινωνική φαντασία, είναι πολύ άσθενέστερο έρέθισμα για τήν εκδήλωση δυναμισμού.

Βάλτερ Μπένζαμιν, "Zentralpark"

"Όταν μία τέχνη πού δίνει έμφαση στην έθνική ταυτότητα, προσπαθήσει νά εισδύσει στο διεθνές σύστημα καλλιτεχνικής προβολής, είναι άναγκασμένη νά χρησιμοποιήσει ξεπερασμένα ιστορικά καί γεωπολιτικά κλισέ. Κι έτσι φθάνουμε στο φαινόμενο τής αναβίωσης σχημάτων όπως τό βόρειο έναντι του μεσογειακού, τό τευτονικό σ' αντίθεση μέ τό λατινικό κ.τ.λ. κ.τ.λ. 'Η περικοπή πού ακολουθεί είναι δείγμα τέτοιων θέσεων (ό συγγραφέας αναφέρεται στο έργο του σύγχρονου μας ζωγράφου S. Gohr):

'Η κλίση τής γερμανικής τέχνης για τή λογοτεχνία, τίς βαθιές άλληγορίες καί τόν ιδεολογικό συμβολισμό, τό μυστικισμό καί τήν εκστατική πληθωρικότητα τής φαντασίας βρίσκει εδώ τήν ένσάρκωσή της.²⁶

'Αλλά δέν είναι μόνον οί καλλιτέχνες πού καταφεύγουν στη στρατηγική του κλισέ για νά προσδώσουν αυθεντικότητα στα έργα πού λειτουργούν μέσα σε ξεπερασμένα πλαίσια' καί οί κριτικοί καί έφοροι τών μουσείων, όταν συνηγορούν για τή «νέα τέχνη», ανασταίνουν ένα κριτικό ιδίωμα ψευτοαφέλειας καί εξηρημένων κοινοτοπιών πού αποτελούν τίς συνιστώσες τής όρολογίας του νέου ύποκειμενισμού. 'Η έλλειψη ιστορικής ιδιαιτερότητας καί μεθοδολογικού βάθους, ή ήθελμένη άδιαφορία για τίς ριζικές άλλαγές πού συντελούνται σε άλλους χώρους έρευνας, από τούς οποίους επηρεάζεται ή αισθητική πρακτική (σημειολογία, ψυχανάλυση, κριτική τών ιδεολογιών κ.τ.λ.), είναι ιδιαίτερα άποκαλυπτικά δεδομένα. 'Ο βρετανός ιστορικός τής τέχνης καί διευθυντής μουσείου Ν. Σερότα λέει για τόν τρόπο πού ένας νεοεξπρεσιονιστής ζωγράφος υιοθέτησε τόν φαινομενικά παραδοσιακό τρόπο τής ζωγραφικής τής νεκρής φύσης. "Εστησε ένα είδος σκηνικού, όπου τό παράλογο αντικείμενο, τά έμβλήματα, ή άλληγορία καί ό μεταφορικός τρόπος χρησιμοποιούνται για νά επανερμηνεύσουν καθολικές έννοιες, όπως ή δημιουργία καί τό ζύπνημα τής ζωής, ή διασύνδεση τών δυνάμεων τής φύσης μέ τά ανθρώπινα αισθήματα καί τίς ιδεολογίες, ή εμπειρία του θανάτου καί άλλα τέτοια. Δέν έχομε παρά νά τά συγκρίνομε μέ τά τρίπτυχα του Μάξ Μπέκμαν, παρόλο πού ή άφηγηματική δομή τών έργων του Μπέκμαν είναι έντελώς διαφορετική.²⁷

'Ο Ρούντι Φούκς, όλλανδός ιστορικός τής τέχνης καί διευθυντής του πιο δραστήριου μουσείου τής Ευρώπης στην προώθηση τής σύγχρονης τέχνης, γράφει άκόμα χαρακτηριστικότερα:

'Η ζωγραφική είναι πράξη σωτηριακή. Προβάλλει παραστατικά τήν έλευθερία τής σκέψης, πού είναι καί τό θριαμβευτικότερο έκφρασμά της... 'Ο ζωγράφος είναι ό φύλακας άγγελος πού μέ τήν παλέτα του εύλογεί τόν άνθρωπο. 'Ισως ό ζωγράφος νά είναι ό εκλεκτός τών θεών.²⁸

Σέ κείμενο τής γκαλερί Whitechapel του Λονδίνου, ό γερμανός ιστορικός τής τέχνης Σ. Γκόρ γράφει:

'Η σχέση ανάμεσα στην όμορφη καί τόν τρόπο, τέν έρωτα καί τό θάνατο, τά πατροπαράδοτα αυτά θέματα τής τέχνης, άρχισαν νά επανεμφανίζονται στη ζωγραφική. 'Η άρνηση, ό θάνατος άναγνωρίζονται σά θέματα.²⁹

'Η άπουσία ιστορικής καί μορφολογικής συνθετικότητας από ένα ζωγραφικό έργο καί ή συνακόλουθη έλλειψη γνήσιας κριτικής ανάλυσης τών κατασκευασμένων όραμάτων του καταλήγουν στη διαμόρφωση ένός στερεότυπου κριτικού ιδιώματος. "Ετσι, βλέπομε παρακάτω δύο διαφορετικούς κριτικούς, πού αναφέρονται σε δύο διαφορετικούς ζωγράφους, νά παρουσιάζουν ένδεικτικότητα μεγάλη όμοιότητα στην κρίση τους:

Τά μοτίβα πού ό Γκ. Μπάσελιτς χρησιμοποιεί συχνά στα έργα του είναι άσήμαντα σε περιεχόμενο. Νοηματοδοτούνται μόνο σε άναφορά μέ τήν εικονογραφική του μέθοδο: σά μορφολογικές άφετηρίες.³⁰

Καί:

'Η αξία τών μοτίβων του Lüpertz... βρίσκεται μόνο

26. Siegfried Gohr, "Remarks on the Paintings of Markus Lüpertz", στο *Markus Lüpertz-Stil Paintings*, London, Whitechapel Gallery, 1979.

27. Nicholas Serota, *Markus Lüpertz-Stil Paintings*.

28. R.H. Fuchs, *Anselm Kiefer*, κατάλογος έκθεσης, Μπιεννάλε, Βενετία, 1980, σ. 62.

29. Gohr, "Remarks".

30. R.H. Fuchs, *Georg Baselitz-Bilder 1977-1978*, Eindhoven, Van Abbemuseum, 1979.

στόν τρόπο πού τά γρησιμοποιεί σάν άφειτηρίες γιά τήν άνάπτυξη μις σημαίνουσας ενέργειας.³¹

Όπως στήν περίπτωση τών παλινδρομήσεων τής δεκαετίας τού είκοσι, έτσι και τώρα, παρατηρούμε τό όγκούμενο κύμα τών κλισέ γλώσσας και εικών. Μέ τήν ύποχώρηση τού φιλελευθερισμού τίποτε πιά δέν άναγαιτίζει τόν αυταρχισμό· έμφανίζεται στό προσκήνιο φορώντας τό προσωπείο τής άλογικότητας και τού εκφραστικού ύποκειμενισμού. Ό πρωτοφασισμός άνοίγει τό δρόμο πρός τήν έξουσία καθώς άντιμάχεται τήν κοινωνική συνείδηση και τήν πολιτική έγρήγορηση. Χωρίς νά έρευνηθοϋν τά αίτια τής άποτυχίας τού όρθολογισμού, ή παρακμή τού μοντερνισμού και ή σιωπή —έπιβεβλημένη— τής κριτικής προβλήθηκαν σά δικαιολογίες γιά τήν έγκατάλειψη τής καλλιέργειας τής ήττοπάθειας.

Οί άκόλουθες προγραμματικές δηλώσεις — μιá πρόσμειξη Σπένγκλερ, Στίρνερ, Ντελέζ, Γκουάταρι, συνηγοροϋν ύπέρ τού μικροαστικού άναρχισμού. Ά-φορμή δίνει ή *Arte Ciphra*:

Ή *Arte Ciphra* προβάλλεται σάν τέχνη άκραιοϋ ύποκειμενισμού... Τή μεγαλύτερη άπογοήτευση αισθάνονται εκείνοι πού γύρω στίς άρχές τού έβδομήντα πίστευαν άκόμα στήν έπικείμενη κατάρρευση τού καπιταλισμού — συνέπεια τής κριτικής και τής άποκάλυψης... Έκείνο πού έχει αυτή τή στιγμή σημασία είναι ή άνάπτυξη νέων μορφών καθαρής έντασης, γήσιας έπιθυμίας και ή προσήλωση στό δυναμικό τού άσυνείδητου. Ή έπιθυμία παίρνει επαναστατικές διαστάσεις. Άλλά έπειδή ή έπιθυμία είναι μέρος μόνον μις σειράς πολύπλοκων και άμφιλεγόμενων άλληλεξαρτήσεων, οί ιδιαίτερες προβολές της πρέπει νά αναφέρονται σ' αυτό τό πολυσύνθετο όλο, έστω και άν συμβαίνει αυτές νά είναι ένμέρει «παλινδρομικές», «άστικές», «άντεπαναστατικές»... Ή άποτυχία τού άστικού διαφωτισμού, συνειδητοποιημένη άπό καιρό άπό τήν πολιτική και ιδεολογική σκέψη, δέν άναγνωρίστηκε άπό τήν τέχνη τού έβδομήντα (...) προσπαθεί νά δώσει μορφή στό «έδω και τώρα»... Σκοπός της είναι τό άντίθετο άπό τήν οϋτοπία — είναι ή ά-τοπία, ή άνακάλυψη τού ξετερου στήν άμεσότητα τού παρόντος.³²

Κάποιος άλλος ίταλός κριτικός γράφει μέ σαφέστερα πρωτοφασιστική γλώσσα τά παρακάτω:

Ή νέα δύναμη τής τέχνης γεννήθηκε άπό τήν ένταση πού ξεπηδά άπό τή μετατροπή μις σχέσης ποσότητας σέ σχέση ποιότητας. Τό έργο τέχνης άπό τή μειονεκτική κοινωνική του θέση ξαναβρίσκει τήν κεντρική ύπόστασή του, άποκαθιστώντας τή δημιουργική άνάγκη μέσω μις είκόνας πού βρίσκεται σέ άντίθεση μέ τήν άμορφη κουλτούρα τών κοινωνικών άναγκών.³³

Άντί νά όμολογήσει μέ θάρρος τή χρεωκοπία της και τήν άνάγκη γιά πολιτική άλλαγή, ή καθαρά έλιτιστική αυτή έννοια τού ύποκειμενισμού προτιμά τήν καταστροφή τής ιστορικής και πολιτιστικής πραγματικότητας πού ισχυρίζεται ότι είναι φορέας της. Ό μυστικός πόθος γιά άρση τών άντιθέσεων —πού άντιμετωπίζονται μόνο μέ πολιτικό και όχι αισθητικό τρόπο— εκδηλώνεται σέ φαντασίες καταστροφής. Τό κλίμα έσχατολογίας, όπου τό τέλος μις τάξης περνά γιά τό

τέλος τού κόσμου, δίνει άφορμή στή γένεση άποκαλυπτικών ή και νεκροφιλικών όραμάτων, πρώτα στήν τέχνη κι έπειτα σέ δλη τήν έκταση ενός πολιτιστικού σύνολου. Στο τέλος ή αυτοκαταστροφή μπορεί νά θεωρηθεί σάν πράξη ήρωική. Τέτοιου είδους τάσεις συναντοϋμε στό νεοεπρεσιονισμό και τή συνοδεύουσα κριτική:

Τό έργο αυτό παριστάνει μιάν άπό τίς μεγάλες τυραννικές χειρονομίες στόν αισθητικό χώρο· έναν αυτοκράτορα πού πυρπολεί μιá πόλη γιά νά άνοιξει χώρο γιά μιá νέα μεγαλύτερη. Ός θέμα άνήκει στό χώρο τών άρχετυπικών έννοιών: άνανεωτική κάθαρση μέ τή φωτιά. Ή φωτιά καταστρέφει άλλά παράλληλα φέρνει και τόν καθαρισμό.³⁴

Κάποιος άλλος κριτικός γράφει γιά τό ζωγράφο Λούπερτζ:

Πέριου... συνόδευσα τόν Λούπερτζ στό κρεματόριο τού Ruhlleben στίς παρυφές τής πόλης. Καθώς προχωρούσαμε άργά κατά μήκος τού εύρύχωρου μονοπατιού πού όδηγεί στό νέο κρεματόριο... Ένας γλωμός καπνός άρχισε νά άνεβαίνει άργά άπό τίς καμινάδες. Ξαφνικά ή σιωπή διακόπηκε άπό τή βροντερή βολή τού βρετανικού πυροβολικού πού ήταν κρυμμένο πίσω άπό τό κρεματόριο. Ή σύζευξη ήταν τυπική γιά τό Βερολίνο. Μέσα στό κτίριο ήταν δύο έργα τού Λούπερτζ... Έχουν μιá ποιότητα καθολικής άλήθειας.³⁵

Ή ιστορική «αϋθεντικότητα» τών έργων αυτής τής τάσης περιέχεται στήν ίδια τήν καθυστέρηση και παλινδρομικότητά τους: τήν επίμονη κυριαρχία τού ξεπερασμένου. Στην παθητικότητα τής φάρσας τής παρορμητικής επαναληπτικότητας άναγνωρίζει κανείς τήν τραγική άποτυχία τών άρχικών μορφών διαμαρτυρίας τού έξπρεσιονισμού. Στην περιπαιχτική μιμητική τού σύγχρονου νεοεπρεσιονισμού διακρίνει κανείς τό μετείκασμα τού άναρχικού και άνατρεπτικού ριζοσπαστισμού, πού ήταν καταδικασμένος σέ άποτυχία, γιά νά άπορροφηθεί τελικά άπό τίς ίδιες τίς δυνάμεις πού είχε βαλθεί άρχικά νά χτυπήσει. Έτσι περιγράφει ό Λούκατς τό μηχανισμό αυτό:

Ή μυθοποίηση τών προβλημάτων έμποδίζει νά δοϋμε τά φαινόμενα πού κατηγοροϋνται γιά συμπαιγνία μέ τόν καπιταλισμό, παρουσιάζοντας τόν τελευταίο μέ τέτοιο παραπλανητικό, παραμορφωμένο και ύποπτο τρόπο, πού ή κριτική, άντί νά όδηγήσει σέ άντιμετώπιση τών προβλημάτων, καταλήγει σέ μιá παρασιτική άνογή άπέναντι στό σύστημα. Καί σά νά μήν έφτανε τοϋτο, ή ίδια αυτή κριτική μπορεί νά καταφέρει νά εκμαιεύσει άκόμα και τή συναίνεση τού «πνεύματος» σέ κάτι τέτοιο... Δέν ύπάρχει άμφιβολία πώς ό έξπρεσιονι-

31. Gohr, "Remarks".

32. Wolfgang Max Faust, *Arte Ciphra*, κατάλογος έκθεσης, Κολωνία, 1979, σ. 14.

33. Achille Bonito Oliva, "The Bewildered Image", στό *Flash Art*, άριθ. 96-97 (Άπρίλιος 1980), σ. 35.

34. Fuchs, *Anselm Kiefer*, σ. 57.

35. Serota, *Lüpertz*.

σμός αποτελεί ένα μόνο από τὰ διάφορα άστικά ιδεολογικά ρεύματα πού μπορεί νά καταλήξουν κάποια στιγμή στό φασισμό, και πώς ό προειδοποιητικός αυτός ρόλος δέν είναι λιγότερο σημαντικός από άλλα ρεύματα του ήμπεριαλισμού, στό μέτρο πού τούτα εκφράζουν παρακμασιακά, παρασιτικά χαρακτηριστικά, όπως λ.γ. τόν ψευτοεπαναστατισμό και τό ψευτοαντιστασιακό πνεύμα έναντίον του κατεστημένου... 'Η άμφοιλογόγτητα αυτή είναι έγγενής στόν άντιαστικό χαρακτήρα του έξπρεσιονισμού. 'Η άφαιρετική ένδεια του περιεχομένου είναι ένδεικτική όχι μόνο των έξπρεσιονιστικών τάσεων αλλά και του κεντρικού, άνυέρβλητου στυλιστικού του προβλήματος: ή φτώχεια περιεχομένου έρχεται σε κατάφωρη αντίθεση με τίς άξιώσεις της εκτέλεσης και τό έρμαφρόδοτο πάθος του άπεικονιζόμενου.³⁶

'Η ψευτοπροτοπορία της σύγχρονης ζωγραφικής έπυφελείται από τήν άγνοια και τήν ύπεροψία των νεόπλουτων κουλτουριάρηδων πού θεωρούν άποστολή τους τήν έπιβεβαίωση μιάς σκληρής συντηρητικής πολιτικής μέσω πολιτιστικών νομιμοποιήσεων.

36. Lukacs, "Grösse und Verfall des Expressionismus", σ. 116.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΚΟΜΜΟΥΝΑ»

Σουλίου 9
Τηλ. 3602644

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ ΜΕΣΑ ΣΤΟΝ ΙΟΥΝΙΟ

«Κομμούνα» - Θεωρία

ANTONIO NEGRI

**Ο «Μάη» της Ιταλίας
(Από τον εργάτη-μάζα
στον κοινωνικό εργάτη)**

Η ιστορία 20 χρόνων κινήματος στην Ιταλία.

Η ιστορία μιας πρωτότυπης θεωρητικής ανακάλυψης που επιβεβαιώνεται στην ίδια την πράξη, και της αναίτια νέους ορίζοντες.

Γ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ

**Σύγχρονος καπιταλισμός και
επαναστατικό υποκείμενο**

Η ανάγκη σύνθεσης των κινήματων του «Μάη», της τελευταίας 20ετίας.

Ο Μαρξ των Grundrisse σαν ο θεωρητικός του κοινωνικού εργοστάσιου και της πάλης ενάντια στην εργασία.

ΜΠΕΝΖΑΜΕΝ ΚΟΡΙΑ

- Το ατελεί και ο χρονομέτρης.
- ΚΟΣ ΠΙΒΕΝ κ.ά.
- Αγώνες ενάντια στην ανεργία.

«Κομμούνα»

Κοινωνικά κινήματα

KON - ΜΠΕΝΤΙΤ, ΣΑΡΤΡ,
ΣΒΑΡΤΣΕΡ, ΡΟΤ,
ΜΠΑΡΜΠΙ κ.λπ.

**Γερμανία, από τη RAF
στους πράσινους**

Μετά την κρίση του Γερμανικού κινήματος με την RAF, αναπτύσσεται ένα εναλλακτικό κίνημα που φτάνει με τους «Πράσινους» να αποτελεί σταθμό για την Ευρώπη. Η πορεία της ανασύνθεσης.

P. ΚΟΥΡΤΣΙΟ - Α. ΝΕΓΚΡΙ
Ο. ΣΚΑΛΤΣΟΝΕ

**Ιταλία, «αυτοκριτική»
του αντάρτικου**

Μέσα από τη φυλακή ή την εξορία μιλούν αυτοκριτικά οι ηγέτες των «Ερυθρών Ταξιαρχών» και της «Εργατικής Αυτονομίας» για μια πορεία δέκα χρόνων.

ΕΤΟΙΜΑΖΟΝΤΑΙ

- ΦΕΛΙΣ ΓΚΟΥΑΤΤΑΡΙ
- Μοριακή επανάσταση
- K. ΜΑΡΣ
- Το «Κεφάλαιο» σε στίχους

«Κομμούνα» - Αντιπαράθεση

S.P.K.

**Οι ψυχοσθενείς ενάντια
στο κεφάλαιο**

Η «σοσιαλιστική κοινότητα ασθενών» (S.P.K.) που έφτασε τα 500 μέλη στη Χαϊδελβέργη περιγράφει μια πρωτόγνωρη εμπειρία πάλης, ενάντια στο ψυχιατρικό και κρατικό κατεστημένο.

Η «αντιψυχιατρική» σαν μαζικό κίνημα αρρώστων.

ΓΙΟΥΛΙΑ
ΒΟΣΝΕΞΕΝΣΚΑΓΙΑ

**Η «ασόττητα» άνδρα - γυναί-
κας στο Γκούλάγκ**

Στη Ρωσία όπως είναι γνωστό οι γυναίκες είναι «σες» με τους άνδρες. Έτσι συμβαίνει και στα στρατόπεδα συγκέντρωσης!

Μια ειρηνική και διασδυτική περιγραφή ενός στρατόπεδου καταναγκαστικής εργασίας στη Σιβηρία. Μια «άλλη» ρώσικη κοινωνία.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΓΙΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

- Ιατρική: Η ταξική πάλη δεν έχει αποσταθεράσει

Κωνσταντίνου Τσουκαλά

«Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος ‘Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην ‘Ελλάδα»

γράφει ο Νικηφόρος Διαμαντούρος

Μέχρι πολύ πρόσφατα, ή νεοελληνική κοινωνία, στίς διάφορες και πολύπλοκες διαστάσεις της, αποτελούσε στην κυριολεξία terra incognita όχι μόνο για τό πλατύ κοινό αλλά και για πολλούς «ειδικούς». ‘Η «λογική» των συνθηκών που χαρακτηρίζουν τή δημιουργία του νεοελληνικού κράτους, οί έπιταγές του δράματος τής έθνικης όλοκλήρωσης — που διάρκεσε ένα όλοκληρο αιώνα και έπιτεύχθηκε κατά τρόπο άπρόσμενο, τραγικό και ιστορικά είρωνικό τό 1922 —, ό ανταγωνισμός μέ τούς άναδυόμενους βαλκανικούς έθνικισμούς, και, έσωτερικά, ή έντονη άνομοιογένεια μιάς βαθιά παραδοσιακής κοινωνίας, όδήγησαν σχεδόν άναπόφευκτα στή σφυρηλάτηση μιάς έθνικης ιδεολογίας στήν όποία κυρίαρχο ρόλο έπαιζε ή έμμογή στή συνέχεια, τήν ένότητα, και τήν όμοιογένεια του έλληνικού έθνους. ‘Εξ ίσου άναπόφευκτα, μιά τέτοια όπτική, που κατηύθυνε τήν προσοχή προς τά έξω, προτάσσοντας τήν έθνική όλοκλήρωση στήν έθνική άνασυγκρότηση, άποθάρρυνε διερευνήσεις που, μελετώντας τίσ διάφορες πτυχές τής εξέλιξης τής νεοελληνικής κοινωνίας και οικονομίας, άποκαλύπτοντας τήν πολυμορφία της και τίσ δομές της, περιγράφοντας τίσ στρατηγικές των διαφόρων στρωμάτων της στή διαμόρφωσή της μέσα στο χρόνο, θά άνοιγαν τό δρόμο προς τήν έθνική αύτογνωσία. ‘Η ίδια όπτική, τέλος, τής όποίας ή ιδεολογική ισχύς έδραιώθηκε άκόμη περισσότερο σάν άποτέλεσμα του έμφυλίου πολέμου και του δεύτερου μεγάλου έθνικού διχασμού σέ διάστημα μιάς γενιάς, έξηγει τόσο τήν σχεδόν άποκλειστική ένασχόληση τής παραδοσιακής ιστοριογραφίας μας μέ διπλωματικά θέματα και πολεμικά γεγονότα, όσο και τήν ούσιαστική, άν όχι πλήρη, άνυπαρξία των κοινωνικών έπιστημών στήν ‘Ελλάδα.

‘Η κατάσταση αύτή άρχισε σταδιακά νά μεταβάλλεται ήδη από τίσ άρχές τής δεκαετίας 1960, και άνατράπηκε πλήρως μέ τήν εμφάνιση, στα μέσα τής δεκαετίας 1970, μετά από τήν κατάρρευση τής στρατιωτικής δικτατορίας, μιάς νέας γενιάς ιστορικών και κοινωνικών έπιστημόνων, κύριο χαρακτηριστικό των όποιων, παρά τίσ μεγάλες ποιοτικές διαφορές μεταξύ τους, είναι ή κριτική θεώρηση τής νεοελληνικής οικονομίας και κοινωνίας. Τό έργο των έπιφανέστερων εκπροσώπων αύτής τής νέας γενιάς διακρίνει ό θεωρητικός προβληματισμός, ή διεπιστημονική προσέγγιση στή μελέτη των προβλημάτων και, όλοένα και περισσότερο, ή προσπάθεια νά τεθεί ή διερεύνηση τής νεο-

ελληνικής κοινωνίας σέ συγκριτικά πλαίσια που, τονίζοντας διαφορές και όμοιότητες μέ παρεμφερείς κοινωνικούς σχηματισμούς, δίνουν μιά πληρέστερη εικόνα εκείνων των χαρακτηριστικών που προσδιορίζουν τήν νεοελληνική έμπειρία.

‘Αναμφισβήτητα, οί εξέλιξεις αυτές στον έλληνικό χώρο συμπύκνουν και, σέ μεγάλο βαθμό, εκφράζουν τίσ σύγχρονες τάσεις και άναζητήσεις των κοινωνικών έπιστημών στον διεθνή χώρο, οί όποιες, μέ κύριο έρέθισμα τίσ κολοσσιαίες μεταπολεμικές κοινωνικές και πολιτικές άλλαγές που έπέφερε τό τέλος τής άποικιοκρατίας και ή δημιουργία νέων κρατών στον λεγόμενο Τρίτο Κόσμο, έπεχείρησαν μιά διερεύνηση εκείνων των στοιχείων που όδηγούν στήν κατανόηση τής ταχύρρυθμης κοινωνικής και πολιτικής άλλαγής σέ κοινωνικούς σχηματισμούς τής περιφέρειάς του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος. Δυναμική ή όποία από τή φύση της, διαφέρει ριζικά από τήν έμπειρία του δυτικού κέντρου, που μέχρι πρόσφατα άποτελούσε τό άποκλειστικό άντικείμενο μελέτης των έπιστημών αυτών και, κατά συνέπεια, τή βάση για τή συναγωγή συμπερασμάτων, και τήν έπεξεργασία γενικότερων θεωρητικών σχημάτων τά όποια, κατ’ άνάγκη, παρέμεναν έντονα εύρωκεντρικά και δέν δημιουργούσαν τίσ προϋποθέσεις για γόνιμη συγκριτική άνάλυση.

Στό μέτρο που ή εμφάνιση των νέων αυτών πολιτικών όντοτήτων συνεπάγεται άναγκαστικά τή σύζευξη παραδοσιακών προκαπιταλιστικών κοινωνιών¹ μέ σύγχρονους κρατικούς θεσμούς, οί σχέσεις κράτους και κοινωνίας άποτέλεσαν, από τήν άρχή των θεωρητικών αυτών άναζητήσεων, ιδιαίτερο άντικείμενο προσοχής και μελέτης τόσο τής μαρξιστικής όσο και τής μη μαρξιστικής σκέψης. Μέ έπικεφαλής ‘Αμερικανούς κοινωνικούς έπιστήμονες, ή τελευταία διατύπωσε, από τά μέσα τής δεκαετίας 1950 και ιδίως κατά τή δεκαετία 1960, μιά σειρά άπόψεων σχετικά μέ τά «στάδια» που χαρακτηρίζουν τήν πορεία των παραδο-

1. Τόν όρο «καπιταλισμός» τόν χρησιμοποώ στή στενή του έννοια σάν τρόπο παραγωγής που χαρακτηρίζεται από τήν ύπαρξη μισθωτής εργασίας και τόν διαχωρισμό του παραγωγού από τά μέσα παραγωγής. Κατά συνέπεια, και μέ βάση τόν όρισμό αυτόν, ή ένσωμάτωση μιάς οικονομίας στήν παγκόσμια άγορά δέν άρκει άφ’ έαυτής για νά χαρακτηριστεί ή οικονομία αύτή καπιταλιστική.

σιακῶν κοινωνιῶν πρὸς τὸν τελικὸ ἐκσυγχρονισμό, πορεία στὴν ὁποία κρίσιμο ρόλο παίζουν οἱ ἐπεισακτοὶ θεσμοὶ τοῦ σύγχρονου κράτους πού, σέ τελικὴ ἀνάλυση, δροῦν σάν καταλυτικοὶ μηχανισμοὶ γιὰ τὴν ἐπιτάχυνση τοῦ ρυθμοῦ ἀλλαγῆς τῆς κοινωνίας καὶ κατευθύνουν τὸ μετασχηματισμὸ τῆς. Κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς θεωρίας αὐτῆς τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ εἶναι ἡ λειτουργιστικὴ ἢ φονξιοναλιστικὴ θεώρηση τῶν πραγμάτων, ἢ λανθάνουσα εὐρωκεντρικὴ ὀπτικὴ καὶ, κυρίως, ἡ ἀνιστορικὴ καὶ ἐξελικτικὴ λογικὴ πού διατρέχει ὅλη τὴν προβληματικὴ τῆς, καὶ πού ἐκφράζεται στὸ σχῆμα «παραδοσιακός - μεταβατικός - σύγχρονος».

Ἡ οὐσιαστικὴ συμβολὴ τῶν διαφορῶν τάσεων τῆς μαρξιστικῆς σκέψης στὴ μελέτη τοῦ τόσο σημαντικοῦ αὐτοῦ προβλήματος συνίσταται κυρίως στὴ συστηματικὴ καὶ πολυεπιπεδὴ κριτικὴ πού ἀσκήσε στις διαφορὲς μορφές τῆς θεωρίας τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ, καὶ στὴν ἐπεξεργασία ἐνός ἐναλλακτικοῦ θεωρητικοῦ σχήματος γιὰ τὴν ἀνάλυση τοῦ θέματος. Βασικοὶ στόχοι τῆς κριτικῆς αὐτῆς ἦταν νὰ καταδειχθεῖ ἡ ἀνεπάρκεια καὶ ἡ ἱστορικὴ ἀνακρίβεια τοῦ ἐξελικτικοῦ μοντέλου, καὶ νὰ τονισθεῖ ὁ κρίσιμος ρόλος τῆς ἱστορίας στὴν κοινωνικὴ ἀνάλυση. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴ βασικὴ θέση ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τοῦ παγκόσμιου καπιταλιστικοῦ συστήματος δημιούργησε μιά ἔντονα ἄνιση σχέση μεταξύ τοῦ κυρίαρχου δυτικοευρωπαϊκοῦ κέντρου καὶ τῆς ἐξαρτημένης περιφέρειας, μαρξιστές κοινωνικοὶ ἐπιστήμονες, διαφορῶν τάσεων καὶ ἀποκλίσεων, ἐπιχείρησαν νὰ μελετήσουν τίς ἐπιπτώσεις τῆς ἐξάρτησης στὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο τὸ σύγχρονο κράτος συναρθρώνεται μέ τίς περιφερειακές δομές. Ἡ συστηματικὴ διερεύνηση τῶν οὐσιαστικῶν διαφορῶν πού ὑπάρχουν μεταξύ τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν τῆς περιφέρειας, καθὼς καὶ ἡ συνειδητοποίηση τῆς ἱστορικῆς μοναδικότητος τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς ἐμπειρίας, ὀδήγησαν στὴν πληρέστερη κατανόηση τῆς σύνθετης φύσης τῶν σχηματισμῶν αὐτῶν, καὶ τῶν σημαντικῶν κινδύνων πού ἐγκυμονεῖ ἡ ὁποιαδήποτε ἄκριτη προσπάθεια μεταφορᾶς σχημάτων ἀνάλυσης πού πηγάζουν ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ πορεία τοῦ κέντρου στὴ μελέτη τῆς περιφέρειας.

Στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς προβληματικῆς καὶ, γενικότερα, τῶν ἐξελιξέων στὸν ἑλληνικὸ καὶ διεθνὴ χώρο, πού μόλις περιέγραψα, ἐντάσσεται ἀναμφίβολα καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Τσουκαλά, ἐνός ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους ἐκπροσώπους τῆς νέας γενιᾶς τῶν Ἑλλήνων κοινωνικῶν ἐπιστημόνων καὶ τῆς σύγχρονης μαρξιστικῆς σκέψης στὸν τόπο μας. Τόσο τὴν προηγούμενη μελέτη τοῦ *Ἐξάρτηση καὶ ἀναπαραγωγή. Ὁ κοινωνικὸς ρόλος τῶν εκπαιδευτικῶν μηχανισμῶν στὴν Ἑλλάδα (1830-1922)*, προϊόν μακρόχρονης ἐρευνας πού ἀποτέλεσε καὶ διδακτορικὴ διατριβή, ὅσο καὶ τὴν πῶ πρόσφατη *Κοινωνικὴ ἀνάπτυξη καὶ κράτος. Ἡ συγκρότηση τοῦ δημόσιου χώρου στὴν Ἑλλάδα*, πού θὰ μᾶς ἀπασχολήσει στὴν ἀνάλυση πού ἀκολουθεῖ, διακρίνει ἡ ἐμμονὴ στὴν αὐστηρὴ ἐπιστημονικὴ προσέγγιση, καὶ στὴ μεθοδολογικὴ συνέπεια, καθὼς καὶ ὁ προσεκτικὸς καὶ ἐπιτυχημένος συγκερασμὸς θεωρητικῶν καὶ ἐμπειρικῶν στοιχείων, γεγονός πού, πάνω ἀπὸ ὅλα, χαρακτηρίζει τὴν ὄριμη καὶ σύγχρονη ἐπιστημονικὴ σκέψη, καὶ πού διαφοροποιεῖ τὸ ἔργο τοῦ Τσουκαλά, κατὰ τρόπο σαφῆ, τόσο ἀπὸ τίς ἄκρατα θεωρητικὲς προσεγγίσεις τῆς παραδοσιακῆς μαρξιστικῆς σκέψης πού, σέ τελευταία ἀνάλυση, συχνά χάνουν τὴν ἐπαφή τους μέ τὸ ἀντικείμενο πού πραγματεύονται, ὅσο καὶ ἀπὸ τίς στείρες ἐμπειρικὲς μελέτες

πού, χωρὶς θεωρητικὸ ὑπόβαθρο, ἀδυνατοῦν νὰ ἐξηγηθοῦν, καὶ περιορίζονται στὴν ἄγνονη περιγραφή.

Μιά ἀπὸ τίς σημαντικότερες προσφορές τοῦ *Ἐξάρτηση καὶ ἀναπαραγωγή* ἦταν νὰ τονισθεῖ κατὰ τρόπο τεκμηριωμένο τὸ πόσο μονόπλευρη καὶ, σέ τελευταία ἀνάλυση, ἐλλειπῆς εἶναι ἡ «ἐλλαδική» ὀπτικὴ σάν μοναδικὸς γνώμονας ἀνάλυσης τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας, καὶ νὰ καταδειχθεῖ ἡ κολοσσιαία σημασία ὄχι ἀπλῶς τῆς «ἐλληνικῆς» ὀπτικῆς γωνίας (ἴσως στὸ χρονο αὐτὸ τῆς ἐξηκοστῆς ἐπετείου τῆς Μικρασιατικῆς Καταστροφῆς θὰ γίνεϊ πῶ ἔντονα ἀντιληπτό τὸ μεγάλο κενὸ πού ἀφήνει ἡ μέχρι στιγμῆς θεώρηση τῆς ἱστορίας μας ἀπὸ ἀποκλειστικὰ «ἐλλαδική» προοπτικὴ), ἀλλὰ τῆς ἀλληλοεπίδρασης καὶ ἀλληλοεξάρτησης μεταξύ τους. Στὸ νέο αὐτὸ βιβλίο, ἡ προτεραιότητα ἀντιστρέφεται καὶ ὁ ἐλλαδικὸς χώρος γίνεται τὸ ἀντικείμενο συστηματικῆς μελέτης, τὸ ζητούμενο τῆς ὁποίας εἶναι νὰ προσδιοριθεῖ ἡ δυναμικὴ τῆς δόμησης τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους κατὰ τὴν κρίσιμη δευτηκονταετία 1830-1880, νὰ ἐξετασθεῖ καὶ νὰ κατανοηθεῖ ἡ «ιδιότυπη» φύση του, ὁ ὕδροκεφαλισμὸς του, ἡ ὑπαλλοκρατικὴ μορφή του, ἡ ἰσχὺς του ἀπέναντι σέ μιά ἀδύναμη κοινωνία πολιτῶν, καὶ, γενικότερα, νὰ φωτισθοῦν βασικὲς πτυχές τῆς σχέσης κράτους καὶ κοινωνίας στὴν κρίσιμη φάση τῆς οἰκοδόμησης καὶ ἀρχικῆς λειτουργίας τοῦ κράτους, φάση πού ἀναμφισβήτητα ἐπῆρασε βαθύτατα τὴν πορεία τῆς σχέσης αὐτῆς καὶ πέρα ἀπὸ τὰ χρονικὰ ὄρια αὐτῆς τῆς ἀνάλυσης.

Ἐνα ἀπὸ τὰ κύρια καὶ πῶ εὐπρόσδεκα χαρακτηριστικὰ τοῦ βιβλίου εἶναι ἡ συνεχῆς προσπάθεια νὰ τονισθοῦν οἱ κίνδυνοι, θεωρητικοὶ καὶ μεθοδολογικοὶ, πού ἐγκυμονεῖ ἡ ἄκριτη μεταφορὰ στὴ μελέτη κοινωνικῶν σχηματισμῶν τῆς περιφέρειας σχημάτων ἀνάλυσης πού κατασκευάστηκαν μέ στόχο τὴν ἐρμηνεία τῆς ἐμπειρίας τῶν σχηματισμῶν τοῦ βιομηχανικοῦ κέντρου. Στούς τελευταίους, ἡ σχέση κράτους καὶ κοινωνίας, καὶ εἰδικότερα ὁ τρόπος τῆς συνάρθρωσης τῶν δύο, εἶναι ἀρρηκτα συνδεδεμένος μέ τὸ γεγονός ὅτι ἡ δημιουργία τοῦ κράτους, καὶ οἱ συγκεκριμένες μορφές πού πήρε στὰ πλαίσια τῆς ἱστορικῆς ἐμπειρίας τῶν κοινωνιῶν αὐτῶν, ἐκφράζει σέ μέγιστο βαθμὸ μιά σχέση πού στὴν οὐσία εἶναι διαμετρικὰ ἀντίθετη ἀπὸ ἐκείνη τῶν σχηματισμῶν τῆς περιφέρειας. Στὸ κέντρο ἡ σχέση κράτους-κοινωνίας σφραγίζεται ἀπὸ τὴν ἰσχύ καὶ τὴ δυναμικότητα τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν πού, ἔχοντας περάσει μέσα ἀπὸ τίς μακραινὲς ἐκείνες διαδικασίες πού ὀδηγοῦν στὴν ἀποκρυστάλλωση κοινωνικῶν τάξεων, ἔχοντας ἀποκτήσει σαφῆ δομὴ, ταυτότητα, καὶ κυρίαρχη ἰδεολογία, εἶχε δημιουργήσει κυρίαρχες ἀστικές τάξεις μέ σαφεῖς καὶ συγκεκριμένες εἰκόνας τοῦ κράτους τὸ ὁποῖο ἐπιθυμοῦσαν νὰ οἰκοδομήσουν, καὶ νὰ χρησιμοποιήσουν σάν στήριγμα γιὰ περαιτέρω ἀνάπτυξη. Τὸ κρίσιμο, κατὰ συνέπεια, στοιχεῖο στὴ σχέση κράτους-κοινωνίας, στὴν περίπτωσή τοῦ κέντρου, εἶναι ὅτι τὸ κράτος, ὄχι μόνον ἀντιπαρτίθεται πρὸς μιά ἰσχυρὴ κοινωνία τῶν πολιτῶν, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἡ συγκεκριμένη μορφή πού παίρνει ὑπαγορεύεται, σέ μέγιστο βαθμὸ, ἀπὸ τὴν κοινωνία. Ἐξίσου κρίσιμο, τέλος, στοιχεῖο εἶναι καὶ τὸ ὅτι ἡ δημιουργία τῶν κρατικῶν θεσμῶν εἶναι ἀποτέλεσμα ἐνδογενῶν διαδικασιῶν, γεγονός πού, μέ τὴ σειρά του, σημαίνει ὅτι ἡ συνάρθρωση κράτους καὶ κοινωνίας εἶναι ἀρμονικὴ, γόνιμη καὶ δυναμικὴ.

Ἀντίθετα, στὴν περιφέρεια, ἡ σχέση αὐτὴ εἶναι οὐσιαστικὰ ἀνεστραμμένη. Ἡ ἀδυναμία τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν, κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς περιοχῆς, οἱ

προκαπιταλιστικές δομές της, ή αδιαφοροποίητη φύση της και ή ανυπαρξία κυρίαρχης αστικής τάξης, δημιουργούν ριζικά άνισες προϋποθέσεις για τη γόνιμη σύζευξη κράτους και κοινωνίας, στο μέτρο μάλιστα που οι θεσμοί του κράτους είναι επείσακτοι, και όχι προϊόν ενδογενών διαδικασιών. Κατά συνέπεια, προκαπιταλιστικές δομές και αστικοί (καπιταλιστικοί) θεσμοί θα συζευχθούν κατά τρόπο δυσαρμονικό, στείρο και εθθραυστο σε μία σχέση ή όποια, σε τελευταία ανάλυση, χαρακτηρίζεται από ένα κρατικό ύδροκεφαλισμό που είναι τόσο μεγαλύτερος όσο πιο αδύναμη και πιο αδιαφοροποίητη είναι η κοινωνία με την οποία έχει συζευχθεί· από μία διάβρωση των όρθολογικών μηχανισμών του επείσακτου αστικού κράτους· από τον βαθμιαίο προσεταιρισμό και την ιδιοποίησή του από άτομικά συμφέροντα και, γενικότερα, από την προσαρμογή του «όρθολογικού» κράτους στις ανάγκες της παραδοσιακής κοινωνίας.

Δεδομένης της κεφαλαϊώδους σημασίας της διάκρισης μεταξύ κράτους και κοινωνίας για κάθε κοινωνιολογική και πολιτική ανάλυση, και ιδιαίτερα για τις κοινωνίες της περιφέρειας, όπου ή ασύμμετρη και δυσαρμονική ζεύξη των δύο οδηγεί σε μία σειρά ιδιομορφιών των σχηματισμών αυτών, ίσως ένα σημείο τό οποίο θα έπρεπε ο συγγραφέας να είχε αναπτύξει πληρέστερα στο θεωρητικό επίπεδο να ήταν αυτό. Μία τέτοια ανάπτυξη πιστεύω ότι θα φώτιζε καλύτερα μία σειρά από εξαιρετικά ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις σχετικά με τη δομή και τη φύση της νεοελληνικής κοινωνίας, και θα εξηγούσε την ποιοτική διαφορά που χαρακτηρίζει τους τρόπους με τους οποίους τό κράτος αντιμετωπίζεται από την κοινωνία στο κέντρο και στην περιφέρεια, διαφορά που, σε τελευταία ανάλυση, συνίσταται στην επιλογή διαφορετικών, κατ' ανάγκη, στρατηγικών, προσαρμοσμένων στις δυνατότητες έκφρασης και κινητοποίησης κάθε κοινωνικού σχηματισμού. Ταυτόχρονα, μία πληρέστερη ανάπτυξη της έννοιας «κοινωνία των πολιτών» θα έδινε απαντήσεις σε μερικά ερωτηματικά που αναπόφευκτα αναφύονται σε ένα βιβλίο που τόσο μεγάλο χώρο επιχειρεί να καλύψει, και που τό ίδιο αποτελεί, εν πολλοίς, διερεύνηση σε *terra incognita*, όπως επανειλημμένα μάς υπενθυμίζει ο συγγραφέας.

Γιά να συνεχίσω με θεωρητικά θέματα, δύο από τις πιο ενδιαφέρουσες αλλά και σημαντικές πλευρές του βιβλίου αυτού είναι ή συνεχής προσπάθεια συσχέτισμού των δομών με τις κοινωνικές συμπεριφορές και με τους πολιτικούς θεσμούς, καθώς επίσης και ή ενσκόληση με θέματα ιδεολογίας και όχι απλώς δομών. Η έστιαση σε θέματα κοινωνικών συμπεριφορών φωτίζει, κατά τρόπο ιδιαίτερα απομυθοποιητικό, πολλές πλευρές της πολιτικής «κουλτούρας» του τόπου μας, και δίνει ιστορικά θεμελιωμένες και «λογικές» εξηγήσεις σε φαινόμενα όπως ή «δικομανία» των Ελλήνων, ο φίλις και εδέξαπτος χαρακτήρας τους, χαρακτηριστικά δηλαδή που σε θεωρητικό, ή καλύτερα σε παραθεωρητικό, επίπεδο, εδράζονται επάνω στην παραχημένη έννοια του «έθνικού χαρακτήρα», έννοια που έγκυμονεί κινδύνους φυλετικής ιδίως μοναδικότητας, και που έχει σαν ιδεολογική της προέκταση μία σειρά από πολιτικά συντηρητικές και αποπροσανατολιστικές προεκτάσεις.

Τά θέματα που άπτονται της ιδεολογίας της νεοελληνικής κοινωνίας αποτελούν αναμφισβήτητο χώρο ειδικού ενδιαφέροντος για τον Τσουκαλά. Από μία σκοπιά, καθόλου περιορισμένη, ή ιδεολογία αποτελεί

έναν από τους κεντρικούς άξονες του *Έξάρτηση και αναπαραγωγή*. Χωρίς να σημειώσω τις πολυάριθμες στιγμές αυτού του νέου βιβλίου, όπου διαφωτιστικά σχόλια οδηγούν στην πληρέστερη κατανόηση του σύνθετου ρόλου της ιδεολογίας σε μία κοινωνία, θά ήθελα να σταθώ μόνο σε ένα θεωρητικό και πάλι σημείο: την πολυεπίπεδη και πολυσήμαντη χρήση της ιδεολογίας στην ανάλυση και την εμπρακτική απόδειξη που βγαίνει μέσα από τό ίδιο τό κείμενο, ότι στην ώριμη και σύγχρονη μαρξιστική σκέψη θεμιτό αντικείμενο έμπεριστατωμένης έρευνας δέν αποτελούν μόνον οι δομές, αλλά και οι διαστάσεις του έποικοδομήματος, στις οποίες, μάλιστα, αναγνωρίζονται τόσο μία σχετική αυτονομία όσο και τό παράγωγό τους, ή επενέργεια επάνω στις δομές, μέσα από μία σύνθετη διαδικασία την οποία χαρακτηρίζει ή διαλεκτική σχέση των δύο. Ο κρίσιμος ρόλος του κράτους στη διαμόρφωση της νεοελληνικής ιδεολογίας τονίζεται επανειλημμένα στην ανάλυση του Τσουκαλά, καθώς επίσης τονίζεται με τη σειρά του και ο ρόλος της ιδεολογίας στη «βαθμιαία έκπόνηση ενός δημοσήμαντου και δημογενειοποιητικού και ένοποιούντος 'λόγου'» που συμβάλλει στη διαδικασία της πολιτισμικής έθνικής όλοκλήρωσης.

Πέρα όμως από τις διάφορες δευτερεύουσες παρατηρήσεις, και την σε βάθος διερεύνηση της δυναμικής που χαρακτηρίζει τη δόμηση του κράτους στα πρώτα πενήντα με όγδόντα χρόνια της ελεύθερης πολιτικής ζωής στη νεότερη Ελλάδα, πιστεύω ότι τό καινούριο βιβλίο του Τσουκαλά συνεισφέρει σε δύο σημεία γενικό-

τερης σημασίας για τη μελέτη της νεοελληνικής κοινωνίας. Πρώτον, τεκμηριώνει, με μία σειρά συλλογισμών αλλά και επιχειρημάτων, μία θέση ή όποια ακόμη και σήμερα εξακολουθεί να μην έχει αποκτήσει την παραδοχή που της πρέπει: ότι, δηλαδή, κατά τις κρίσιμες πρώτες πέντε-έξι δεκαετίες του ελεύθερου νεοελληνικού βίου, η ελληνική κοινωνία χαρακτηρίζεται από μία σχετική έλλειψη έντυπωσιακών ανισοτήτων, γεγονός που σε μεγάλο βαθμό είναι αποτέλεσμα της συγκεκριμένης μορφής που πήρε η σχέση κράτους και κοινωνίας στον τόπο μας εκείνη την εποχή. Μία σειρά εξαιρετικού ενδιαφέροντος αναλύσεις που περιέχονται στο τρίτο, και κατά τη γνώμη μου καλύτερο, μέρος του βιβλίου, τεκμηριώνει το κόλουρο σχήμα της νεοελληνικής κοινωνίας, και φωτίζει, με ιδιαίτερη ενέργεια, τον μικροαστικό χαρακτήρα. Κάνει όμως και κάτι περισσότερο: ξεκινώντας από τη διαπίστωση της σχετικής ισότητας στην αδιαφοροποίητη ελληνική κοινωνία (ισότητα στην οποία συνέβαλε αναμφισβήτητα και η κολοσσιαία σημασία, για τις μετέπειτα εξελίξεις, απόφαση της μη έκποσης των θωμανικών γαιών με τη μετονομασία τους σε «εθνικές γαίες», και, κατά συνέπεια, η ουσιαστική αποφυγή της εδραίωσης, στην αρχή του ελεύθερου πολιτικού βίου μας, μιας ισχυρής γαιοκτητικής τάξης), προχωράει σε μία έξοχη ανάλυση της δυναμικής της κοινωνικής αλλαγής μέσα στο χρόνο, με όροσημο τη δεκαετία 1880 που χαρακτηρίζεται, πάνω απ' όλα, από την έλευση των αστικών και μεγαλοαστικών στρωμάτων του ελληνισμού της Διασποράς. Με τον τρόπο αυτό μας δίνει μία πληρέστερη εικόνα των ανισοτήτων που βαθμιαία δημιουργεί αυτή η νέα κατάσταση, και τονίζει τη σταδιακή διαφοροποίηση της οικονομίας και της κοινωνίας σε ζώνες προκαπιταλιστικής και προϊούσας καπιταλι-

στικής έκμετάλλευσης, αλλά επίσης και το γεγονός ότι η προκαπιταλιστική «Ελλάδα» παραμένει το κυρίαρχο στοιχείο στην οργάνωση της κοινωνίας για αρκετό ακόμα διάστημα. Η σημασία της ανάλυσης αυτής είναι διπλή: από τη μία μεριά απορρίπτει τις στατικές εκείνες αναλύσεις της νεοελληνικής κοινωνίας που επιχειρούν να ανιχνεύσουν και να ανασκευάσουν το άγνωστο, εν πολλοίς, παρελθόν, με βάση τις εμπειρίες ενός παρόντος που χαρακτηρίζεται από τις έντονες κοινωνικές ανισότητες που, τον τελευταίο μισό αιώνα, έχει δημιουργήσει στην Ελλάδα η κυρίαρχη του καπιταλισμού, και που άκριτα καταλήγουν σε υποθέσεις σχετικά με τις μεγάλες ανισότητες που χαρακτήριζαν τη νεοελληνική κοινωνία από τη γένεση του σύγχρονου κράτους, με τη μεγάλη ιδιοκτησία (πριν από την προσάρτηση της Θεσσαλίας), κ.λπ. Από την άλλη μεριά η ίδια ανάλυση, που τονίζει τον μικροαστικό χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας και τη συνύπαρξη, στους κόλπους της, καπιταλιστικών και προκαπιταλιστικών ζωνών, αποτελεί ουσιαστικό υπόβαθρο για τη σωστή κατανόηση της κοινωνικής βάσης των συγκρούσεων του Διχασμού και γενικότερα της δεκαετίας 1910-1920, και συνδέεται άμεσα με τις αναλύσεις που επιχειρεί ο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, έντελως περιληπτικά και επιγραμματικά στο σύντομο πανεπιστημιακό βοήθημα *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1910-1920*, και διεξοδικότατα και τεκμηριωμένα στο *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, που βασίζεται στη διδακτορική διατριβή του. Με τον τρόπο αυτό αρχίζουν να φωτίζονται πια τα διάφορα κρίσιμα στάδια που χαρακτηρίζουν την πορεία της νεοελληνικής κοινωνίας προς τη σύγχρονη όψη της.

Τό δεύτερο, τέλος, σημείο γενικότερης σημασίας που απορρέει από τη μελέτη αυτή είναι ότι, μέσα από τις διάφορες υποθέσεις εργασίας που άμεσα διατυπώνει ο συγγραφέας, καθώς και από μία σειρά ερωτημάτων που έμμεσα αναφύονται μέσα από τις αναλύσεις του, τίθενται για περαιτέρω διερεύνηση νέα θέματα και ανοίγονται νέοι ορίζοντες έρευνας που, με τη σωστή προσέγγιση, θα συμβάλουν αποφασιστικά στις γνώσεις μας για τη δυναμική της κοινωνικής αλλαγής στην κρίσιμη πενηνταετία 1880-1930.

Τό ίδιο ακριβώς πνεύμα της διερεύνησης και κριτικής εξέτασης διαφόρων υποθέσεων και απόψεων που διατυπώνει ο Τσουκαλάς στα πλαίσια της ανάλυσής του χαρακτηρίζει και τις παρατηρήσεις που ακολουθούν, και που έχουν σκοπό να προωθήσουν τό διάλογο τόσο γύρω από τη μελέτη της κοινωνίας μας. Ο χώρος δέν μου επιτρέπει να επεκταθώ σε μία σειρά από σημεία, όπως π.χ. οι θέσεις του Τσουκαλά για τις θεσμικές και ιδεολογικές ρίζες της Ισοπολιτείας στην Ελλάδα, ή για τη χρήση και σημασία των «πολιτειακών» σχέσεων ως εργαλείου ανάλυσης, σημεία που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ακριβώς επειδή επιδέχονται εναλλακτικές ερμηνείες. Κατά συνέπεια, θά σταθώ, σε ένα μόνο σημείο που, όπως ήδη επεσήμανα στην αρχή αυτής της βιβλιοκρισίας, θεωρώ ένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά του βιβλίου: τη συστηματική επεξεργασία θεωρητικών σχημάτων που εντάσσουν την ελληνική εμπειρία σε ένα ευρύτερο ερμηνευτικό πλαίσιο, καθώς και την ταυτόχρονη και προσεκτική χρήση εμπειρικών στοιχείων που τεκμηριώνουν και συγκεκριμενοποιούν τις θεωρητικές γενικές απόψεις του συγγραφέα. Μία από τις βασικές «θέσεις»

Θαυαση Χατζη
γενικού γραμματέα του ΕΑΜ

Η ΝΙΚΗΦΟΡΑ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΠΟΥ ΧΑΘΗΚΕ

για πρώτη φορά η Αντίσταση
1944-45
ιδωμενη απο μεσα

Μία μαρτυρία
πολύτιμη για σήμερα
όσο ποτέ.

● Μέσα από τις σελίδες
του βιβλίου, η αλήθεια
προβάλλει ξεκάθαρη και
άφτασίδωτη:

Έτσι μεγαλοουργήσαμε
έτσι ήττηθήκαμε.

● Τό βιβλίο γράφτηκε -
κυρίως- για τους νέους
Γιά να μορφώσουν μία
δική τους αντίληψη για τό
γεγονότα εκείνης της
εποχής.
Γιά να βγάλουν
τά δικά τους διδάγματα
για τό σημερινά
προβλήματα.

4 τόμοι που καταγράφουν την
«εσωτερική» ιστορία της αντίστασης.

Εκδόσεις «ΔΡΑΚΟΣ»
Μαυρομυχαλή 64 τηλ 3629675

Με ευκολίες πληρωμής 4 000
μετρητής 3 200

του βιβλίου που αναπτύσσονται μέσα στα πλαίσια αυτά είναι και ο «έντελως ιδιαίτερος ιστορικός ρόλος του ελληνικού Κράτους, σάν αποφασιστικού και αυτόνομου παράγοντα διαμόρφωσης των κοινωνικών και οικονομικών μεγεθών.» 'Η ιδιαιτερότητα αυτή του ελληνικού κράτους συνίσταται στην υπερδιόγκωσή του σε σχέση με την κοινωνία, στο «γιγαντισμό» του ή, όπως τὸ διατυπώνει ἄλλοι ὁ συγγραφέας, στην «πρώιμη» και έντονη υπερτροφία του.» 'Η άποψη για την υπερτροφία του κράτους, πάλι, βασίζεται σε μία σειρά συγκρίσεων που, καθώς επανειλημμένα τονίζεται έχουν καθαρά εύριστικό χαρακτήρα: επιδιώκουν να καταδείξουν τις ποιοτικές διαφορές που διακρίνει τὸ ἑλληνικό κράτος τόσο ἀπὸ σύγχρονα κράτη τὸ εὐρωπαϊκό κέντρο ὅσο και ἀπὸ ἐκεῖνα τῶν «γειτονικών βαλκανικών χώρων που παρουσιάζουν ἀνάλογο ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικών δυνάμεων»· και, σε τελευταία ἀνάλυση, στοιχειοθετοῦν τὴν «έντελως ἰδιότυπη ἱστορική πορεία που ἀκολουθεῖ ἡ Ἑλλάδα στο πλαίσιο τῆς συγκεκριμένης ἀρθρωσῆς της μέσα στο εὐρωπαϊκό σύστημα.»

Θά ἤθελα νὰ σταθῶ για λίγο στην έντονη «ιδιοτυπία», και ἰδιαίτερα στή συγκριτική μέθοδο που τὴν τεκμηριώνει, και νὰ ἐπιχειρήσω μία διερεύνηση τοῦ θέματος μέσα ἀπὸ δύο ὀπτικές γωνίες: πρῶτο, για τὴ χρησιμότητα τῆς σύγκρισης σάν ἐργαλείου ἀνάλυσης, και, στή συνέχεια, για τις συγκεκριμένες συγκρίσεις στις ὁποῖες βασίζεται ὁ Τσουκαλᾶς για νὰ καταλήξει σε ὁρισμένα ἀπὸ τὰ βασικά συμπεράσματάτου σχετικά με τὴν ἰδιοτυπία τῆς ἑλληνικῆς ἐμπειρίας. 'Η χρησιμότητα τῆς συγκριτικῆς μεθόδου μπορεί νὰ νοηθεῖ σε δύο ἐπίπεδα: στο εύριστικό και στο πῶ οὐσιαστικό, ὅπου γίνεται τμήμα τῆς ἀνάλυσης που ἐπιχειρεῖται.

'Η προσφυγή στην εύριστική χρήση τῆς σύγκρισης, ἀπὸ τὴ μαρξιστική κατά κύριο λόγο σκέψη, ἔχει σάν βάση τις σοβαρές δυσκολίες που δημιουργεῖ κάθε συγκριτική προσέγγιση πολὺπλοκων φαινομένων, κοινωνικών, οικονομικών, ἢ πολιτικῶν. Οἱ ἀκρότητες που συχνά χαρακτηρίζουν τὴν ἀκριτή χρήση στατιστικῶν μεγεθῶν για τὴ συναγωγή «συγκριτικῶν» συμπερασμάτων, στην κυρίως ἀμερικανική κοινωνική ἐπιστήμη, ἀποτελοῦν γλαφυρὴ ἔνδειξη τῶν προβλημάτων που δημιουργεῖ ὁ τρόπος προσέγγισης που, ἠθελήμενα ἢ ὄχι, ἀγνοεῖ βασικά δομικά χαρακτηριστικά κάθε κοινωνίας σε μία προσπάθεια εὐκόλης συγχρονικῆς ἢ και διαχρονικῆς σύγκρισης. 'Ιδιαίτερα δικαιολογημένη, στο πλαίσιο αὐτῆς τῆς συλλογιστικῆς, εἶναι ἡ ἀπόρριψη συγκριτικῶν σχημάτων ἀνάλυσης που ὀδηγοῦν σε ἀβασάνιστες συσχετίσεις μεταξύ ποιοτικῶν διαφορετικῶν σχηματισμῶν, με κυρίως παράδειγμα ἐκεῖνες τις συγκρίσεις που ἐπιχειροῦν νὰ ἐρμηνεύσουν τις ἐξελίξεις στις κοινωνίες τῆς περιφέρειας βάσει δεδομένων και προτύπων που ἀντλοῦνται ἀπὸ τὴν ἱστορική ἐμπειρία τοῦ κέντρου. Καί στο σημείο αὐτό ὁ Τσουκαλᾶς επανειλημμένα και πολὺ σωστά τονίζει, σε ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ βιβλίου του, ἀλλὰ ἰδιαίτερα στις εἰσαγωγικές παρατηρήσεις του, τις σοβαρότατα ἀποπροσανατολιστικές και θεωρητικά στρεβλωτικές ἐπιπτώσεις που μπορεί νὰ ἔχει μία τέτοια μεταφορὰ κατηγοριῶν ἀπὸ τὸ κέντρο στην περιφέρεια, και ἡ τυχόν συναγωγή συμπερασμάτων με βάση μία σύγκριση που ἐδράζεται σε αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὰ δεδομένα

Οἱ σοβαρές ὁμως δυσκολίες τοῦ ἐγχειρήματος αὐτοῦ δέν πιστεύω ὅτι ἀναγκαστικά ὀδηγοῦν στὸν περιορισμό τῆς σύγκρισης στο ρόλο τοῦ εύριστικοῦ ἐργα-

λείου και μόνο. Παρά τὸς κινδύνους που ἐγκυμονεῖ κάθε σύγκριση, τὸ ζητούμενο δέν παύει, πιστεύω, νὰ εἶναι πῶς μπορούμε νὰ ἀποκτήσουμε ἐκεῖνες τις μεθοδολογικές προϋποθέσεις που διασφαλίζουν τὴ γονιμότητα τῆς συγκριτικῆς προσέγγισης σε κάθε ἀνάλυση, ἀποφεύγοντας τις «ἐνέδρες» που μόλις ἐπισήμανα. Μία τέτοια χρήση τῆς συγκριτικῆς μεθόδου, που λαμβάνει ὑπ' ὄψη και τὰ δομικά χαρακτηριστικά τῶν συγκρινόμενων σχηματισμῶν, φροντίζει ὥστε οἱ τελευταῖοι νὰ παρουσιάζουν ἀνάλογα, και, κατά συνέπεια, συγκρίσιμα ἐπίπεδα ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τους (ἐγχείρημα εὐκολότερο στή συγχρονική και ἐξαιρετικά πολὺπλοκο στή διαχρονική σύγκριση), και ἐπαγρυπνεῖ για νὰ ἀποφύγει ὅσα λάθη που παρατηροῦνται συχνότατα ἐξελικτικές ἐρμηνείες τοῦ ἐκσυγχρονιστικοῦ μοντέλου, ἢ ἀκόμα και σε μελέτες ὅπου, κατά λανθάνοντα κυρίως τρόπο, παρεισφύρουν εὐρωκεντρικά πρότυπα στην ἀνάλυση ἐξω-ευρωκεντρικῶν (περιφερειακῶν) σχηματισμῶν. | Μπορεῖ ἔτσι νὰ ἀποτελέσει μία πῶ σίγουρη βάση για τὴ συναγωγή γενικότερων συμπερασμάτων που μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἀρθοῦμε πᾶν ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο και τὸ εἰδικό σε εὐρύτερες θεωρητικές ὑποθέσεις ἢ και προτάσεις που ἔχουν μεγαλύτερη βαρύτητα, στο μέτρο ἀκριβῶς που εἶναι ἀποτελεσματικά τῆς εὐρύτερης συναγωγῆς ἐμπειρικοῦ ὕλικου που παρέχει ἡ συγκριτική μέθοδος.

'Αν, με βάση αὐτό τὸ σκεπτικό, μπορούμε νὰ υιοθετήσουμε τὴ θέση πῶς ἡ συγκριτική μέθοδος — ὑπὸ τὸν ὄρο ὅτι χρησιμοποιεῖται με τις προφυλάξεις και τὴν ἐπαγρύπνηση που μόλις ἀνάφερα — δέν εἶναι χρήσιμη μόνο σάν εύριστικό ἐργαλεῖο, τότε ἐκεῖνο που, σε τελευταία ἀνάλυση, ἀποτελεῖ κρίσιμο στοιχείο για τὴν ἐπιτυχημένη ἢ μὴ χρήση της εἶναι ἡ ἐπιλογή τῶν μεγεθῶν που θά συγκριθοῦν. Και στο σημείο αὐτό θά ἤθελα νὰ ἐστιάσω τὴν ἀνάλυσή μου στις συγκεκριμένες συγκρίσεις που ἐπιχειρεῖ ὁ συγγραφέας για νὰ καταλήξει σε ὁρισμένα συμπεράσματα σχετικά με τὴν ἰδιοτυπία τῆς ἑλληνικῆς περίπτωσης. Χωρίς καθόλου νὰ ἀμφισβητήσω ὅτι, στο πλαίσιο τῆς ἀνάλυσης που ἐπιχειρεῖ ὁ Τσουκαλᾶς, ὁ χαρακτήρας τῶν συγκρίσεων που κάνουν εἶναι καθαρά εύριστικός, πιστεύω ὅτι, σε τελικά, ἡ ἴδια ἡ ἐπιλογή τῶν κοινωνιῶν με βάση τις ὁποῖες γίνεται ἡ σύγκριση με τὴν Ἑλλάδα ἐπηρεάζει σημαντικῶτα τὰ συμπεράσματα που τελικά συνάγονται ἀπὸ αὐτή. Πῶ συγκεκριμένα, δέν πιστεύω ὅτι ἡ σύγκριση με τὴν δυτικό — και κεντρο — εὐρωπαϊκή ἐμπειρία, καθώς και με τις γειτονικές βαλκανικές κοινωνίες ἀποτελεῖ τὸ πῶ πρόσφορο ἔδαφος για συγκριτικές μετρήσεις που θά μᾶς ὀδηγήσουν σε συμπεράσματα σχετικά με τὴν ἰδιοτυπία ἢ μὴ τῆς ἑλληνικῆς περίπτωσης. Καί αὐτό διότι, για τελειῶς διαφορετικούς λόγους σε κάθε περίπτωση, τόσο ὁ εὐρωπαϊκός ὅσο και ὁ βόρειος βαλκανικός χώρος ἦταν «λογικός» νὰ ἔχουν σχετικά μικροῦς κρατικούς μηχανισμούς ἀνάλογα με τὸ μέγεθος τῆς κοινωνίας τους.

'Ο συλλογισμός μου στηρίζεται στην ἀκόλουθη βασική θέση: στα πλαίσια τοῦ παγκόσμιου καπιταλιστικοῦ συστήματος, ὁ ὕδροκεφαλισμός ἑνός κρατικοῦ μηχανισμοῦ στην προβιομηχανική και βιομηχανική φάση ἀνάπτυξης ἑνός σχηματισμοῦ συναρτᾶται σε μεγάλο βαθμό ἀπὸ τὴ σχετική ἰσχύ ἢ ἀδυναμία τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν με τὴν ὁποῖα εἶναι συναρθρωμένος, ἀπὸ τὸ βαθμὸ ἐνσωμάτωσης τῆς οικονομίας στην παγκόσμια ἀγορά, και ἀπὸ τὸ κατά πόσο οἱ διαδικασίες δόμησῆς του εἶναι ἐνδογενεῖς ἢ ὄχι. Στο κέντρο τοῦ παγκόσμιου συστήματος, ὅπου ἰσχυρές κοινωνίες

των πολιτών διαμόρφωσαν, μέσα από ενδογενείς διαδικασίες, κρατικούς μηχανισμούς με τους οποίους ήταν οργανικά και, κατά συνέπεια, αρμονικά συναρθρωμένες, ο κρατικός υδροκεφαλισμός, στις φάσεις αυτές, είναι ουσιαστικά άγνωστος. Οι σχετικές αποκλίσεις, όπως π.χ. μεταξύ του αγγλοσαξονικού χώρου και της κεντρικής Ευρώπης (Γερμανία), πιστεύω ότι επιβεβαιώνουν τη θέση αυτή στο μέτρο που εκφράζουν την ύπαρξη, ή μή, αυξημένης κρατικής πρωτοβουλίας στην εκβιομηχάνιση των χωρών αυτών, και αποτελούν έμμεση ένδειξη της ισχύος ή αδυναμίας της κοινωνίας των πολιτών σε κάθε περίπτωση. Έτσι, στην Αγγλία, στις Ηνωμένες Πολιτείες, και στην Ολλανδία, όπου υπήρχε δυναμική κοινωνία πολιτών, το μέγεθος του κράτους κυμαίνεται, κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, μεταξύ μικρού και σκιώδους. Και η ισχύς των φιλελευθέρων ιδεών (ένδεικτική και αυτή μας αναπτυγμένης κοινωνίας πολιτών) συμβάλλει αναμφίβολα στο να διατηρηθεί ή αύξηση του κρατικού μηχανισμού σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Αντίθετα, στην κεντρική Ευρώπη (και εν μέρει στη Γαλλία), ο σχετικά αυξημένος ρόλος της κρατικής πρωτοβουλίας στη φάση της εκβιομηχάνησης υποδηλώνει τη χαμηλότερη ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών και τη σχετική αδυναμία της.

Στήν περιφέρεια, από την άλλη μεριά, όπου οι κρατικοί μηχανισμοί είναι επείσακτοι, και δέν αποτελούν προϊόν ενδογενών διαδικασιών, και όπου, κατά την περίοδο οικοδόμησης του σύγχρονου κράτους, κυριαρχούν προκαπιταλιστικές δομές, και η κοινωνία των πολιτών παραμένει, κατά συνέπεια, αδύναμη και ανήμπορη να παίξει ήγετικό ρόλο στις σχέσεις της με το κράτος (πολύ λιγότερο να προσδιορίσει λίγο ή πολύ τη φύση του, όπως έγινε στο καπιταλιστικό κέντρο), ο κρατικός υδροκεφαλισμός αποτελεί συνάρτηση του βαθμού στον οποίο η συγκεκριμένη κοινωνία και οικονομία είναι ή όχι ενσωματωμένες στο σύστημα της παγκόσμιας αγοράς. Στήν τελευταία περίπτωση και σαν αποτέλεσμα της άνισης ενσωμάτωσης που δημιουργεί μία σειρά προβλημάτων, τά οποία ή αδιαφοροποίητη ακόμα κοινωνία των πολιτών αδυνατεί να χειριστεί και να επιλύσει, ο κρατικός μηχανισμός τείνει να αναπτυχθεί υπερβολικά, να καταστεί υπερτροφικός και να επηρεάσει βαθύτατα την ανάπτυξη της κοινωνίας. Στις περιπτώσεις, όμως, που ή ενσωμάτωση αυτή δέν έχει πραγματοποιηθεί σε σημαντικό βαθμό, και που οι προκαπιταλιστικές δομές της κοινωνίας παραμένουν ισχυρές, ή εισαγωγή αυτή δέν οδηγεί άμεσα σε έντονη υπερτροφία του κρατικού μηχανισμού, εφόσον και τά αναφύομενα προβλήματα μπορούν να αντιμετωπιστούν μέσα στά πλαίσια των υφισταμένων παραδοσιακών μηχανισμών. Σ' αυτές λοιπόν τις κοινωνίες τό μέγεθος του κρατικού μηχανισμού παραμένει σχετικά μικρό, για λόγους όμως απόλυτα διαφορετικούς, και εν μέρει αντίθετους από εκείνους που εξηγούν τό έπίσης μικρό μέγεθος του κράτους στις κοινωνίες του κέντρου.

Γιά να επανέλθουμε στην περίπτωση που μάς ενδιαφέρει, πιστεύω ότι ή επιλογή των γειτονικών βαλκανικών χωρών ως μεγέθους σύγκρισης προσκρούει στο γεγονός ότι οι κοινωνίες αυτές ήταν λιγότερο ενσωματωμένες στην παγκόσμια αγορά από την ελληνική, και, κατά συνέπεια, ήταν «φυσιολογικό» να παρουσιάζουν μικρότερους κρατικούς μηχανισμούς και χαμηλότερη «ανάπτυξη» και υπερτροφία του κράτους από την Ελλάδα. Μία σειρά ενδείξεων τεκμηριώνουν

αυτή τη θέση: τό σαφώς υψηλότερο ποσοστό πληθυσμού των βαλκανικών χωρών που, ακόμα και πρόσφατα, ασφαλώς όμως και κατά τον 19ο αιώνα, ήταν απασχολημένο με τη γεωργία· ή συνακόλουθη ισχύς των αστικών πληθυσμών και των εμπορικών δραστηριοτήτων σε αντιδιαστολή με την ελληνική περίπτωση που χαρακτηρίζεται από έντονη παρουσία ελληνικών κεφαλαίων και πληθυσμών — κατεξοχήν παραλιακών και νησιώτικων — στο άκμαίο εμπόριο της ανατολικής Μεσογείου· ό έντονα αντίστασιακός χαρακτήρας της ιδεολογίας που επικρατούσε στις χώρες αυτές· ή ισχυρή παρουσία αυτοκαταναλωτικών μηχανισμών μέχρι τις ύστερες δεκαετίες του αιώνα (στην περίπτωση της Σερβίας, ό συγκεκριμένος θεσμός της ζάντρουγκα)· τό γεγονός ότι για μεγάλο διάστημα ένα σημαντικότατο ποσοστό του εμπορίου μέσα στις χώρες αυτές παρέμενε στά χέρια των Έλλήνων και άλλων μη έθνικών στρωμάτων· και τέλος, αλλά όπωσδήποτε όχι τελευταίο σε σημασία, τό γεγονός ότι ή δημιουργία ανεξάρτητου κράτους και οι διαδικα-

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΛΒΟΣ
'Αναξαγόρα 1. — 'Αθήνα
τηλ. 5246241

S. KRACAUER

ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΥ

η απελευθέρωση
της φυσικής πραγματικότητας

σίες που συνοδεύουν τη συνακόλουθη οικοδόμηση εθνικής οικονομίας προηγούνται στην περίπτωση της Ελλάδας κατά μερικές δεκαετίες των υπόλοιπων βαλκανικών χωρών.

Αν, με βάση τα κριτήρια αυτά και την ανάλυση που προηγήθηκε, είναι θεμιτό να πούμε ότι η επιλογή τόσο των δυτικοευρωπαϊκών όσο και των γειτονικών βαλκανικών χωρών ως μέτρου σύγκρισης με την ελληνική εμπειρία δεν είναι εκείνη που θα μεγιστοποιούσε τα όφελη που μπορούν να άντληθούν από τη συγκριτική προσέγγιση στο θέμα μας, τότε εδωλογο ερώτημα είναι: ποιοί είναι οι κοινωνικοί σχηματισμοί που προσφέρονται περισσότερο για μία προσφορότερη σύγκριση; Για λόγους, που σε μεγάλη συντομία θα αναπτύξω αμέσως πιο κάτω, πιστεύω ότι μια τέτοια περιοχή είναι η Νότια Ευρώπη, δηλαδή η Πορτογαλία, η Ισπανία και η Ιταλία. Ας σημειώσω εισαγωγικά πώς, χωρίς καθόλου να αμφισβητώ την ουσιαστική σημασία της οθωμανικής-βαλκανικής εμπειρίας για την πληρέστερη κατανόηση της νεοελληνικής ιστορίας, πιστεύω ότι, την περίοδο μετά τους ναπολεοντείους πολέμους, και ιδίως κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, η εμπειρία των χωρών αυτών παρουσιάζει έντονες συγκλίνουσες πορείες με την ελληνική, σε βαθμό που να μάς επιτρέπει να μιλάμε για μία νοτιο-ευρωπαϊκή διάσταση, εξίσου σημαντική με την οθωμανική-βαλκανική, για τη σφαιρικότερη σύλληψη και μελέτη της ιστορίας μας.

Κύριο χαρακτηριστικό των χωρών αυτών, που, όπως πιστεύω, μάς επιτρέπει να τις θεωρούμε ως μία έννοια που αξίζει να αποτελέσει αντικείμενο ξεχωριστής μελέτης, είναι η σχετική ισορροπία μεταξύ αγροτικών και αστικών δομών που τις χαρακτηρίζει, σε σχέση τόσο με τη Δυτική όσο και με την Ανατολική Ευρώπη. Έτσι, ακόμα και σχετικά πρόσφατα, κατά τη δεκαετία του 1930, ενώ στη Δυτική Ευρώπη ο μέσος όρος του αγροτικού πληθυσμού ανερχόταν σε 20,2%, και στην Ανατολική Ευρώπη το ανάλογο ποσοστό ήταν 65,5%, στη Νότια Ευρώπη, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας, δεν ξεπερνούσε το 46,6%. Γεγονός που σημαίνει ότι βασικό χαρακτηριστικό της Νότιας Ευρώπης είναι η συνύπαρξη ενός αναμφισβήτητου υψηλού αριθμού αγροτών με ένα σημαντικό, τόσο ποιοτικά όσο και ποσοτικά, αστικό χώρο, στοιχείο που, με τη σειρά του, δίνει στην περιοχή ένα χαρακτήρα μεγαλύτερης πολυμορφίας, και τόν αντιδιαστέλλει από τις πιο ομοιογενείς περιοχές της Δυτικής και Ανατολικής Ευρώπης. Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, που μάς ενδιαφέρει πιο άμεσα, αν η νοτιοευρωπαϊκή εμπειρία δεν χαρακτηρίζεται από τις κολοσσιαίες εκείνες αλλαγές που μεταμόρφωσαν το πρόσωπο της Δυτικής Ευρώπης, όπως οπότε δεν παρέμεινε τόσο μακριά από τις αλλαγές αυτές όσο η Ανατολική Ευρώπη. Στόν τομέα της οικονομικής ανάπτυξης, αν λάβουμε υπ' όψη το γεγονός ότι ο σημαντικός όρυκτός πλούτος της Ισπανίας δεν χρησιμοποιήθηκε αποτελεσματικά για εγχώρια βιομηχανική ανάπτυξη μέχρι τον 20ό αιώνα, και ότι η χρήση της υδροηλεκτρικής ενέργειας στην Ιταλία δεν πήρε σοβαρές διαστάσεις παρά μόνο μετά το 1900 (και τότε επηρέασε μόνον ένα τμήμα της χώρας), μπορούμε να διατυπώσουμε την άποψη ότι, παρά το γεγονός της έλλειψης βασικού όρυκτου πλούτου για την εκβιομηχάνιση, και οι τέσσερις χώρες παρήγαγαν δευτερεύουσες πρώτες ύλες σε ικανές ποσότητες ώστε να καταστήσουν τις μεταλλευτικές επιχειρήσεις και τις ξένες επενδύσεις στην εξόρυξη όρυκτου

πλούτου οικονομικές δραστηριότητες με μεγαλύτερη σημασία για την ανάπτυξη της οικονομίας τους απ' ό,τι οι χώρες της Ανατολικής Ευρώπης (και βεβαίως τα Βαλκάνια), ιδίως κατά τον 19ο αιώνα.

Γενικότερα ο συνδυασμός των οικονομικών αυτών δραστηριοτήτων με την παραγωγή και στις τέσσερις χώρες, εξειδικευμένων εμπορεύσιμων αγροτικών προϊόντων (κατεξοχήν το σιτάρι, το κρασί και η ελιά), τεκμηριώνουν το σημαντικό βαθμό ενσωμάτωσης της περιοχής στο σύστημα της παγκόσμιας αγοράς ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα και, παρενθετικά, υποδηλώνουν την έντονη, «νεοαποικιακή» φύση της σχέσης της Νότιας με την βιομηχανοποιημένη Δυτική Ευρώπη. Με τη σειρά της, η ενσωμάτωση αυτή, χωρίς βεβαίως να οδηγήσει σε καπιταλιστικό μετασχηματισμό — φαινόμενο που, αναφορικά με τη Νότια Ευρώπη, ανήκει αναμφισβήτητα στον αιώνα μας — οδήγησε σε μία σειρά από σημαντικές αλλαγές, οι πιο σημαντικές από τις οποίες για την ανάλυσή μας είναι: η συνύπαρξη, στα πλαίσια της κάθε χώρας, εκσυγχρονισμένων και παραδοσιακών ζωνών, καθώς και το φαινόμενο της διπλής οικονομίας που σφραγίζει για μεγάλο διάστημα τη φυσιογνωμία των χωρών αυτών. Το σχετικά αύξημένο ειδικό βάρος του αστικού χώρου μέσα σε κάθε κοινωνία, που, μεταξύ άλλων εκφράζεται, με τη δυσανάλογη, σε σχέση με τους αριθμούς τους, επιρροή που εξασκούν οι διανοούμενοι στη ζωή του τόπου. Η ισχυρή, τέλος, παρουσία των μικρών και μεσαίων αστικών στρωμάτων που αποτελούν κρίσιμο χαρακτηριστικό των κοινωνιών της περιοχής, και παίζουν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της πολιτικής ζωής της κάθε χώρας σε όλη τη διάρκεια του περασμένου αιώνα και πολύ μεταγενέστερα. Τα στρώματα αυτά, γνωστά ως *clases medias* στην Ισπανία και ως *cetti medi* στην Ιταλία, που ταυτίζονται έντονα με τις ευκαιρίες άνοδικής κοινωνικής κινητικότητας που παρέχει η ταύτιση με τον κρατικό μηχανισμό, είναι επίσης εκείνα που δημιούργησαν στις χώρες της περιοχής τη μεγάλη παράδοση της ταύτισης κοινωνικού status με διορισμό σε κρατική θέση, παράδοση που γραφικά αποδίδεται από τους αντίστοιχους ισπανικούς και πορτογαλικούς όρους *empleomania* και *empregomania*, της μανίας για διορισμό που, σχεδόν ένα αιώνα πριν, έπεσήμανε ο κόμης de Gobineau στη μελέτη του για την Ελλάδα. Πρόκειται βεβαίως για τα ίδια μικροαστικά στρώματα, στη μελέτη και σημασία των οποίων ο Τσουκαλάς αφιερώνει μεγάλο τμήμα της ανάλυσής του.

Στις χώρες αυτές, με λίγα λόγια, απαντώνται μία σειρά πρακτικές και κοινωνικά φαινόμενα που υπογραμμίζουν κατά τρόπο έντυπωσιακό τις συγκλίνουσες πορείες των κοινωνιών αυτών κατά τα τελευταία εκατόν πενήντα χρόνια και πλέον. Αν, για να κάνουμε ένα διαχρονικό άλμα, ένα από τα έκλογικά συνθήματα του ΠΑΣΟΚ κατά τις εκλογές του 1981, που βρήκε ιδιαίτερη ανταπόκριση στους ψηφοφόρους, ακριβώς επειδή είχε στόχο μία καθολικά αναγνωρισμένη «φούλη» πρακτική, ήταν το πρόβλημα της πολυθεσίας και της υπερβολικής διάγκωσης του κρατικού μηχανισμού, που, με τη σειρά της, συνεπάγεται υψηλό κόστος στον τομέα της παραγωγικότητας, είναι αξιοσημείωτο ότι ένας από τους κύριους στόχους της έκλογικής στρατηγικής του Ισπανικού PSOE ήταν ακριβώς το ίδιο θέμα. Και αν βεβαίως οι λόγοι για την υπερδιόγκωση του κρατικού μηχανισμού τόσο στη μία χώρα όσο και στην άλλη είναι σαφώς διαφορετικοί το

1982 από δ,τι ήταν τόν περασμένο αιώνα, τό γεγονός παραμένει διτι τό φαινόμενο τής ιδιαίτερης εξάρτησης ύψηλου τμήματος του άστικού πληθυσμού από τόν κρατικό μηχανισμό είναι παλιό και έχει τίς ρίζες του στον περασμένο αιώνα κατά τόν όποιο, και στίς τέσσερις χώρες τής Νότιας Εύρώπης, προκαπιταλιστικοί κοινωνικοί σχηματισμοί και επείσακτοι άστικοί μηχανισμοί του σύγχρονου κράτους συζεύχθηκαν κατά τρόπο άγονο και εθθραυστο, γεγονός που, στά πλαίσια τής ένσωμάτωσης στη διεθνή άγορά, είχε σαν αποτέλεσμα τή δημιουργία ένός ιδιαίτερα διογκωμένου κρατικού μηχανισμού προς τόν όποιο προσέβλεπε, για τή διαβίωσή του, ή ακόμα και για συμπλήρωμα των άλλων εισοδημάτων του, ένας πολύ μεγάλος αριθμός του μη άγροτικού πληθυσμού των χωρών αυτών.

Πιστεύω διτι τά στοιχεία που παραθέτει ό Τσουκαλάς ένισχύουν αυτή τήν άνάλυση και τήν έπιλογή τής Νότιας Εύρώπης ως χώρου που προσφέρεται για γόνιμες συγκρίσεις με τήν Ελλάδα. Χαρακτηριστικά αναφέρω τά μεγέθη που άπορρέουν από τόν πίνακα III (σ. 44), όπου ό λόγος δημοσίων δαπανών προς τό ένθικό εισόδημα, έκφρασμένος σε κατά κεφαλήν χρυσά φράγκα του 1885, μάς έπιτρέπει να μιλήσουμε για μία συγκλίνουσα πορεία των τεσσάρων νοτιοευρωπαϊκών χωρών, των οποίων ό λόγος κυμαίνεται μεταξύ ένός χαμηλού 13,23 στην περίπτωση τής Πορτογαλίας και 19,05 τής Ελλάδας με τήν Ισπανία και Ιταλία στίς ένδιάμεσες θέσεις με αντίστοιχα μεγέθη 14,49 και 16,66. Είναι άξιοσημείωτο διτι τά μεγέθη των τεσσάρων αυτών χωρών είναι και τά μεγαλύτερα σε όλο τόν πίνακα που παραθέτει ό Τσουκαλάς, και διτι τά αντίστοιχα μεγέθη για τίς έντονα βιομηχανοποιημένες κοινωνίες του κέντρου είναι πολύ μικρότερα (Μεγάλη Βρετανία 6,67, ΗΠΑ 3,85, Βέλγιο 9,51). Βασικό στοιχείο στην άνάλυσή μου αυτή είναι πάντως διτι, από τά διάφορα μεγέθη που παραθέτει ό Τσουκαλάς, μάς έπιτρέπει να θεωρήσουμε διτι οι τέσσερις χώρες τής Νότιας Εύρώπης παρουσιάζουν πορείες και έξελίξεις τέτοιες που να δημιουργούν τίς προϋποθέσεις για γόνιμη σύγκριση.

Κατά συνέπεια, στά πλαίσια αυτής τής άνάλυσης, τό όλο θέμα των αιτιών τής διόγκωσης του κρατικού μηχανισμού στην περιφέρεια τίθεται σε μία εύρύτερη θεωρητική βάση που, σε γενικές γραμμές, συνδέει τόν κρατικό ύδροκεφαλισμό που χαρακτηρίζει κοινωνικούς σχηματισμούς τής περιφέρειας με τό βαθμό ένσωμάτωσής τους στην παγκόσμια άγορά. Με άλλα λόγια, ή διόγκωση του κρατικού μηχανισμού αποτελεί γενικότερη ιδιοτυπία των κοινωνικών σχηματισμών τής περιφέρειας, στην όποια, ή έγγενής άδυναμία τής κοινωνίας των πολιτών να αντιμετώπισει κατά τρόπο δυναμικό και γόνιμο τήν πρόκληση τής ένσωμάτωσης, όδηγεί στην «ύπερβολική» διόγκωση του επείσακτου κρατικού μηχανισμού που, καλύπτοντας όλοένα και εύρύτερο κοινωνικό χώρο στίς δραστηριότητές του, επηρεάζει βαθύτατα τήν περαιτέρω άνάπτυξη τής κοινωνίας με τήν όποια έχει συζευχθεί. Άν κατά τόν 19ο αιώνα, όπου μία σειρά κοινωνιών και οικονομιών παρέμεναν έξω από τήν παγκόσμια άγορά, ήταν δυνατό ή εισαγωγή άστικών προτύπων σε μία προκαπιταλιστική κοινωνία να μόν όδηγήσει σε ύπερδιόγκωση του κρατικού μηχανισμού, αυτό δέν ισχύει. Γεγονός που έξηγει και τή μεγάλη συχνότητα στην έποχή μας τής ύπερδιόγκωσης στίς χώρες τής περιφέρειας και ταυτόχρονα καθιστά τό ελληνικό φαινόμενο περισσότερο καταληπτό και λιγότερο «ιδιαιτέρο».

Τό εύλογο έρώτημα που άπορρεί από τήν άνάλυση αυτή είναι κατά πόσο τό σκεπτικό τής σημαίνει ύποχρεωτικά και άρνηση των θέσεων του Τσουκαλά. Πιστεύω πως όχι. Γιατί εκείνο που έπιχειρεί ή άνάλυση που προηγήθηκε είναι να θέσει σε εύρύτερο θεωρητικό και συγκριτικό πλαίσιο τίς θέσεις του Τσουκαλά, και να ύποδειξει διτι ή ιδιαιτερότητα που έπισημαίνει ό συγγραφέας δέν άποτελεί χαρακτηριστικό τής ελληνικής έμπειρίας και μόνον αυτής, αλλά μιάς εύρύτερης ομάδας χωρών που, είτε συγχρονικά είτε διαχρονικά, χαρακτηρίζονται από μία σειρά κοινών στοιχείων. Ταυτόχρονα, όμως, ή άνάλυση αυτή άφήνει άνοιχτό τό πιο συγκεκριμένο έρώτημα, άν, μέσα στα εύρύτερα αυτά πλαίσια, ή ελληνική έμπειρία παρουσιάζει και πάλι κάποια ιδιαιτερότητα. Προσωπικά πιστεύω διτι μία καταφατική άπάντηση ίσως να είναι δυνατή με βάση τό εύρύτερο έργο του Τσουκαλά. Συγκεκριμένα, ή πραγματικά ιδιότυπη σχέση που κατά τή διάρκεια του 19ου αιώνα και μέχρι τό 1922 διαμορφώθηκε μεταξύ του έλλαδικού και του ελληνικού χώρου, και ή συνακόλουθη διόγκωση που έπέβαλε στο μηχανισμό του έλλαδικού κράτους ή σχέση αυτή, έπιτρέπουν τή διατύπωση τής ύπόθεσης, διτι, στην ελληνική περίπτωση, και πέρα από τούς γενικότερους λόγους του κρατικού γιγαντισμού που άνάγονται στίς σχέσεις κράτους και κοινωνίας στην περιφέρεια, ή διόγκωση παρουσιάζει όρισμένες καθαρά τοπικές ιδιοτυπίες, που, στο σύνολό τους, τείνουν να επιδεινώνουν τόν ύδροκεφαλισμό του κράτους. Η θαυμάσια άνάλυση που περιέχει τό *Έξάρτηση και άναπαραγωγή* μάς έπιτρέπει να πιστέψουμε διτι μία τέτοια ύπόθεση που θέτει τήν «ιδιαιτερότητα» τής ελληνικής έμπειρίας στα πλαίσια σαφώς ελληνικών ιστορικών συγκυριών, όχι μόνον εύσταθεί αλλά φαίνεται και εύλογη. Τοποθετημένο έτσι, σε εύρύτερα συγκριτικά και θεωρητικά πλαίσια, τό θέμα τής «ιδιαιτερότητας» άποκτά, πιστεύω, μεγαλύτερη πειστικότητα, σημασία, και ιστορικά προσδιορισμένη μορφή, ένω ταυτόχρονα έπιτρέπει τήν διερεύνηση τής ελληνικής ιστορικής έμπειρίας μέσα από όπτικές γωνίες που μπορούν να άποβούν γόνιμες.

Η κριτική αυτή καθόλου δέν άναιρεί τή μεγάλη προσφορά του βιβλίου που έντοπίζεται κυρίως στον ώριμο συγκεκριμένο θεωρητικών και έμπειρικών στοιχείων, και, πάνω άπ' όλα, στο γεγονός διτι θέτει μία σειρά έρωτημάτων για περαιτέρω διερεύνηση, θέτοντας έτσι, όπως κάθε σύγχρονο έπιστημονικό έργο, και τίς βάσεις για τό ξεπέρασμά του. Στο μέτρο που θά τό πετύχει, θά έχει εκπληρώσει με τό παραπάνω τούς στόχους του, και θά έχει συμβάλει ουσιαστικά στην προώθηση τής μελέτης τής νεοελληνικής κοινωνίας.

Νικηφόρος Διαμαντούρος
Μάιος 1983

Εξελίξεις, προβλήματα και προοπτικές της οικονομίας

• Η έτησια έκθεση του Διοικητή του εθνικού πιστωτικού ιδρύματος προκαλεί πάντοτε, όπως είναι φυσικό, ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Στη συνέχεια, από το σύνολο της έκθεσης του κ. Γεράσιμου Αρσένη προς τους μετόχους του ιδρύματος καταχωρίζονται εδώ τα σημεία που αναφέρονται στις εξελίξεις, τα προβλήματα και τις προοπτικές της ελληνικής οικονομίας:

1. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΤΟ 1982

Το άκαθάριστο εγχώριο προϊόν, όπως εκτιμάται από την Υπηρεσία Εθνικών Λογαριασμών του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, αυξήθηκε το 1982 κατά 0,2%, ενώ τον προηγούμενο χρόνο είχε μειωθεί κατά 0,2%. Η μικρή αύξηση του εγχώριου προϊόντος το 1982 προήλθε από το γεωργικό τομέα που σημείωσε άνοδο 3,5% ενώ το 1981 είχε σημειώσει πτώση 1,4% και από τον τομέα των υπηρεσιών το προϊόν του οποίου υπολογίζεται ότι αυξήθηκε 1,6% έναντι άνοδου 1,5% το 1981. Αντίθετα, το εισόδημα από το δευτερογενή τομέα μειώθηκε σημαντικά για τρίτο χρόνο (1982: -3,7%, 1981: -2,5%, 1980: -2,4%), εξέλιξη, ή σοβαρότητα της όποιας, τόσο για τη βραχυχρόνια ανάκαμψη όσο και για τη μακροχρόνια ανάπτυξη της οικονομίας, δεν υποτιμάται από τις οικονομικές και νομισματικές αρχές.

Η αύξηση του εγχώριου προϊόντος το 1982, στηρίχθηκε κυρίως στην έσωτερική ζήτηση και ειδικότερα στην άνοδο της κατανάλωσης και των δημόσιων επενδύσεων, ενώ υπέρβηκε και κατά το 1982 οι επενδύσεις του ιδιωτικού τομέα. Αρνητική, εξάλλου, φαίνεται ότι ήταν η συμβολή του εξωτερικού τομέα της οικονομίας, τόσο λόγω της μείωσης του όγκου των εξαγωγών όσο και λόγω της αύξησης της διείσδυσης εισαγωγών στην εγχώρια αγορά, που σε ορισμένους κλάδους δημιούργησε δέυματα προβλήματα.

Σημαντική πρόοδος, όπως αναφέρθηκε, επιτεύχθηκε στην προσπάθεια για την καταπολέμηση του πληθωρισμού και για την αποδυνάμωση των πληθωριστικών προσδοκιών. Ο ρυθμός άνοδου του δείκτη τιμών καταναλωτή, σε μέσα έτησια επίπεδα, μειώθηκε κατά 3,5% ποσοστιαίες μονάδες και έπεσε σε 21%, από 24,5% το 1981. Τα επίτευγματα στον τομέα αυτό συνδέονται άμεσα με την αποτελεσματικότερη λειτουργία του πιστωτικού συστήματος, τη συγκράτηση της πιστωτικής επέκτασης και του ελλείματος του δημόσιου τομέα σε σχέση με το εθνικό εισόδημα.

Η χαλαρότητα της οικονομικής δραστηριότητας που διατηρείται ήδη για τέσσερα χρόνια είχε αναπόφευκτα δυσμενείς συνέπειες στο όσος της απασχόλησης, επομένως και στο επίπεδο ανεργίας. Αρχικά οι επιπτώσεις αυτές συγκαλύπτονταν με τη διόγκωση της ύπο-

πασχόλησης και τη διεύρυνση της παραοικονομίας. Με τη συνέχιση όμως της ύφεσης τα περιθώρια αυτά εξαντλήθηκαν, ώστε η ανεργία πήρε άνοικτες διαστάσεις και η αντιμετώπισή της πιστικό χαρακτήρα.

2. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΓΙΑ ΤΟ 1983

Παρά την πρόοδο που έγινε στο 1982 για τη σταθεροποίηση της οικονομίας, τα προβλήματα που είχαν επισημανθεί και στην περσινή έκθεση δεν βρήκαν την οριστική και μόνιμη λύση τους. Η επίτευξη όμως του στόχου αυτού δεν ήταν δυνατό να γίνει μέσα σε ένα χρόνο, γιατί τα προβλήματα αυτά είναι κυρίως δομικής φύσης με βαθιές ρίζες και σοβαρές προεκτάσεις, αλλά και γιατί η δυσμενής διεθνής οικονομική συγκυρία έθετε περιορισμούς στις δυνατότητες χειρισμών για την αντιμετώπισή τους.

Πρώτο, παρά την επιβράδυνση του πληθωρισμού, εξακολουθούν να υπάρχουν σοβαρές πληθωριστικές πιέσεις που διατηρούν τις ανατιμητικές τάσεις σε επίπεδα συγκριτικά πολύ υψηλότερα από τα αντίστοιχα των εμπορικών μας εταίρων και υποσκάπτουν την ανταγωνιστικότητα των ελληνικών προϊόντων, αλλά και δυσχεραίνουν κάθε εξυγιαντική προσπάθεια στον τομέα της παραγωγής ή των επενδύσεων. Το γεγονός ότι οι πληθωριστικές πιέσεις συνυπάρχουν με χαλαρότητα της παραγωγικής δραστηριότητας σημαίνει ότι τα αίτια πρέπει να αναζητηθούν στην πλευρά της προσφοράς και του κόστους, που περιλαμβάνει συγχρόνως και τα υψηλά περιθώρια όλιγοπωλιακών κερδών κυρίως στους τομείς της διανομής των αγαθών και άλλων υπηρεσιών. Η πολιτική τιμών που ακολουθήθηκε το 1982 και η πολιτική τιμών και εισοδημάτων που σχεδιάστηκε και εφαρμόζεται το τρέχον έτος έχει βασικές επιδιώξεις τη μείωση του κόστους παραγωγής, τον περιορισμό αδικαιολόγητων κερδών και την ενίσχυση του ανταγωνισμού. Έτσι παρά τις αναπόφευκτες ανατιμητικές επιδράσεις από την υποτίμηση της δραχμής και την αναγκαία αναπροσαρμογή των τιμών των δημοσίων επιχειρήσεων — οι οποίες έχουν ήδη εμφανιστεί στο πρώτο τρίμηνο του έτους — ή άνοδος του δείκτη τιμών καταναλωτή αναμένεται να διαμορφωθεί κατά το τρέχον έτος σε επίπεδα κάτω από το 20%.

Δεύτερο, ο χαμηλός ρυθμός των επενδύσεων πάγιου κεφαλαίου και η όρθολογική κατανομή τους συνδέονται με τις πιο κρίσιμες αδυναμίες, που παρουσιάζει σήμερα η οικονομία και αναφέρονται ειδικότερα στο χαμηλό επίπεδο αποδοτικότητας, και την ανεπάρκεια της προσαρμοστικότητας της παραγωγής στις μεταβολές της ζήτησης. Η Κυβέρνηση έθεσε σαν βασικό στόχο την πρόωψη

της επενδυτικής δραστηριότητας με άνωτερο σκοπό τη βελτίωση της παραγωγικότητας και μέσω αυτής την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας. Από τη φύση του το έργο αυτό είναι δύσκολο και απαιτεί χρόνο, κόπο, συντονισμό και έμμονη στους μακροχρόνιους στόχους. Προϋποθέτει, επίσης, κλίμα συνεργασίας και συνεχή διάλογο με τις παραγωγικές τάξεις και τους κοινωνικούς εταίρους για τη δημιουργία μηχανισμών και θεσμών που, ενώ προωθούν την οικονομική άνοδο, εξασφαλίζουν συγχρόνως δικαιότερη κατανομή του εθνικού εισοδήματος.

Τρίτο, οι διαρθρωτικές αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας που προκαλούν το χρόνιο έλλειμμα του ισοζυγίου πληρωμών παραμένουν και θα απαιτήσουν άρκετο χρόνο και επίμονες προσπάθειες για να διορθωθούν. Πρέπει να επισημανθεί ότι η χαμηλή παραγωγικότητα της ελληνικής οικονομίας γίνεται περισσότερο αισθητή σε περιόδους παγκόσμιας ύφεσης, όταν ο άγώνας για την κατάκτηση των διεθνών αγορών είναι ιδιαίτερα οξύς και δύσκολος. Θα πρέπει επίσης να προστεθεί ότι η ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ επέτρεψε την ανεμπόδιση είσοδο των κοινοτικών προϊόντων στην ελληνική αγορά και έκανε περισσότερο εμφανή τη διαφορά στην παραγωγικότητα μεταξύ της Ελλάδας και των άλλων χωρών της ΕΟΚ, τα προϊόντα των οποίων φαίνεται ότι ανταγωνίζονται με έπιτυχία τα ελληνικά προϊόντα στην εγχώρια αγορά ακόμη και σε είδη απλής τεχνολογίας όπως είναι τα κλωστοϋφαντουργικά. Εξάλλου, η μεγάλη εξάρτηση του ισοζυγίου πληρωμών της χώρας μας από τους άδηλους πόρους που είναι περισσότερο ελαστικοί, σε σύγκριση με τις εμπορευματικές συναλλαγές, στις διακυμάνσεις της διεθνούς οικονομίας ή και σε εξωοικονομικούς παράγοντες, αποτελεί πρόσθετο πρόβλημα που έγινε αισθητό το 1982 με την κάμψη των βασικών κονδυλίων των άδηλων εισπράξεων.

Τέταρτο, αν και το επίπεδο ανεργίας παραμένει σημαντικά χαμηλότερο από άλλες χώρες, η Κυβέρνηση το θεωρεί πρόβλημα πρώτης προτεραιότητας, γιατί εκτός των άλλων πλήττει τους νέους που για πρώτη φορά ζητούν εργασία αλλά και σε άλλες ομάδες που έχουν ανάγκη κοινωνικής προστασίας. Για την άμεση αντιμετώπιση του προβλήματος αυτού η Κυβέρνηση σχεδιάζει να λάβει μέτρα στα πλαίσια ενός συντονισμένου προγράμματος δημοσίων έργων με τη συμμετοχή των όδηων και κοινοτήτων, καθώς και του Όργανισμού Απασχόλησης Έργατικού Δυναμικού που θα έχουν ως βασικό σκοπό την απορρόφηση άνεργων, ιδίως νέων και δσων ή άπώλετα της εργασίας συνδέεται με τις διαρθρωτικές μεταβολές που συνεπάγεται η προσπάθεια εξυγιάνσης της οικονομίας.

‘Ο λογοτεχνικός Πολίτης

14

Έπιμέλεια τεύχους: Μαριάννα Δήτσα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ζέφη Δαράκη
Νααρών

•
Μιχάλη Χρυσανθόπουλου
Μεταφορά και φύση
στόν «Μπολιβάρ»
του Νίκου Έγγονόπουλου

•
Γιώργου Δανιήλ
‘Ο Πεντζίκης και τά Media

•
Μάρης Κρεμέζη
Δημοσθένης Βουτυράς: αυτοβιογραφικά
στοιχεία στο έργο του

•
Γιώργου Σαράντογλου
Βιούμενοι χρόνοι και ρυθμοί
στόν Διονύση Σαββόπουλο

•
Γρηγόρη Μανιαδάκη
Ταξίδι χωρίς επιστροφή
—δψεις του μαύρου μυθιστορήματος

•
Θανάση Ντόκου
Μεγέθυνση συναισθημάτων
«‘Ο λαβύρινθος της σιωπής»
του Νάσου Βαγενά

Κι ὡσότου ἔρθει τό βράδυ κάθεται σάν σέ βαθύ φωτεινό
σκοτάδι
καί σά νά μιλάει κάθε στιγμή σ' ἓνα ἄγνωστο πρόσωπο πού
ἀλλάζει

μέ τόν ἀπότομο ἢ μέ τόν ἤρεμο ἔρχομό τῶν κυμάτων
μά πού εἶναι πάντα στό βάθος τό ἴδιο τό πρόσωπό του
καί καθόλου τό πρόσωπο τῆς ἀνήσυχης γοργόνας
πού καμιά φορά ἀναδύεται μέ τό ἐπίμονο γέλιο μιᾶς ἐνο-
χλητικῆς χαρᾶς

Καί καθόλου τό πρόσωπο τῆς νευρικῆς γυναίκας
πού σά νά τελειώνει κάθε βράδυ τό κορμί της μέ τά σεντόνια
καί τό πρωί τό ξανασηματίζει μαζί τους
ἀπό τό βογγητό ἑνός ἄπνου ὀνείρου

Παρά εἶναι τό πρόσωπό του παιδικό καί ἀπλωμένο ἐπιτέλους
ἀδύναμα

ἐπάνω στό κῶμα πού τοῦ τό ἐπιτρέπει —
πρόσωπο σάν σκοτεινόχρωμο μετάξι ἀπό φῶς
καί σ' ἓναν νωχελικό — ἐπί τέλους ὄλο καί πιό νωχελικό ρυθμό
ζωῆς...

Κι ἔτσι φτάνοντας πρὸς τή δύση ὁ Νααρὼν —
τήν ὥρα πού ἡ θάλασσα σιγά σιγά ἀγριεύει,
σηκώνεται ἀργά καί φεύγει...

Ἄκριβῶς τῆ στιγμή πού μικροί φονιάδες τά κύματα πλη-
σιάζουν

καί ἀφρίζοντας ξεσπᾶνε πάνω στίς καταφοβισμένες ἀπό τά
αἵματα τοῦ ἥλιου πέτρες
καί στά περιέτρομα βράχια-ἔτοιμα ἐν τούτοις ν' ἀνταποδώσουν
τό χτύπημα —
ἀπολιθώματα πανάρχαιων ὑψωμένων κυμάτων...

Τότε κι ἐκεῖνος σηκώνεται
μαζεύοντας τά σύνεργα μιᾶς ἀνθρώπινης θλίψης πού δέν
μοιάζει καθόλου
μέ τήν ἄγρια ὀδύνη τῆς καθημερινῆς πολυμήχανης βιασύνης
Κι ἔτσι ἀργά κατηφορίζει τό τελευταῖο κομμάτι τ' οὐρανοῦ
πρὸς τή δύση
καθὼς ἐντελῶς ξαφνικά χτυπάει σάν πουλί ξεστρατισμένο ἢ
καμπάνα
στά πλευρά τοῦ βράχου

Κι ὁ Νααρὼν γυρίζει πάλι πίσω στά κλειστά δωμάτια
ὅπου ὅλα παγώνουν μέ μιάν ἀκίνητη γλυκύτητα
σάν τό ἀπόβραδο τῶν ἀναμμένων γλόμπων στό καφενεῖο
Καί ἀθέατα νερά κυλᾶνε πολύ βαθιά κάτω ἀπ' τά πλακάκια
καθὼς ἀργά τό φεγγάρι σκοτεινιάζει στά δέντρα τοῦ παραθα-
λάσιου κήπου

Ένα ένα σκοτώνοντας τά κοιμισμένα τραγούδια σάν πουλιά

Ό Νααρών γυρίζει πάλι πίσω στά κλειστά δωμάτια
καί στά άρπακτικά επάνω στό τραπέζι χαρτιά...

Μά ξάφνον τό μελάνι αρχίζει νά σβήνει —

ν' αφήνει ακάλυπτα μεγάλα κενά χρόνου

Γεγονότα πού θά 'πρεπε ν' αναφεροῦν καί μνήμες ζωῆς

ξαφνικά ξεχνιοῦνται

Καί μοναχά ένας ἦχος σάν από φλάουτο μνήμης στριφογυρίζει
χορεύοντας στό σπίτι

καί σά νά ἔρχεται ξανά... σά νά κυλάει ξανά μέσα στίς φλέβες του

ἡ θάλασσα — μακρινή βοή πάθους

καί κάτι απ' τή βαριά μυρουδιά τῶν βράχων

Ἔτσι σιγά σιγά ἀρνιέται μπρός στά κατάκοπα μάτια του τό
χαρτί κάθε γραφή

κι ἡ κόλλα μπρός του λευκή καί γερασμένη από μιὰ σκληρή λάμψη
σάν ἀποσιώπηση ζωῆς...

Καί τότε ένα αἶσθημα ἀθῶο καί ἀσθηρό ἀπομένει ν' ἀδειάζει από
τά χέρια του

σιγά σιγά κάθε ἀπόπειρα μάταιων πράξεων...

Καί σά ν' ἀδειάζει ἔτσι σ' ὀλόκληρο τό σπίτι

ἀπό ἐπιπλέουσες μορφές καί περιττές ὀμιλίες

καί ἄχρηστες χειρονομίες

Τότε εἶναι πού φεύγει μέ τό φεγγάρι γυμνό στό στήθος του
ἔως τήν ἄκρη τῶν κυμάτων ὁ Νααρών —

ἐκεῖ πού ἡ μικρόσωμη κουρασμένη γυναίκα

μισή νεκρή καί μισή κοιμισμένη τόν περιμένει —

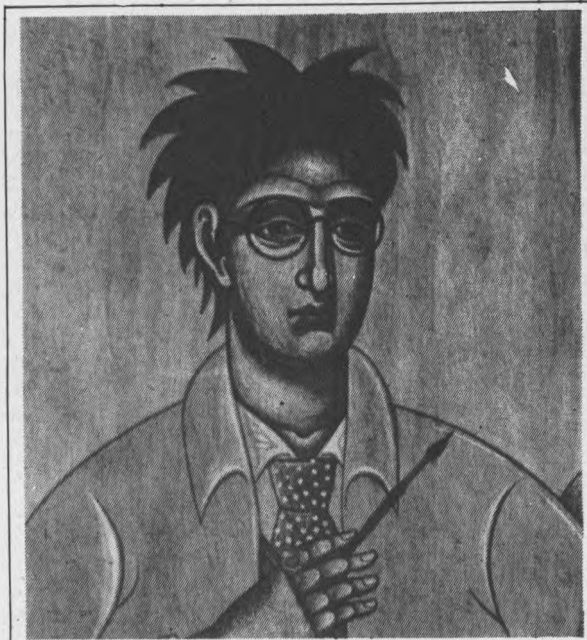
ἀθέατη ἀγκαλιὰ μισοσβησμένων κυμάτων

πού ἐν τούτοις σάν από ένα νεαρό πείσμα ὄλο ἔρχονται καί ὄλο
σβήνουν

πάνω στά φύκια καί στά σωπασμένα λόγια τῆς ἀμμουδιάς...

Ἅγιος Μηνᾶς
Σεπτέμβρης, 1982

Μεταφορά και φύση
στὸν
«Μπολιβάρ»
τοῦ
Νίκου Ἐγγονόπουλου

τοῦ
Μιχάλη Χρυσανθόπουλου

Τὸ ποίημα «Μπολιβάρ» γράφτηκε τὸ χειμῶνα τοῦ 1942-43 καὶ δημοσιεύτηκε τὸ 1944. Φέροντας τὸν ὑπότιτλο «Ἐνα ἑλληνικό ποίημα» προτείνει ἤδη ἀπὸ τὸν τίτλο του μιά φαινομένη ἀντίφαση πού μέλλει νά λυθεῖ ἢ νά διατηρηθεῖ στή συνέχεια. ΜΠΟΛΙΒΑΨ, μέ τονισμένο τὸ κεφαλαῖο ἄλφα γιά νά ἀποφευχθεῖ ἡ λανθασμένη προφορά τοῦ ὀνόματος ἀπὸ τὸ ἑλληνόφωνο ἀναγνωστικό κοινό, ἔνα ἑλληνικό ποίημα. Τὸ τί σημαίνει «ἑλληνικό ποίημα» θά ἀποτελέσει τὸν κύριο ἄξονα τῆς ἀνάγνωσης τοῦ «Μπολιβάρ».

Ἐὸ Ὀδυσσεύς Ἄνδρουτσος, ὁ Σίμων Μπολιβάρ καὶ ὁ ἀφηγητής εἶναι τὰ τρία πρόσωπα πού διαπλέκονται στὸ ποίημα. Ἐὸ Σίμων Μπολιβάρ εἶναι ἡ κεντρική παρουσία τοῦ ἔμνου πού ψάλλεται *τώρα*. Ἐὸ Ὀδυσσεύς Ἄνδρουτσος εἶναι ἡ κεντρική ἀπουσία πού θά γίνει τὸ

Τὸ κείμενο αὐτὸ βασίζεται στή ραδιοφωνική ἐκπομπή πού μεταδόθηκε στίς 12.8.1981 ἀπὸ τὸ Τρίτο Πρόγραμμα, σέ παραγωγή τῆς Εἰρήνης Λεβίδη, γιά τὴν ἐκπομπή «Ἐὸ Μουσικός Αὔγουστος προτείνει».

ποίημα *τῆς αὔριου*· καὶ ὁ ἀφηγητής, ὁ ψάλτης, εἶναι αὐτὸς πού διατρέχει τὸ χρόνο, μιλώντας γιά τὸ παρελθόν καὶ ὑπάρχοντας στὸ «μέλλον, τὸ κοντινό, τὸ μακρινό, σέ χρόνια, λίγα, πολλά, ἴσως ἀπὸ μεθαὔριο καὶ ἀντιμεθαὔριο». Οἱ τρεῖς αὐτές μορφές ἐνώνονται μέσα στή διαδικασία τοῦ ταξιδιοῦ, μέ τὴν προετοιμασία τοῦ ὁποῖου ἀρχίζει τὸ ποίημα. Τὸ λιμάνι, ἀπὸ τὸ ὁποῖο θά ξεκινήσει ὁ πλοῦς, τὰ ἀντικείμενα πού ἔνα ἔνα ἀναφέρονται καὶ πού ἀποτελοῦν τὸν ἀναγκαῖο ἐξοπλισμὸ γιά τὸ ἀρμάτωμα τοῦ караβιού, συνιστοῦν τὸν ἀναλυτικό, ζωγραφικό τρόπο μέ τὸν ὁποῖο ὑποδηλοῦται τὸ πλοῖο ὡς φορέας τῆς μεταφορᾶς. Ὅμως ἡ κίνηση μπορεῖ καὶ νά μὴν εἶναι τόσο ἐλεύθερη, ὅσο θά ὑπαινίσσετο τὸ ταξίδι μ' ἔνα πλοῖο. Τόσο ὁ σκοπὸς ὅσο καὶ ἡ τροχιά ἔχουν καθοριστεῖ ἐκ τῶν προτέρων, κι ἔτσι οἱ μεγάλοι, οἱ ἐλεύθεροι, οἱ γενναῖοι καὶ οἱ δυνατοὶ τροχοδρομοῦνται, «ἴμοιοι μέ τράμ πού ξεκινάει, ἄδειο κι ὀλόφωτο μέσ' στή νυχτερινή γαλήνη τῶν μαχαιρῶν, μ' ἔνα σκοπὸ τοῦ ταξιδιοῦ: πρὸς τ' ἄστρα». Ἐνα τέτοιο ταξίδι, μέ σκοπὸ «τὸ ὑψηλόν», ἀποτελεῖ τὸ γῶρο τῆς γραφῆς τοῦ ποιήματος: ἡ ποιητική λει-

τουργία, σύνθεση παρουσίας και απουσίας στο επίπεδο των λέξεων, γίνεται σύνθεση παρουσίας και απουσίας στο επίπεδο των χαρακτήρων και των νοημάτων. Καί ο ρόλος του ποιήματος, όπως και ο ρόλος του αφηγητή μέσα σ' αυτό το ποίημα, είναι να εκφράσει μέσα στο τώρα, μέσα στη συγχρονία του, ένα διαχρονικό σύστημα εμπειριών είτε της ζωής είτε της λογοτεχνίας (ως ζωής βέβαια, γιατί, όπως μας έχει ξαναπει ο Έγγονόπουλος, τά ποιήματα τά ζει κανείς, δέν τά «γράφει»).

«Αν επιχειρήσουμε να διαβάσουμε τό ποίημα «Μπολιβάρ» σάν τή μεταφορά γιά τό έγχειρημα τής γραφής και σάν τήν περιγραφή αὐτοῦ τοῦ έγχειρήματος — και ἡ ἔρμηνεια αὐτή οὐδόλωσ ἀφαιρεῖ ἀπό τό πολυσημαντό τοῦ κείμενο, διότι ὁποιαδήποτε ἔρμηνεια τής μεταφορᾶς, τής ἐπιφορᾶς τοῦ ὀνόματος δηλαδή, ἀποτελεῖ αὐτοαναφερόμενη ἔρμηνεια και δέν ἀποσκολεῖ νά «κλείσει» τό κείμενο — τότε θά μπορέσουμε νά δοῦμε τό πῶς προσωποποιεῖται ἡ μεταφορά αὐτή, σά πλαίσια τής παράδοσης τής ρομαντικῆς λογοτεχνίας. Στό ποίημα «Μπολιβάρ» δέν ἔχουμε νά κάνουμε μέ ἔννοιες, ἀλλά μέ πρόσωπα πού ὑπάρχουν σά σύμβολα: μέ τόν Σίμωνα Μπολιβάρ, πού ὑπάρχει σάν παρουσία, τόν Ὀδυσσεά Ἀνδρούτσο, πού ὑπάρχει σάν ἀπουσία, και τόν ἀφηγητή, πού γνωρίζοντας και δηλώνοντας τήν παντοδυναμία του κατανέμει τό γῶρο και τό χρόνο. Εἶναι αὐτός πού προφέρει φράσεις ὅπως «ἀς ἐπανεέλθουμε ὁμως στόν Σίμωνα Μπολιβάρ» και καθορίζει τή ροή τοῦ ποιήματος. Ὀρίζοντας ὁμως ὁ ἴδιος τά ὄρια τής παντοδυναμίας του, ὅταν μιλάει γιά τό πρόσωπό του, βάζει τά λόγια του σέ παρένθεση: ἄλλωστε ἔχει ἐξαρχῆς δηλώσει ὅτι σ' αὐτό τό ποίημα θά ψάλει μόνο τόν Μπολιβάρ.

Ἔτσι, ἡ μερικότητα και ἡ ἀσπασματικότητα τής γραφῆς, τό ὅτι οἱ λέξεις συμβολίζουν κάποια πραγματικότητα ἀλλά συνάμα ἀποτελοῦν μίαν ἄλλην πραγματικότητα, ἡ ὁποία ὄχι μόνο παρουσιάζει τήν δολκλωμένη ὄψη τοῦ ποιήματος πού ρεῖ σάν ποταμός, ἀλλά και ἐντέλει γίνεται ἡ μόνη ὑπάρχουσα ὄλικη πραγματικότητα, σηματοδοτεῖται ἀπό τήν ἐναλλαγή παρουσίας και ἀπουσίας πού συντελεῖται ἀπό τούς χαρακτήρες τοῦ Μπολιβάρ και τοῦ Ἀνδρούτσου.

Ὁ Ὀδυσσεύς Ἀνδρούτσος, ὁ ἥρωας τής Ἐπαναστάσεως πού ἔγινε ἐπαναστάτης και στράφηκε κατά τῆς ἐξουσίας και γι' αὐτό θανατώθηκε ἀπό τόν ὑπαρχηγό του, εἶναι αὐτός γιά τόν ὁποῖο γράφει ὁ Παπαρηγόπουλος, ὅταν περιγράφει τό κατόρθωμα στό χάνι τής Γραβιάς: «Ἄ! διατί νά μήν πέση τήν ἡμέρα ἐκείνην ὁ Ὀδυσσεύς· ἐπιζήσας, οὐδέν μέν μέγα διέπραξε ἔκτοτε, καίτοι κτησάμενος ὑπεροχὴν ὁμολογουμένην, περιποιήσας δέ εἰς τήν φιλαρχίαν αὐτοῦ χαρακτήρα ὄντως προδοτικόν, ἐτελεύτησε δέσμιος οἰκτρὸς: Εἰς Γραβιάν ὁμως ἔσωσε τῶνόν τήν ἐπανάστασιν». Δηλαδή, γιατί δέν πέθανε ὁ Ὀδυσσεύς πρὶν προκύψουν οἱ δυσκολίες τῆς ἱστορικῆς ἔρμηνείας, πρὶν προκύψει τό πρόβλημα τοῦ ἄν ἐπρόκειτο γιά τυχοδιώκτη ἢ γιά ἥρωα, και ὅσο θά ἦταν ἀκόμη καιρός γιά τόν ἱστορικό νά χρησιμοποιήσει ὅπως ἤθελε τά σύμβολα πού τοῦ προσφέρουν τά γεγονότα. Ὁ Ὀδυσσεύς Ἀνδρούτσος, παρ' ὅλα αὐτά, δέν πέθανε ὅσο ἦταν καιρός κι ἔτσι ἔγινε αὐτός πού κατεξοχὴν ἐμπεριέχει τήν ἀντιφατικὴ ἰδιότητα τοῦ κλέφτη και τοῦ ἀρματολοῦ, τοῦ ἥρωα και τοῦ τυχοδιώκτη, μεταξύ τῶν χαρακτήρων τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ '21. Αὐτὴ ἡ μορφὴ, ἡ κοντινὴ, ἡ ὁμόφωνη, ἡ ὁμόφυλη, εἶναι τόσο ἀντιφατικὴ, περικλείει τό-

σες πολλές σημασίες, πού εἶναι ἀδύνατον νά δώσει τὸ ὄνομά της στό ποίημα τῆς σήμερον. Χρειάζεται μιά ἄλλη μορφὴ, μακρινή, ὅσο πῶς μακρινὴ γίνεται, ἀλλόφωνη και ἀλλόφυλη, γιά νά ἀπελευθερώσει τό ποίημα τῆς αὔριον πού θά εἶναι τό ποίημα τῆς ἀντίθεσης πού περικλείει ὁ Ἀνδρούτσος. Κι εἶναι ἡ μορφὴ αὐτὴ ὁ Μπολιβάρ, ὁ Ἐλευθερωτὴς τῆς Νότιας Ἀμερικῆς, ὁ Λιμπερταδόρ, πού στό πρόσωπό του συρρέει κι ἀπεικονίζεται ὅλη ἡ παράδοση τῶν ἐλευθερωτῶν, ἀπό τόν Ρήγα Φεραῖο ἕως τόν Ροβεσπιέρο. Αὐτός, ἐλευθερωτὴς τῆς γραφῆς, σύμβολο μακρινὸ και ἀχανές τοῦ κοντινοῦ και συγκεκριμένου Ἀνδρούτσου, ὅπου οἱ ἀτέλειωτες πάμπες ἐπιστρατεύονται γιά ν' ἀνασάνει ἡ στενωπὸς τῆς Γραβιάς, εἶναι και ὁ πατέρας τοῦ ποιήματος τῆς αὔριον, τοῦ ποιήματος τοῦ Ὀδυσσεά Ἀνδρούτσου, και ἄρα τοῦ ποιητῆ πού τό γράφει.

Ὁ Μπολιβάρ βέβαια δέν ἀποτελεῖ τίποτε περισσότερο ἀπὸ ἓνα χαρακτήρα πού τά ἱστορικὰ γεγονότα ἐπιτρέπουν στόν ποιητὴ νά διαλέξει. Σ' ἓνα βαθμὸ — παίρνοντας ὑπόψη τὴ σχέση τῆς μυθοπλαστικῆς διάστασης τῆς ἱστορίας μέ τὴ μυθοπλαστικὴ διάσταση τῆς ποίησης — μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ὁ Ἐγγονόπουλος λύνει τὴ διστακτικότητα τοῦ Παπαρηγόπουλου γιά τόν Ἀνδρούτσο μέ τὴ δημιουργία τοῦ χαρακτήρα τοῦ Μπολιβάρ και τοῦ συμβολισμοῦ πού ἐμπεριέχει ἡ συμπαράθεσή του μέ τόν Ἀνδρούτσο. Ἄλλὰ «δέν εἶναι εὐκόλο, ἄλλωστε, νά γίνουν τόσο γλήγορα ἀντιληπτές μορφές τῆς σημασίας τ' Ἀνδρούτσου και τοῦ Μπολιβάρ, παρόμοια σύμβολα», ὅπως δηλώνεται στήν ἀρχὴ τοῦ ποιήματος. Γι' αὐτό και στή συνέχεια ὁ Μπολιβάρ κατασκευάζεται, φτιάχνεται, σέ δύο ἐπίπεδα: σ' ἓνα ἐπίπεδο μεταφορικῆς λειτουργίας τοῦ κείμενου και ἀναφορᾶς στόν ἑαυτό του, στό ὁποῖο ἐξηγεῖται ὅτι ὁ Μπολιβάρ δέν εἶναι ἓνας χαρακτήρας τῆς ἱστορίας πού ἀπλῶς τόν δανεῖζεται τό ποίημα, εἶναι ἓνα ὄνομα, μιά λέξη πού τό ποίημα τῆς δίνει ὑπόσταση στή γλώσσα στήν ὁποία «γράφεται» τό ὄνομα αὐτό, πού μέ τὴ σειρά της δίνει ὑπόσταση στό ποίημα, εἶναι ὁ Μπολιβάρ και ὄχι ὁ Bolivar, εἶναι, ἐντέλει, τό ποίημα «ΜΠΟΛΙΒΑΡ» και σέ ἓνα ἐπίπεδο ἀναφορῶν σά λογοτεχνικά εἶδη πού ἐπηρεάζουν τό συγγραφέα, μέ τὴ χρῆση τοῦ τοπίου και τῶν τοπωνυμιῶν, ὄχι ὁμως ὅπως στή ρομαντικὴ λογοτεχνία, πού ἀποτελεῖ σημεῖο ἀναφορᾶς τοῦ ποιήματος, ἀλλὰ ἀντεστραμμένα, ὅπως τό εἶδωλο σέ ὀρισμένα κάτοπτρα.

Ἡ κατασκευὴ τοῦ «ΜΠΟΛΙΒΑΡ», πού γίνεται μέ τούς χαρακτήρες τοῦ Μπολιβάρ, τοῦ Ἀνδρούτσου και τοῦ ἀφηγητῆ, βασίζεται στήν αὐτοαναφορικότητα, στήν κυκλικότητα τοῦ ἀριστοτελικοῦ ὀρισμοῦ τῆς μεταφορᾶς: «μεταφορὰ δέ ἐστὶν ὀνόματος ἀλλοτρίου ἐπιφορὰ, ἢ ἀπὸ τοῦ γένους ἐπὶ εἶδος ἢ ἀπὸ τοῦ εἶδους ἐπὶ τό γένος ἢ ἀπὸ τοῦ εἶδους ἐπὶ τό εἶδος ἢ κατὰ τό ἀνάλογον» (*Ποιητικὴ*, 1457β, 6-9). Ἐξηγεῖται δηλαδή ἡ μεταφορὰ στόν Ἀριστοτέλη μέ τὴ δημιουργία μιᾶς νέας μεταφορᾶς, μέ βάση τό οὐσιαστικὸ *φορὰ* (ἀλλαγὴ ὡς πρὸς τόν τόπο). Ἀποτελεῖ ἐπομένως ἡ κίνησις ἐσωτερικῆς διαδικασίας τῆς γλώσσας και εἶναι ἀδύνατο νά ὑπάρξει ἓνα σημεῖο ἀπὸ τό ὁποῖο θά μπορούσε νά μιλῆσει κανεὶς γιά τὴ μεταφορὰ μὴ μεταφορικὰ [βλ. Paul Ricoeur, *The Rules of the Metaphor* (London 1978), μετάφρασις τοῦ *La metaphore vive* (Paris 1975) και ἰδίως τὴν πρώτη μελέτη].

Μέ βάση τὴν ὑπόθεσι αὐτὴ ἐξηγεῖται ἡ κυκλικότητα, ἡ αὐτοαναφορικότητα τοῦ «Μπολιβάρ», ἡ ὁποία προσπαθεῖ νά ἐξηγήσει τὴ σχέση χαρακτήρων και λό-

ὁ λογοτεχνικός Πολίτης

γων. Ἔτσι, τὸ ποίημα ἀρχίζει μὲ ταυτόσημους προσδιορισμούς καὶ ἀμφιμονοσήμαντες ἀντιστοιχίες μεταξὺ χαρακτήρων καὶ λόγων: «Γιὰ τοὺς μεγάλους, γιὰ τοὺς ἐλεύθερους, γιὰ τοὺς γενναίους, τοὺς δυνατοὺς ἀρμόζουν τὰ λόγια τὰ μεγάλα, τὰ ἐλεύθερα, τὰ γενναῖα, τὰ δυνατά». Ἄκομη δὲν ἔχει δηλώσει τὸ ποίημα ὅτι θὰ ψάλει «μονάχα τὸν Σίμωνα»: Ἀπὸ τῆ στιγμῆ ὅμως πού θὰ γίνει αὐτὴ ἡ δήλωση, μόνο ὁ Μπολιβάρ ἀποτελεῖ ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς κυκλικότητος. Ἔτσι, στὸ κυνήγι, αὐτὸς ὁ ἴδιος εἶναι «τὸ σφυρί, τὸ καρφί κι ὁ ἀπτόξ». Ἔτσι, στὴ μάχη, «Θέ νάτανε αὐτὸς ὁ ἴδιος στρατὸς κι ἐγθρός, ἡττημένος καὶ νικητῆς μαζί, ἦρωας τροπαιοῦχος κι ἐξίλαστήριο θῦμα». Ἔτσι, στὴ γέννηση, σ' αὐτὸν ἀπευθύνεται ὁ ἀφηγητῆς λέγοντάς του «εἶδες γιὰ πρώτη φορά τὸ φῶς στὸ Καρακάς. Τὸ φῶς τὸ δικό σου, Μπολιβάρ, γιατί ὡς νῆρθης ἡ Νότια Ἀμερικὴ ὀλόκληρη εἶτανε βυθισμένη στὰ πικρά σκοτάδια». Νομίζω ὅτι τὰ παραπάνω ἀποτελοῦν χαρακτηριστικά τῆς κυκλικῆς καὶ αὐτοαναφορικῆς κίνησής τοῦ ποιήματος. Κυρίως ὅμως ἡ τελευταία φράση, «εἶδες γιὰ πρώτη φορά τὸ φῶς... τὸ φῶς τὸ δικό σου, Μπολιβάρ», ἔχει τὸ ιδιαίτερο χαρακτηριστικὸ ὅτι ἀντιστρέφει, ὅτι ἐπιστρέφει στὸν ἑαυτὸ τῆς, μιά μεταφορά. Ἡ ἀντιστροφή τῆς μεταφορᾶς δὲν ἀποτελεῖ ἐπιστροφή ἐπὶ τὴν κυριολεξία, γιατί ἡ γλώσσα δὲν γνωρίζει κίνηση πρὸς τὰ πίσω, δείχνει ὅμως τὴ διαδικασία τῆς κατασκευῆς πού ἐμπεριέχεται ἐπὶ τὴν οἰκοδόμησιν τῶν τρόπων. Ἔτσι, ὅπως ὅταν ὁ Κάλβος ὀποκαλεῖ τὰ πλεούμενα «θαλάσσια ξύλα» δὲν ἐρευνᾷ τὸ σχηματισμὸ τῆς γλώσσας ἀλλὰ ἐκφράζει τὰ προβλήματα τῆς ποιητικῆς του σύνθεσης (μέτρο κ.τ.λ.) μὲ τὴν ἐπιλογὴν του, δείχνοντας ὅτι ὑπάρχει μιά διαδικασία κατασκευῆς τοῦ ποιήματος πού ἐκφράζεται συγκεκριμένα, ὁ Ἐγγονόπουλος μᾶς δείχνει ἕνα ἀντίστοιχο πρόβλημα κατασκευῆς ὅταν στρέφει πρὸς τὸν ἑαυτὸ τῆς τὴ μεταφορὰ τοῦ «βλέπω γιὰ πρώτη φορά τὸ φῶς».

Καὶ αὐτὴ ἡ στρόφη τῆς μεταφορᾶς μᾶς μεταφέρει ἐπὶ ἄλλο ἐπίπεδο, ἐπὶ ἄλλο ἐπίπεδο τῶν ἀναφορῶν ἐπὶ λογοτεχνικά εἶδη πού ἐπιρραζοῦν τὸ ποίημα, καὶ ιδιαίτερα τῆς ἀναφορᾶς ἐπὶ τὸ ρομαντισμὸ. Γιατὶ ἀμέσως μετὰ τὴν αὐτοαναφορικὴν στρόφη τῆς μεταφορᾶς ὁ Μπολιβάρ κυριολεκτικὰ πλεον συνδέεται μὲ τὸ γύρω του τοπίο, τὸ ὁποῖο γίνεται προέκταση τοῦ σώματός του, ἀντιστρέφοντας ἔτσι τὴ συνήθη χρῆσιν τοῦ τοπίου ἐπὶ ρομαντισμὸ, πού εἶναι ἡ ἐκφραση τῶν συναισθημάτων τοῦ χαρακτήρα. Ἐδῶ πιά τὸ τοπίο δὲν χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ ἐκφράσει συμβολικὰ τὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ πηγάζει ἀπὸ αὐτόν:

*Εἶδες γιὰ πρώτη φορά τὸ φῶς στὸ Καρακάς. Τὸ φῶς
τὸ δικό σου,*

*Μπολιβάρ, γιατί ὡς νῆρθης ἡ Νότια Ἀμερικὴ ὀλόκληρη
εἶτανε βυθισμένη στὰ πικρά σκοτάδια.
Τ' ὄνομά σου τώρα εἶναι δαυλὸς ἀναμμένος, πού φωτίζει
τὴν Ἀμερικὴ, καὶ τὴ Βόρεια καὶ τὴ Νότια,
καὶ τὴν οἰκουμένη!*

*Οἱ ποταμοὶ Ἀμαζόνιος καὶ Ὀρινόκος πηγάζουν ἀπὸ τὰ
μάτια σου.*

*Τὰ ψηλά βουνά ἔχουν τὶς ρίζες στὸ στέρνο σου,
Ἡ ὄροσειρά τῶν Ἀνδεων εἶναι ἡ ραχοκοκκαλιά σου.
Στὴν κορφή τῆς κεφαλῆς σου, παλληκαρᾶ, τρέχουν
τ' ἀνήμερα ἄτια καὶ τ' ἀγρια βόδια,*

Ὁ πλοῦτος τῆς Ἀργεντινῆς.

*Πάνω ἐπὶ τὴν κοιλιά σου ἐκτείνονται οἱ ἀπέραντες φυτεῖς
τοῦ καφφέ.*

*Σάν μιλάς, φοβεροὶ σεισμοὶ ρημάζουνε τὸ πᾶν,
Ἀπὸ τὶς ἐπιβλητικὲς ἐρημιὲς τῆς Παταγονίας μέχρι τὰ
πολύχρωμα νησιά,*

*Ἡφαίστεια ξεπετιοῦνται στὸ Περού καὶ ξερνᾶνε στὰ
οὐράνια τὴν ὀργή τους,
Σειοῦνται τὰ χῶματα παντοῦ καὶ τρίζουν τὰ εἰκονίσματα
ἐπὶ τὴν Καστοριά,
Τὴ σιωπηλὴ πόλη κοντὰ ἐπὶ τὴν λίμνη.
Μπολιβάρ, εἶσαι ὠραῖος σάν Ἕλληνας.*

Ἡ σύνδεση αὐτὴ τοῦ Μπολιβάρ καὶ τοῦ τοπίου δὲν γίνεται ἐπὶ τὸ κενό, ἀλλὰ βασιζέται ἐπὶ τὴν ρομαντικὴν κατασκευὴν τοῦ Μπολιβάρ. Ἦδη, ἐπειδὴ τὸ ποίημα ἀποτελεῖ τὴ μόνη παρούσα ὕλική πραγματικότητα, ἕνα ποίημα γιὰ κάποιο ποίημα πού θὰ γραφεῖ ἐπὶ τὸ μέλλον ὄχι μόνον εἶναι ἔννοια μεταφυσικὴ, ἀλλὰ καὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ ὑπάρξει ὡς ποίημα. Ὡς ἐκ τούτου ὁ Μπολιβάρ μπορεῖ μὲν, ὡς ὁ Ἐλευθερωτῆς, νὰ ἀποτελεῖ τὸ σύμβολο γιὰ τὴν κινητήρια δύναμιν τοῦ αἵριου, πρέπει ὅμως νὰ ὑπάρξει καὶ ὡς ὕλική πραγματικότητα τώρα. Μπορεῖ νὰ εἶναι μορφή μακρινὴ καὶ ἔντεχνη, ἐφεύρεση τοῦ ποιητικοῦ λόγου, ὅμως εἶναι καὶ ὑπαρκτὸ πρόσωπο τῆς ἱστορίας πού περικλείει τὴν ἰδιαιτέρη του ἱστορικότητα καὶ ὕλικότητα καὶ ἔχει μιά ἰδιαίτερη σχέση μὲ τὴ γλώσσα καὶ τὴ φύση. Γι' αὐτὸ, ὅταν ὁ ἀφηγητῆς ἐκστομίζει τὸ «ἄς ἐπανεέλθουμε ὅμως ἐπὶ τὸν Σίμωνα Μπολιβάρ» τὸ κάνει γιὰ νὰ τὸν φτιάξει «ἀπὸ μέταλλο καὶ ξύλο» ὅπως ὁ ξυλουργὸς καὶ ὁ σιδεράς, γιὰ νὰ τὸν κατασκευάσει μὲ τὰ ὕλικά τοῦ ἐπαγγέλματός του. Ἐχοντας πιά κατασκευάσει ἔτσι, μὲ τοὺς κανόνες τοῦ ρομαντισμοῦ, τὸ χαρακτήρα του, τὸ ποίημα προχωρεῖ ἐπὶ τὴν ἀναίρεσιν αὐτῶν τῶν κανόνων καὶ καταλήγει, μετὰ τὴ σύνδεσιν τοῦ Μπολιβάρ μὲ τὸ τοπίο, πού ἀναφέρθηκε, ἐπὶ τὴ φράσιν «Μπολιβάρ, εἶσαι ὠραῖος σάν Ἕλληνας», δηλαδὴ ἐπὶ τὴν κατάλυσιν τῶν κανόνων τῆς τυπικῆς λογικῆς καὶ εἰδικὰ ἐνός συλλογισμοῦ «γράμμα-τα». Εἶναι οἱ στιγμὲς ἐκεῖνες ὅπου τὸ ποίημα ἀναγνωρίζει καὶ κατονομάζει τὴν προσπάθειά του νὰ γίνει σύνθεση, νὰ συμπεριλάβει τὰ πάντα, ἀκόμα καὶ συμπαντα τὸν λόγο. Εἶναι οἱ στιγμὲς πού ὁ ποιητῆς ταυτίζεται μὲ τὸ ποίημα, πού ὁ ἀφηγητῆς ταυτίζεται μὲ τὸν κεντρικὸν χαρακτήρα, πού ὁ ἄπὸν ταυτίζεται μὲ τὸν παρόντα καὶ πού ἡ μάχη, τὸ κυνήγι, ἡ γέννησις, ὁ ἴδιος ὁ λόγος γίνονται ποίησις. Στὶς στιγμὲς αὐτὲς οἱ πάντες βρίσκονται ἐπὶ τὸ ἴδιο ὀπτικὸν πεδίο, ἄς ποῦμε πάνω σ' ἕνα παλκοσενικό.

Τὸ ποίημα «Μπολιβάρ» πρέπει νὰ διαβαστεῖ ἐπὶ τὴν μεταφορὰ καὶ περιγραφή τῆς διαδικασίας τῆς μεταφορᾶς γιὰ νὰ μὴν δείχνει ξενικὸ. Καί, ἐπειδὴ τὸ τέλος τῆς γραφῆς δὲν συμπίπτει κατ' ἀνάγκη καὶ μὲ τὸ τέλος τῆς ἀνάγνωσσης, αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἐπαναλαμβάνεται συνεχῶς, μέχρις ὅτου τὸ ποίημα «Μπολιβάρ» γίνει ποίημα τοῦ Ἀνδρούτσου, μιά καὶ «νὰ εἶσαι Ἕλληνας δὲν εἶναι ζήτημα καταγωγῆς ἀλλὰ ἀγωγῆς».

Ὁ Πεντζίκης καί τά Media

τοῦ Γιώργου Δανιήλ

Ὁ ἄνθρωπος, κατά τόν Ἀριστοτέλη, εἶναι ζῶο λογικό, καί, σύμφωνα μέ τό ἔργο τοῦ Νίκου Γαβριήλ Πεντζίκη, ζῶο πού πρώτιστα διαβάζει καί γράφει. Πάμπολλες εἶναι στά πεντζικικά κείμενα οἱ ἀναφορές σέ γραπτές πηγές, παλιές καί νέες, ἐνῶ σχετικά σπάνια μνημονεύονται ἐκεῖ τά σύγχρονα μέσα ἐπικοινωνίας: τό ραδιόφωνο, ἡ τηλεόραση, ὁ κινηματογράφος. Κι ὅταν ἀσχολεῖται μ' αὐτά ὁ Πεντζίκης, εἴτε θέλει νά κάνει μίαν ἀντίθεση ἀνάμεσα σέ πραγματικότητες τοῦ παρελθόντος καί τοῦ παρόντος εἴτε παρεμβάλλει ἀπλῶς τίς σχετικές ἀναφορές του σά γραφικές λεπτομέρειες μέσα στίς πλατύτερες περιγραφές, πού ἐπιχειρεῖ, αὐτοῦ ἢ ἐκείνου.

Ὁ Πεντζίκης εἶναι, ὅμως, κι ἕνας εὐαίσθητος δέκτης σέ κάθε λογῆς ἐξωτερικά ἐρεθίσματα. Γι' αὐτό καί ἦταν πεπρωμένο ν' ἀποδώσει κάποιο φόρο τιμῆς καί στήν ἐποχή τῆς μηχανῆς. Τό φόρο τοῦτο τόν ἀποδίδει μέ τό ἴδιο τό συγγραφικό του ὕφος. Τό ἰδιόρρυθμο ὕφος τοῦ Πεντζίκη μπορεῖ βέβαια νά ἐξηγηθεῖ γοντρικά μέ βάση τό χαλαρό καί ἀνεκδοτολογικό χαρακτήρα τῶν βυζαντινῶν χρονογράφων καί ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων πού διαβάζει πάντα μέ βουλιμία, τό ἀνυπόμονο τῆς φύσης του, καί τήν ἀπόφαση πού πῆρε νωρίς στήν καριέρα του νά μήν ἐπιδιώξει τό αἰσθητικόν κάλλος στό γράψιμο ἢ τή ζωγραφική του. Ὡστόσο, ὁ τρόπος πού «πηδαῖ» ἀπ' τό ἕνα πράγμα στό ἄλλο μέσα στά κείμενά του μᾶς θυμίζει καί τό στρίψιμο τοῦ κουμπιού ἑνός ραδιοφώνου ἢ μᾶς τηλεοπτικῆς συσκευῆς, μία διαδικασία πιά δραστική ἀκόμα κι ἀπ' τήν κίνηση πού κάνει κανεῖς ἀριστερά δεξιά καί πάνω κάτω διαβάζοντας μίαν ἐφημερίδα:

Ο ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ στήν κάμαρή του, σχίζει τό 'να χειρόγραφο κι ἀρχινᾷ τ' ἄλλο. Φυσικό θεωρεῖ τό μυθιστόρημα νά τελειώνει ἢ νά περιστρέφεται γύρω ἀπό μιά ὑπόθεση γάμου. Παραδέχεται ὅτι ὁ γάμος παίζει βασικό ρόλο ὅσον ἀφορᾷ τόν σχηματισμό τῶν αἰσθημάτων στή ψυχῇ τοῦ ἀνθρώπου. Παρά ταῦτα δυσκολεύεται νά βρεῖ τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἡ σκέψη του θά μπορούσε νά καθηλωθεῖ σέ μιά μόνη περίπτωση, χωρίς νά κινδυνεύει νά ἀμαυρώσει τό συμβολισμό τῶν ἀναγωγῶν του.

Ο ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ μέ τή Νεαρά Φοιτήτρια, ἐπέστρεψαν στήν πόλη περνώντας ἀπ' τήν ἔκταση ὅπου κενώνονται τά σκουπίδια καί τά παρακείμενα χοιροστάσια. Εἶχε ἐν' ἀλλόκοτο συναίσθημα, ὅταν σκέφτηκε ὅτι ἀπό τέτοιες ἐκτάσεις ἀρχινᾷ ἡ θεμελίωση τῶν οἰκογενειῶν καί τῶν σπιτιῶν ὅπου ἐγκαθίστανται.

Η ΝΕΑΡΑ ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ δέν ἐνοχλήθηκε ἀπό τή βρώμα καί τήν κακοσμία τῶν ἀπορριμμάτων. Τήν διασκέδαζε τό παιχνίδι τῆς ἐναλλαγῆς τοῦ πλήθους ἀπό τίς στέγες μέ τή βλάστηση. «Δές», εἶπε στό Διαμαντή, τραβώντας τον ἀπό τό σακάκι. Τοῦ ἔδειξε τότε καταμεσῆς ἀπ' τίς χαμοκέλες τοῦ φτωχοῦ συνοικισμοῦ, τήν ἠλεκτρική λάμπα πού κρεμόταν σέ ἕνα δέντρο. Ἐνα ἔρημο καί ξερό κυπαρίσσι. «Π ὁμορφα», πρόσθεσε, κι ὁ νοῦς της ἐμοιαζε νά ταξιδεύει μαζί μέ τά σύννεφα πού ἀμάξια χρυσά συνόδευαν τό ἡλιοβασίλεμα.

Ο ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, προσέχοντάς την, ἐνίωσε κάτι σάν εἶδος τύψης καί θυμήθηκε τήν παλιά ἱστορία γιά ἕναν Ἄγγελο, πού περνώντας δίπλα σ' ἕνα πτώμα νεκροῦ καθόλου δέν ἀποστράφηκε. Θά ἤθελε νά τή δοκιμάζε, νά δεῖ ἂν πράγματι ἦταν τόσο καλή.

ΤΟ ΜΑΤΙ στό μαλακόνι τοῦ ἐργῆνη, πρό πολλοῦ εἶχε κλείσει κι ὄνειρευόταν, ὅταν ζύπνησε μέ τόν πῆδο πού ἔκαμε μιά γάτα, ντρασκαλώνοντας στόν τοῖχο μέ τόν κισσό, ἐνῶ ἀπό ὦρα πολλή κοιμότανε κουβαριασμένη στή στέγη τῆς ἀποθήκης.

Η ΦΩΝΗ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΣ ΚΟΥΒΟΥΝΙΔΟΥ ἀνάγγειλε ὅτι τό δεῖπνο στό στρωμένο τραπέζι περιμένε τούς ἀνθρώπους της.

Πραγματογνωσία (β' ἐκδ., 1977), σελ. 80-81.

Οἱ φουτουριστές μίλησαν γιά τήν «ἀγωνία τῆς ἠλεκτρικῆς λάμπας, πού ξεφωνίζει τό χρῶμα της μέ σπασμωδικές κινήσεις καί τρόπο σπαραχτικό.»² Δέν συναντοῦμε στόν Πεντζίκη τέτοιες τολμηρές προσωποποιήσεις ἀντικειμένων (ὅσο κι ἂν τοῦ ἀρέσει νά προσωποποιεῖ τοπία, φυτά καί ζῶα). Ἰδωμένα, ὅμως, στό σύνολό τους, τά ἔργα του παρουσιάζουν τά τυπικά χαρακτηριστικά τῶν media, πού ἔχουν νά κάνουν μέ τόν ἦχο καί τήν εἰκόνα: τήν «αὐθορμησία» ἢ τό αἰφνίδιο ἦ-

1. Τμήμα (μέ κάποιες ἀναθεωρήσεις) ἀπό ἀνέκδοτη μελέτη στά ἀγγλικά γιά τό ἔργο τοῦ Νίκου Γαβριήλ Πεντζίκη.

2. Jane Rye, *Futurism* (London: "Studio Vista", 1972), σ. 23.

χου και εικόνας, την προβολή αυτών των στοιχείων με την ανάκρουση και την επανάληψη, τό σπάσιμο της οπτικής και ακουστικής ενότητας με τις διαφημίσεις. Στην τελευταία τούτη περίπτωση, τό αντίστοιχο στον Πεντζίκη δέν είναι τόσο ή συνήθεια πού έχει να αναφέρεται πότε πότε σε πραγματικές διαφημίσεις καταναλωτικών αγαθών, πού έχει διαβάσει ή ακούσει και τόν έχουν διασκεδάσει ή προβληματίσει κατά κάποιο τρόπο, μά ή συνήθεια πού έχει να «διαφημίζει» την πίστη του με την τελετουργική επανάληψη λέξεων και φράσεων από την εκκλησιαστική γλώσσα. Μετή ρυθμική τους επανάληψη, δημιουργούν αυτά ένα είδος ατμόσφαιρας και στοχεύουν στην ταύτιση του θεατή ή ακροατή με τό θεώμενο ή ακουόμενο, όπως γίνεται λίγο πολύ και στην τηλεόραση και τό ραδιόφωνο:

Ιανουαρίου 26.

Μνήμη των Όσίων Ξενοφώντος, Μαρίας, Άρκαδίου και Ιωάννου. Πατέρας, μητέρα και δύο παιδιά.

Τά παιδιά ξεκινώντας από την Κωνσταντινούπολη ναύαγησαν. Οί γονείς αναζητώντας τα, τ' αντίμασαν πού είχαν γλυτώσει στά Ίεροσόλυμα, και άκολουθώντας τό παράδειγμά τους, έμόνασαν και οί ίδιοι.

Μνήμη μεγάλου Σεισμού. Προς κατάπαυση των δονήσεων πού συνεχίζόντουσαν, έγινε λιτανεία. Έπικεφαλής ο Βασίλειος Θεοδόσιος προσεύχονταν, χύνοντας άφθονα δάκρυα.

Του Όσίου Συμεών του παλαιού, πού μένοντας σε μία σπηλιά, είχε συντροφιά δύο λιοντάρια. Μ' αυτά βοήθαγε τους περαστικούς της Έρήμου, να μή χάσουν τό σωστό δρόμο.

Του Άγίου Μάρτυρα Άνανία του πρεσβυτέρου και του Πέτρου του δεσμοφύλακα και των έφτά στρατιωτών πού τόν φρουρούσαν και βλέποντας τά κατορθώματά του πίστεψαν και συμμαρτύρησαν όλοι μαζί.

Του Όσίου Άμμωνά, πού έπιεικής άντικρυ στους άλλους, ο ίδιος προσεύχονταν νυχθημερόν, μέσα σε μία σπηλιά.

Του Όσίου Γαβριήλ, πού δίπλα στέκει στον συνώνυμό του, πρωτοστάτη Άρχάγγελο.

Των Δύο άγνώστου όνόματος, Άγίων Μαρτύρων της Φρυγίας, πού παρέδωκαν τό πνεύμα, ενώ τους δέρναν με βάλκλα· τά ξύλα με τά όποια κρούουν τά μουσικά τύμπανα.

Ό δίσκος με τ' άσημωμένα κουφέτα, στά κόλυβα του μνημόσυνου, πάνω στ' άσπρο μάρμαρο του τάφου του παππού, διέγειρε την άμιλλα των άνήλικων έγγονών· ποιο θά παιρνε να φάει περισσότερα.

Πρεσβείαις των Άγίων σου Χριστέ ο Θεός, στερέωσε τη δομή των ταραγμένων μου λογισμών.

«Μέρες Έφτά» (Εθύνη, Μάιος 1979, σ. 265).

Όρισμένα από τά έργα του Πεντζίκη, όπως π.χ. τό Άρχείο (1974) μετή «χωροχρονολογική» του διάρθρωση (έρμάρια-μηνες-φάκελοι-τυλιγάδια κ.τ.λ.), μπορεί κανείς να τά συγκρίνει έλεύθερα με έργα του σύγχρονου θεάτρου και κινηματογράφου, όπως είναι Ό Άνιστάιν στην άκρογιαλιά, μία όπερα σε τέσσερις πράξεις των Ρόμπερτ Γουίλσον και Φίλιπ Γκλάς, και τό φίλμ για τόν έξπρεσιονιστή ζωγράφο Έντβαρ Μούνκ από τόν Άγγλο σκηνοθέτη Πήτερ Γουότκινς. Η όπερα άνοίγει και κλείνει με δύο «Knee plays» («Έργα στό γόνατο»), όπου δύο ήθοιοιοί επαναλαμβάνουν συνέχεια ορισμένες φράσεις και χειρονομίες μετή συνοδεία μονότονου ηλεκτρονικού όργάνου. Τά ίντερμέδια πάλι του όλου έναίματος γίνονται από άνάλογα «Knee plays». Δέν είναι ευδιάκριτες ή πλοκή και ή

δράση στον Άνιστάιν στην άκρογιαλιά, ούτε φαίνεται καθαρά άν υπάρχει ενότητα περιεχομένου. Η σκηνογραφία και ή μουσική δημιούργησαν επίσης πρόβλημα κατανόησης, όταν παίχτηκε ή όπερα τούτη στη Νέα Ύόρκη. Γι' αυτό, κάποιος κριτικός παρομοίωσε την παράσταση με πρόσκληση σε δειπνο, όπου τά σκεύη, τ' άσημικά και τ' άνη κρύβουν για λίγο από τους καλεσμένους τό γεγονός πως έπρεπε να 'χαν φέρει τό φαγητό τους.³ Άνάλογες επικρίσεις έχουν γίνει και στον Πεντζίκη, πού σε πολλά από τά έργα του ή διάρθρωση σε κεφάλαια, οί διαιρέσεις κι ύποδιαίρέσεις σε μικρότερες ενότητες, κι οί παράδοχοι συνειρμοί των ίδιων των κειμένων, δημιουργούν άμχανία στον συνηθισμένο άναγνώστη. «Άπορρίπτουμε τά λογικά σχέδια, κι αυτό είναι μέρος σχεδίου», είπε κάποιος Καναδός ποιητής.⁴ Τό ίδιο θά μπορούσαν να πούν και οί δημιουργοί της παραπάνω «όπερας». Τό ίδιο θά μπορούσε να πει και ο Πεντζίκης, προσθέτοντας, όμως, με σιγουριά «ένός άνωθεν σχεδίου».

Χωρίς την πίστη του,⁵ ο Πεντζίκης θά 'χε πιθανόν πάρει δρόμο άνάλογο μ' αυτόν του έξπρεσιονιστή Έντβαρ Μούνκ, του όποιου ο γνωστός πίνακας Η Κραγή έκφράζει οπτικά μία διάθεση ταραγμένης ψυχής, όπως είναι ή ψυχή του Άνδρέα Δημακούδη (στό δώνυμο πρώτο μυθιστόρημα) του Πεντζίκη. Στο φίλμ για τόν Μούνκ άπ' τόν Γουότκινς, ο Σκανδιναβός ζωγράφος φαίνεται να παλεύει με τόν καμβά του όπως δείχνει συχνά να κάνει κι ο Πεντζίκης με τό χαρτί. Οί ήθοιοιοι γυρίζουν να κοιτάζουν τη μηχανή και πέρα άπ' αυτήν τό θεατή, καθώς συχνά στό έργο του Πεντζίκη γυρνά ο άφηγητής και τά πρόσωπα της ιστορίας του για να κοιτάζουν κατάματα τόν άναγνώστη, γαλώντας έτσι την ψευδαίσθηση της άπόστασης και την ασφάλεια πού τρέφει ή άπόσταση. Ό Γουότκινς θέλει να έμπλέξει στα δρώμενα της ταινίας του τό θεατή κι ο Πεντζίκης γυρεύει ν' άρπάξει στα σύματα του στοχασμού του τόν άναγνώστη. Τό φίλμ μās ταξιδεύει σε πολλά μέρη. Τό σκηνικό, όμως, είναι πάντα μέσα στό μυαλό του ζωγράφου. Ό σκηνοθέτης άνιχνεύει τη δικασία της καλλιτεχνικής δημιουργίας, με πειραματόζωο τόν Μούνκ. Τό ίδιο κάνει κι ο Πεντζίκης με πειραματόζωο τόν ίδιο τόν εαυτό του:

Γλυκιά έλπίδα ή συντροφιά. Άλλά πως είναι δυνατό να μή με τρώει ο φόβος διτι θά μείνω άστεγος, άν δέν μπορέσω ν' αναπτύξω σε καθαρά αρχιτεκτονικά σχήματα την ιδέα της άισιοδοξίας πού με πλημμυρεί; Πρέπει να 'χει τουλάχιστον τρία δωμάτια, ώστε να ξέρω πως άνοίγοντας τις πόρτες, μπορώ να την έβρω, είτε στό τώρα είτε στό πριν ή στό μετά, μία και άλλου πουθενά δέν έχει να πάει όταν τη χάνω μπρός άπ' τά μάτια μου. Υπομονή λοιπόν και δουλειά. Άκριβώς τη λέξη «υπομονή» θυμήθηκε και ή δεσποινίς Βούλα, από πολλά χρόνια τώρα παντρεμένη, με δύο άγόρια Ισαμ' έκει άπάνω, πού ο μικρότερος άπουσιάζει για σπουδές, καθώς βρίσκονταν στην αίθουσα του κινηματογράφου «Γκωμόν», τόν Χειμώνα του 1917, και άρχισε να μιλά στον έξάδελφό μου τόν Άλέκο πού καθότανε δίπλα της, τη στιγμή

3. F.J. Spieler, "Adrift Among Images" (παρουσίαση του έργου *Einstein on the Beach*), *Harpers*, March 1977, σ. 112.

4. G. Bowering, poem "Circus Maximus" [in *Fifteen Canadian Poets* (Toronto: Oxford University Press, 1970)].

5. Πρβλ. Γ. Σεφέρη, *Οί Όρες της Κυρίας Έρας* (Αθήνα, Έρμης, 1973), σ. 17, «... αυτός (ο Ν.Γ.Π.) έχει μία σκαλωσιά πίστης πού τόν σώζει».

Γιώργος Δανιήλ

ἀκριβῶς πού κόπηκε τό ρεῦμα καί διακόπηκε ἡ προβολή τῆς συγγραφικῆς ὑποθέσεως στήν ὀθόνη. Τόν καιρό ἐκεῖνο δέν ἐπιτρεπόταν στά κορίτσια νά βγαίνουν μονάχα ἢ συνοδευόμενα μόνο ἀπό κάποιο γνωστό τους ἄνδρα, ἔστω καί ἂν τούς συνέδεε στενή συγγένεια. Εἶχε λοιπόν μαζί τῆς ἡ δεσποινίς Βούλα τόν μικρότερό τῆς ἀδελφό. Τό παιδί μέσα στή σκοτεινή αἴθουσα, περιμένοντας τή συνέχεια τῶν εἰκόνων στό πανί, ἀναθυμόταν τήν κουβέντα πού 'χε προηγουμένως παρακολουθήσει στό σπίτι, ἀνάμεσα στή μεγάλη του ἀδελφή καί τόν ἐξάδελφό μου, τόν νεαρό τότε κύριο 'Αλέκο. 'Επρόκειτο περί ψυχῆς, ἀθανασίας στόν ἄλλο κόσμο καί μετεμνηχώσεως. 'Ο 'Αλέκος εἶχε διηγηθεῖ πῶς ἕνας Ἰακωστός 'Ιταλός χειροῦργος ἄλλαξε τήν ψυχή τού νεαροῦ φίλου του, ζανατοποθετώντας μέσα τήν προηγούμενη ἀγαθή ψυχή πού εἶχε χάσει σ' ἕνα μικρό ἀτύχημα πού τοῦ συνέβη. 'Ο νεαρός φίλος εἶχε ἕνα ποδήλατο καί τριγυροῦσε. Σ' αὐτό τό σημεῖο τό μικρό παιδί πού ἄκουγε τήν κουβέντα, θυμήθηκε τόν μεγάλο φίλο του, τόν Μίμη, τόν ὁποῖο θαύμαζε καί ὁ ὁποῖος εἶχε ἐπίσης ἕνα πο-

δήλατο καί τακτικά, σχεδόν κάθε μέρα, ἐρχόταν στή γειτονιά τους κι ἔκανε βόλτες στήν ἀλάνα πού 'ταν μπροστά στό σπίτι τους, ἴσαμε τή θάλασσα πού εἶχε φάει σέ πολλές μεριές τόν χαμηλό μῶλο προχωρώντας στή στεριά πού γυμνή στέγνωνε καί σχιζόταν ἐξανθίζοντας ἀλάτι. Σ' αὐτό λοιπόν τό συγκεκριμένο τοπίο, πού τό 'ξερε καλά, γιατί ἐκεῖ ἐπαίξε ὅλη μέρα, τοποθετεῖ τή συνέχεια τῆς ἀφήγησης πού ἀκούει, ταυτίζοντας τόν φίλο τοῦ γιατροῦ μέ τόν φίλο του τόν Μίμη. Μιά μέρα λοιπόν καθώς περνοῦσε καβάλα στό ποδήλατό του, ἀπό μιά τοποθεσία παραθαλάσσια, ὅπου πρῖν λίγες μέρες εἶχαν ἀνασύρει τό πτώμα ἑνός μέθυσου καί φονιά, κακοῦ ἀνθρώπου... Σ' αὐτό τό σημεῖο τό παιδί στεναχωρέθηκε, γιατί εἶχε ν' ἀντιμετωπίσει κάποια δυσκολία ὅσον ἀφορᾶ τήν ταύτιση τοῦ συγκεκριμένου τοπίου πού ἤξερε, μέ τό ἄλλο τοπίο τῆς κουβέντας π' ἄκουγε, γιατί δέν εἶχε δεῖ ἀκόμα ποτέ νά βγάζουν κανένα πνιγμένο στό μισογκρεμισμένο χαμηλό μῶλο.

'Αρχιτεκτονική τῆς Σκόρπιας Ζωῆς (β' ἐκδ., 1978), σελ. 36-37.

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ Ν. ΒΟΥΤΥΡΑΣ

αὐτβιογραφικά στοιχεία στό ἔργο του

τῆς Μάρης Κρεμέζη

Ὁ Βουτυράς ὑπῆρξε ἕνας αὐτοδίδακτος καί πρωτότυπος συγγραφέας. Ἄνθρωπος μέ περιορισμένη μόρφωση καί ἀμφισβητήσιμο λογοτεχνικό καί αἰσθητικό ὄπλισμό² ἔγραψε χωρίς νά ἀκολουθεῖ κάποια συγκεκριμένη παράδοση καί ἡ δουλειά του δέν προδίδει ἐπιδράσεις ἀπό ἄλλους συγγραφείς. Μποροῦμε μέ ἀσφάλεια νά ὑποστηρίξουμε, ὅτι τό πῖο σημαντικό μέρος τοῦ ἔργου του, τά κοινωνικά ρεαλιστικά του διηγήματα, πηγάζει ἀπό τίς ἐμπειρίες τῆς ζωῆς του.

Ἐχει ἐκφραστεῖ ἡ ἄποψη ὅτι σέ διηγήματά του ἀνιχνεύονται ἀναλλοίωτα γεγονότα καί περιστατικά τῆς ζωῆς του.³ Ὁ ἰσχυρισμός αὐτός, ἀν καί παράλογος, γιατί κομμάτια τοῦ λογοτεχνικοῦ του ἔργου δέν μποροῦν νά ἐξεταστοῦν ἀπομονωμένα ἀπό τό εἰδικό τους πλαίσιο (context) καί νά ἐρμηνευτοῦν σάν μιά εἰκονογράφηση τῆς πραγματικῆς του ζωῆς, δέν εἶναι ἀνυπόστατος. Ἐνα ἀπό τά χαρακτηριστικά τοῦ ἔργου του εἶναι τό αὐτοβιογραφικό στοιχεῖο. Ἐκμεταλλεύτηκε λογοτεχνικά τίς προσωπικές του περιπέτειες καί τίς πρόβαλε σάν σκηνές ζωῆς. Κατόρθωσε νά μετασχηματίσει τίς ἐμπειρίες του σέ λογοτεχνία φωτίζοντας γεγονότα ἀπ' τῆ ζωῆ του.

Ἀκόμα, οἱ περισσότεροι ἀπ' τούς ἥρωές του φαίνονται νά εἶναι προβολές τῆς δικῆς του προσωπικότητας. Σπάνια εἶναι τά γυναικεῖα πορτρέτα στή δουλειά του. Οἱ πρωταγωνιστές, ἰδιαίτερα στά κοινωνικά, ρεαλιστικά του διηγήματα, εἶναι ἄντρες καί ὄλοι παρουσιάζουν μιά ἐκπληκτική ὁμοιότητα μέ τά χαρακτηριστικά τῆς προσωπικότητάς τους.

Ἀναλύοντας ὡστόσο τῆ δική του ψυχοσύνθεση ταυτόχρονα ἀποτύπωσε μιά ἀντιπροσωπευτική μορφή τοῦ καιροῦ του. Ἀπό τόν περιορισμένο προσωπικό του κόσμο πέρασε σέ μιά γενική πραγματικότητα τῆς

ἐποχῆς πού καθρέφτισε στό ἔργο του.⁴ Μ' αὐτή τήν ἔννοια, τό αὐτοβιογραφικό στοιχεῖο στό ἔργο τοῦ Βουτυρά εἶναι μιά δημιουργική μεταμόρφωση τῶν προσωπικῶν του βιωμάτων σέ λογοτεχνία. Ἐτσι ἐνδιαφέρον εἶναι νά δοῦμε, ἐξετάζοντας παράλληλα μέ τῆ ζωῆ του ἐνδεικτικά ὀρισμένα διηγήματα μέ αὐτοβιογραφικά στοιχεία, πῶς ἐκμεταλλεύτηκε συγκεκριμένα γεγονότα καί ἐμπειρίες τῆς ζωῆς του γιά τούς λογοτεχνικούς του σκοπούς.

1. Οἱ κυριότερες πηγές πληροφοριῶν γιά τῆ ζωῆ τοῦ Βουτυρά εἶναι ἡ αὐτοβιογραφία του καί οἱ μελέτες τῶν Α.Μ. Στρατηγόπουλου, Χρ. Λεβάντα καί Στρ. Τσίρκας. Βλ. ἀντίστοιχα:

Δ.Ν. Βουτυράς: «Ἡ αὐτοβιογραφία μου» *Νέα Ἔστια*, τόμ. 64, τεύχ. 755, Χριστούγεννα 1958, σσ. 9-13. Ἀνατυπώθηκε στό περιοδικό *Φιλολογική Πρωτοχρονιά* 1979, σσ. 315-320.

Α.Μ. Στρατηγόπουλος: *Ὁ Δημοσθένης Βουτυράς καί τό ἔργο του* (1923). Ἀκαδημαϊκή Βιβλιοθήκη Θ.Γ. Παπαμανώλη, 3, Ἀθήνα, 1924.

Χρ. Λεβάντας: «Δημοσθ. Ν. Βουτυράς. Δύο μορφές», *Πειραιαίκα Χρονικά*, Πειραιάς 1952, σσ. 5-45.

Στρ. Τσίρκας: *Ὁ διηγηματογράφος Δημοσθένης Ν. Βουτυράς*, *Ἀλεξανδρινή Λογοτεχνία*, Ἀλεξάνδρεια, 1948, σσ. 28-49.

2. Ὅπως ἔγραψε ὁ Χρ. Λεβάντας: «Τίποτα λογοτεχνικό δέν εἶχε διαβάσει. Ἰδέα δέν εἶχε γιά τό τί σήμαινε «Λογοτεχνία»... ὁ Βουτυράς δέν ἄνοιγε βιβλίο λογοτεχνικό. Κι αὐτή τῆ συνήθεια του τήν κράτησε ἴσαμε σήμερα». Βλ. Χρ. Λεβάντας: σ. 12.

Καί ὁ Α.Μ. Στρατηγόπουλος σημείωνε: «Μῆτε ταξίδεψε... μῆτε καί διάβασε πολὺ... Ἐτσι, βρίσκεται πολὺ μακριά ἀπό τό σημάδι τῆς εἰρωνείας τοῦ Pope: "For ever reading. never to be read". Βλ. Α.Μ. Στρατηγόπουλος *δ.π.*, σσ. 7-8.

3. Π.Ν. Καλοδικής: *Ἡ Νεοελληνική Λογοτεχνία*. Τόμος Τρίτος. Guentberg, Ἀθήνα χ.χ., σ. 23.

4. Σύμφωνα μέ τόν Γ. Σεφέρη «ὁ μέγας καλλιτέχνης δέν εἶναι τῆς ἐποχῆς του, εἶναι αὐτός ὁ ἴδιος ἡ ἐποχή του. Καί ἀληθινά, ἡ ζωῆ τοῦ ποιητῆ: αὐτό τό σύνολο τῶν ἐντυπώσεων, αἰσθήσεων, ἀντιδράσεων πού εἶναι τό ὄλικό τοῦ ἔργου του εἶναι συνάμα ἕνα κομμάτι τῆς ἀνθρωπότητας πού τόν περιστοιχίζει... Ὅσο περισσότερο «ὁμοιος ἑαυτῶ» εἶναι ὁ καλλιτέχνης... τόσο πῖο πλέρια μεταγγίζει τήν ἐποχή του στό ἔργο του». Βλ. Γ. Σεφέρη, *Ἡ Τέχνη καί ἡ Ἐποχή*, Γ' Ἐκδοση. Πρῶτος τόμος (1936-1947), Ἰκαρος, 1974, σσ. 265-266.

* Ἡ ἐργασία αὐτή ἀποτελεῖ ἀπόσπασμα τῆς διατριβῆς "D.N. Voutrās: An early representative of critical realism in Greece" πού ὑποβλήθηκε στό Πανεπιστήμιο τοῦ Μπίρμιγχαμ γιά Μ.Α. Ὅρισμένες τροποποιήσεις καί περικοπές τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου θεωρήθηκαν ἀναγκαῖες προκειμένου νά ἀναποκριθεῖ στίς ἀπαιτήσεις τῆς παρούσας δημοσίευσης.

Οι μελετητές της νεοελληνικής λογοτεχνίας διαφωνούν στη χρονολογία της γέννησής του.⁵ Τό πιά πιθανό είναι ότι γεννήθηκε τό 1871 μέ '72 στήν Κωνσταντινούπολη. Ήταν περίπου τριών ἐτών όταν ή οικόγένειά του ἐγκαταστάθηκε στόν Πειραιά, πού ἐκείνη τήν περίοδο είχε ἀναδειχτεί στό πρώτο βιομηχανικό καί ναυτιλιακό κέντρο τής χώρας.⁶ Ἐκεῖ ἔζησε ἀπό τό 1875 μέχρι τό 1905 περίπου, χρόνια σημαντικά γιά τή διάμορφωση τής προσωπικότητάς του καί ἀργότερα τό λογοτεχνικό του ἔργου, μιά καί οἱ ἐμπειρίες πού ἀπέκτησε στό διάστημα αὐτό ἀποτέλεσαν τή βάση τοῦ ρεαλισμοῦ του. Ὁ ἴδιος δέν προερχόταν ἀπό τήν ἐργατική τάξη, ὅπως ἴσως θά περίμενε κανείς. Ὁ πατέρας του ἦταν συμβολαιογράφος καί ή οικόγένειά του ἀρκετά εὐπορη μέ ξεχωριστή θέση στήν ἀστική τάξη τής κλειστής καί μέ ἔντονες τίς ταξικές διακρίσεις κοινωνίας τοῦ Πειραιᾶ.

Τά πρώτα του παιδικά χρόνια ὑπῆρξαν ἰδιαίτερα εὐτυχημένα. Τά χρόνια αὐτά φαίνεται πώς ἦταν ή πιά δμορφη καί πιθανόν ή μόνη δμορφη περίοδος τής ζωῆς του. Ἴσως γι' αὐτό οἱ περισσότεροί ἀπό τούς ἡρώες του ἀναπολοῦν τήν παιδική τους ἡλικία. Ὁ μικρός Δημοσθένης ἀγάπησε πολύ τό πρώτο του σχολεῖο, ἕνα σχολεῖο γιά κορίτσια, ἀπ' ὅπου ὅμως σύντομα ἔφυγε γιά νά συνεχίσει σ' ἕνα Δημοτικό ἀρρένων. Μίσησε τό νέο περιβάλλον καί δέν κατόρθωσε νά προσαρμοστεῖ. Τό σχολεῖο θά ἦταν πιά γι' αὐτόν μιά κόλαση. Στό διήγημα «*Εὐτυχία*», ὁ κεντρικός χαρακτήρας, ἕνας ἐργάτης σέ χυτήριο, σέ μιά παύση τής δουλειᾶς του διηγείται στούς συντρόφους του ἀναμνήσεις ἀπό τήν παιδική του ἡλικία:

5. I. Τό 1871 προτείνεται ἀπό τούς Λ. Πολίτη, Μ. Vitti, Μ. Περάνθη. Βλ. Λ. Πολίτη: *Ἱστορία τής Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Μορφωτικό Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα, 1978, σ. 259. Μ. Vitti: *Ἱστορία τής Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Ὀδυσσεύς, Ἀθήνα, 1978, σ. 287. Μ. Περάνθη: *Ἑλληνική Πεζογραφία*. Τόμος τέταρτος. Τό 1872 προτείνεται ἀπό τούς Κ.Θ. Δημαρά, Π.Ν. Καλοδίκη, Ν. Παπᾶ, Γ. Κορδάτο, Α.Μ. Στρατηγόπουλο, Χρ. Λεβάντα, Γ. Χατζημανωλάκη, Τ. Ἀδάμου.

Βλ. Κ.Θ. Δημαρά, *Ἱστορία τής Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Ἑκτὸ ἔκδοση, Ἰκαρος, 1975, σ. 445.

Ν. Παπᾶ, *Ἡ ἀληθινή Ἱστορία τής Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Τύμφη, Ἀθήνα, 1973, σ. 327.

Γ. Κορδάτου, *Ἱστορία τής Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Τόμος Α', Βιβλιοεκδοτική, 1962, σ. 422.

Α.Μ. Στρατηγόπουλο, *δπ. ἀν. σ. 5.*

Χρ. Λεβάντα, *δπ. ἰάν. σ. 6.*

Γ.Ε. Χατζημανωλάκη, *Χρονικό τής Πειραικῆς Πνευματικῆς Ζωῆς (1835-1973)*, Πειραιᾶς, 1973, σ. 91.

Τ. Ἀδάμου, *Ἡ λογοτεχνική κληρονομία μας*, Καστανιώτης, Ἀθήνα, 1979, σ. 109. Τό 1874 προτείνεται ἀπό τόν Μ. Αὐγέρη.

Βλ. Μ. Αὐγέρη, *Εἰσαγωγή στήν ἑλληνική ποίηση καί πεζογραφία*. Δεύτερη ἔκδοση, Θεμέλιο, 1966, σ. 252. Ὁ Δ. Βουτυράς στήν «*Αὐτοβιογραφία*» του ἔγραψε: «Γεννήθηκα στίς 12/25 Μαρτίου τοῦ 1875 (ἔτσι λέγουσι)». Σέ ὑποσημείωση ὠστόσο, στήν ἴδια σελίδα διαβάζουμε: «Ἡ χρονολογία δέν εἶναι σωστή. Ἀνακαλύψαμε ὅτι ὁ Βουτυράς γεννήθηκε στίς 25 Μαρτίου τοῦ 1871».

Βλ. Δ.Ν. Βουτυρά, *δπ. ἀν. σ. 9. Τό 1879 προτείνεται ἀπό τούς Γ. Βαλέτα καί Στρ. Τσίρκα.*

Βλ. Γ. Βαλέτα, *Ἐπίτομη Ἱστορία τής Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Ἀθήνα, 1966, σ. 140.

Στρ. Τσίρκα, *δπ. ἀν. σ. 30. Τέλος*, τό 1889 προτείνεται ἀπό τόν Π. Χάρη.

Βλ. Π. Χάρη, *Ἑλληνες Πεζογράφοι*, Τόμος δεύτερος, Β' ἔκδοση, Ἔστια, 1969, σ. 79.

6. Γ. Κορδάτου, *Εἰσαγωγή εἰς τήν Ἱστορία τής Ἑλληνικῆς Κεφαλοκρατίας*, Ἀθήνα, 1972, σ. 46.

«Μικρός, πολύ μικρός, ἕνα ἀγοράκι μικροσκοπικό, μέ πῆγαν οἱ γονεῖς μου σέ κοριτσιότικο σκολεῖο... Τί ἀναμνήσεις! Λοιπόν... στό σκολεῖο περνοῦσα καλά καί καλά. Οὐράνια!... Μετά καιρό, ὁ πατέρας μου μέ πήρε καί μέ πήγε σ' ἕνα ἀγορίστικο... Δέ μποροῦσα νά κάνω στό ἀγορίστικο, μοῦ φάνηκε σάν κόλαση...».⁷

Παιδί ζωηρό καί ἀτίθασο δέν μποροῦσε ν' ἀντέξει τή σχολική πειθαρχία. Ἐβρισκε τά μαθήματα πληκτικά καί δέν μελετοῦσε. Θεωροῦσε τό σχολεῖο φυλακή ὅπου ή προσωπικότητα καί ή ἐλευθερία του συνθλιβόταν καί δέν ἔχανε τήν εὐκαιρία νά τό σκάσει. Ἡ ἰδέα τοῦ σχολεῖο - φυλακῆς προβάλλεται στό διήγημα «Ἡ κόρη τοῦ δάσκαλου», ὅπου μιά χειμωνιάτικη νύχτα σέ κάποια ταβέρνα ὁ ἥρωας θυμάται τά πρώτα του χρόνια:

«Λοιπόν πῆγαινα στό δημοτικό σχολεῖο, εἶμουνα, δηλαδή, ἕνα παιδάκι τόσο δά, ἀλλ' εἶχα τό διάλο μέσα μου... Εἶμουν ὅμως καί τρελός ὅσο παίρνει!... Ἀφοῦ ἀναγκαζόταν ὁ διευθυντής νά μέ δένει... μ' ἕνα σπάγγο στήν καρέκλα τής ἔδρας. Δέν ἔφταναν ὅμως οἱ τρέλες μου ἀλλ' εἶμουν καί ἀμελής πολύ, ἔβλεπα τό σχολεῖο σά φυλακή σκοτεινή, μαύρη καί ἔσχιζα μουτζούρωνα τά βιβλία μου. Καί πόσο ζήλευα ἕνα παιδί τής γειτονιάς μου... πού ζοῦσε ἐλεύθερο, δέν πῆγαινε σχολεῖο...».⁸

Ἐφευγε ἀπ' τό σχολεῖο καί περιπλανιόταν στά σοκάκια καί στίς φτωχογειτονίες τοῦ Πειραιᾶ. Τό καλοκαίρι πού δέν εἶχε σχολεῖο ή χαρά του ἦταν μεγάλη. Στό διήγημα «*Τά φύλλα πέφτανε*», μιά παρέα γερόντων στήν ταβέρνα μιλάει γιά τίς παλιές καλές μέρες. Ἐνας ἀπ' αὐτούς διηγείται:

«Εἶμουν λοιπόν... παιδί... Ήταν καλοκαίρι εἶχα με δηλαδή παύσεις καί εἶμουν ὄλος χαρά, γιατί δέ βρισκόμουν φυλακισμένος στό βρωμοσκολεῖο... γυρίζα δῶ καί κεῖ...».⁹

Ἡ ἴδια ἀποψη γιά τό σχολεῖο ὑπογραμμίζεται καί στό διήγημα «*Ἡ ἐκδίκηση τοῦ μικροῦ*», όταν ὁ ἥρωας πίνοντας μέ τούς φίλους του νοσταλγεῖ τά περασμένα: «Ἐγὼ βρῆκα τότε τήν εὐτυχία μου... σ' αὐτή τήν κόλαση πού λέγεται σχολεῖο δέν πῆγαινα, ἦμουν καλά καί καλά».¹⁰

Στήν ἀρχή τής ἐφηβείας τοῦ παρουσιάστηκε μιά περιέργη ἀρρώστια — κάτι μεταξύ ἐπιληψίας καί νευροπάθειας¹¹ — πού κλόνησε τήν πορεία τής ζωῆς του. Πολύ συχνά δοκιμαζόταν ἀπό κρίσεις καί ἔχανε τίς αἰσθήσεις του. Ἡ ἐμπειρία αὐτῆς τῆς ἀρρώστιας προβάλλεται στή δουλειά του. Στό διήγημα «*Στούς ἀ-*

7. *Τριανταδύο διηγήματα* (Νεοελληνική Φιλολογία), ἔκδοση Ἀθηναϊκοῦ Βιβλιοπωλείου Χ. Γιανάρης καί ΣΙΑ, Ἀθήνα, 1921, σσ. 145-146.

8. *Ἡ ἐπανάσταση τῶν ζώων. Καί ἄλλα διηγήματα*, ἔκδοτικός Οἶκος Δημοτράκου Α.Ε., Ἐν Ἀθήναις, 1931, σσ. 184-185.

9. *Εἰκοσι Διηγήματα*, ἔκδοτικός Οἶκος Δ. καί Π. Δημοτράκου, Ἀθήναι, χ.χ., σ. 82.

10. *Ὁ θρήνος τῶν βωδιῶν. Καί ἄλλα διηγήματα*, ἔκδοτης: Στέφανος Πάργας, «Γράμματα», Ἀλεξάνδρεια, 1922, σ. 37.

11. Σύμφωνα μέ τόν Χρ. Λεβάντα: «Ἀρχίζει νά δοκιμάζεται ἀπό ἕνα εἶδος ἐπιληπτικῶν κρίσεων, χωρίς νά εἶναι ἐπιληψία. Ὅθις λέγαμε... 'κρίσεις ὑπερευαισθησίας'. Μιά ὀδυνηρή ἀνάμνηση, ἕνα αἶσθημα βαθύτατης κατάθλιψης, κάποιος θλιβερός δραματισμός, μιά μεγάλη συγκίνηση, κάνουν νά σκοτεινιάζει τό φῶς του, νά θαμπώνουν δλα τριγύρω του, νά χάνει τίς αἰσθήσεις του, νά περιέρχεται γιά λίγο, σέ κατάσταση ἀνυπαρξίας». Χρ. Λεβάντα, *δπ. ἀν. σ. 7.*

γνωστούς θεούς», γιά παράδειγμα, ὁ πρωταγωνιστής περιγράφει μιά κρίση του:

«Εἶμουν κουρασμένος καί ἀρρωστος. Ἀρρώστησα, δέ μποροῦσα, κάτι εἶχα. Ὁ νοῦς μου ὅσο προχωροῦσα, νόμιζα πῶς γέμιζε ἀπ' τό σκοτάδι, πού μέ κύκλωνε, ἀπ' τό βαθύ σκοτάδι τῆς ἀγρίας νύχτας, διώχοντάς ἢ σβύνοντάς τό κάθε φωσάκι, πού ὑπῆρχε μέσα. Γιά νά ἐρημωθεῖ κι αὐτός... Ἡ ταραχή... ποῦχα δέν ἔπαυε... Αἰσθάνθηκα σέ λίγο, πῶς θά σωριαζόμουν κάτω, καί ζήτησα μέρος νά βρῶ νά πέσω... Ἐγώ ἐχάθηκα... Σκοτάδι παντοῦ ἀπλώθηκε...».¹²

Στό «*Ἀργό Σημέρωμα*» ἐπίσης ὁ κεντρικός χαρακτήρας, ἕνας νέος μέ σοβαρή νευροπάθεια, χάνει τίς αἰσθήσεις του σέ μιά ἀνάλογη κρίση μετά ἀπό ἰσχυρό ψυχικό κλονισμό:

«Ἐλεγε τά λόγια τῆς. Καί ἡ ταραχή του μεγάλωνε ὀρμητικά, μεγάλωνε... Αἰσθανόταν τίς σκέψεις του νά χάνονται, νά διαλύονται σάν ἀπό κάποιο φύσημα... Κ' ἔμενε γυρίζοντας σά νά ζητοῦσε καταφύγιο... Σεισμός μεγάλος, ἡ ταραχή του μέ μιάς ἔγινε! Καί νά τό φῶς πέρα... Ὅλα χάθηκαν, αὐτό ἐβλεπε μόνο, τώρα μόνο αὐτό, καί ὠρμησε νά τρέξει ἐκεῖ, κοντά στό φῶς!.. Μά δέ μπόρεσε νά κάνει πολλά βήματα καί σωριάστηκε κάτω...».¹³

Ἡ ἀρρώστια του ἔγινε θέμα συζήτησης στή μικρή κοινωνία τοῦ Πειραιᾶ. Οἱ συμμαθητές του μιλοῦσαν πίσω ἀπ' τήν πλάτη του. Τό ἴδιο καί οἱ φίλοι καί γνωστοί τῆς οἰκογένειάς του. Τά σχόλια αὐτά εἶχαν καταλυτική ἐπίδραση στήν ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητάς του δημιουργώντας του ἕνα σοβαρό αἶσθημα μειονεξίας.

Στό διήγημα «*Ζωή Ἀρρωστημένη*» (καί ὁ τίτλος εἶναι ἐνδεικτικός) ὁ πρωταγωνιστής, νέος μέ κουρασμένα νεῦρα καί ψυχολογικά προβλήματα, πού ἐπίσης ὑποφέρει ἀπό κρίσεις, μονολογεῖ πάνω ἀπό τόν τάφο τῆς μητέρας του:

«Ἄ, μαμάκα μου, ἀρχισε νά λέει μέ τό νοῦ του, ἄχ, νάξερές τί κακιά ζωὴ ἔχω περάσει, τί κακιά ζωὴ!... Μιά ζωὴ ἀρρωστημένη, ἀθλία! σά νάχω κάνει κανένα κακό στόν κόσμο. Ἄχ, τί ἔχω τραβῆξει, τί ἔχω τραβῆξει!... ἐβλεπες γυναῖκες, ἀντρες, ὅταν μέ βλέπανε νά λένε — Αὐτός πάσχει, αὐτός δέν εἶναι καλά!... εἶναι... Ἐτσι λέγανε. Καί πῶς μέ κυττάζανε! Καί καμμιά ἀγάπη, καμμιά, μαμάκα μου, καμμιά! Ὅλες οἱ καρδιές κλειστές γιά τό παιδί σου!».¹⁴

Δέν μποροῦσε νά μείνει πιά στό σχολεῖο του. Οἱ γονεῖς του ἀποφάσισαν νά τόν στείλουν ἐσωτερικό σ' ἕνα Ἀθηναϊκό Γυμνάσιο γιά νά τόν προστατεύουν ἀπό τήν περιέργεια τῆς κλειστής κοινωνίας τοῦ Πειραιᾶ. Πίστησαν πῶς ὁ γιός τους θά ἦταν ἀσφαλῆς καί εὐτυχισμένος στό προστατευτικό περιβάλλον τοῦ καινούργιου του σχολείου, ἀλλά ἀποδείχθηκε πῶς ἔκαναν λάθος. Ποτέ δέν εἶχε νιώσει τόση μοναξιά κι ἀπελπισία.

Ἡ ἀπόγνωσή του ζωντανεῖ στόν «*Ἀπόκληρο*», ὅταν ὁ ἥρωας βυθίζεται στίς ἀναμνήσεις τῆς ἐφηβείας του καί ἀναλογίζεται πόσο δυστυχισμένος ὑπῆρξε ἐσωτερικός σ' ἕνα ἀθηναϊκό Λύκειο:

«Θυμήθηκε ἔπειτα, πού κλεισμένος εἶτανε σέ Λύκειο στήν Ἀθήνα... Ἄλλα περίμενε καί ἄλλα

βρῆκε κεῖ πού πῆγε. Ἦτανε σά φυλακή σωστή!... Καί οἱ νύχτες οἱ χειμωνιάτικες, ὁ κρότος τῆς βρύσης. Κ' ἔξω ἡσυχία καί μόνο κάποτε ἡ φωνή τοῦ σαλεπιτζῆ, τά βήματά του. Στό νοῦ του ἦρθε, πῶς καί κεῖ δέν ἀπόχτησε φίλους. Ξένος πῆγε, ξένος ἐφυγε... Κ' ἔπειτα εἶχε ὄλο του τό νοῦ στήν ἐλευθερία. Μά τί διέφερε αὐτός ἀπ' τοὺς φυλακισμένους; Πίσω ἀπ' τά γυαλιά τῶν παραθυριῶν καθισμένος κοίταζε ἔξω τόν κόσμο, τοὺς ἀνθρώπους πού γύριζαν ἐλεύθεροι... Κοίταζε τοὺς μάγκες, πού παίζανε, κ' ἐπιθυμοῦσε νάταν κι αὐτός ἕνας ἀπ' αὐτούς».¹⁵

Δέν μπόρεσε ν' ἀντέξει ἄλλο τό σχολεῖο καί χωρίς νά ἔχει συμπληρώσει τίς σπουδές του γύρισε στό πατρικό του σπίτι, στόν Πειραιᾶ.

Ἡ νεότητά του ὑπῆρξε μιά περίοδος ἀστάθειας καί ἀλλαγῆς. Προσπαθοῦσε νά ἀντισταθμίσει τό αἶσθημα τῆς μειονεξίας κυνηγώντας τά πιό περίεργα καί τολμηρά ὄνειρα. Αὐτό πού λαχταροῦσε ἦταν ἀναγνώριση, ἐπιτυχία, δόξα καί κατά καιροῦς εἶχε τελειῶς διαφορετικούς στόχους. Ὅλοι του οἱ στόχοι, ὡστόσο, ὑπογράμμισαν τῆ διάθεσή του νά ἀποδράσει ἀπό τόν κόσμο τῆς πραγματικότητας — τό ὄνειρο τῆς φυγῆς.

Ξεκίνησε μέ τῆ φιλοδοξία νά γίνει καπετάνιος ἀλλά γρήγορα τήν ἐγκατέλειψε. Θέλησε νά γίνει διάσημος ξιφομάχος μά δέν προχώρησε πολύ μακριά μ' αὐτό τό σχέδιο. Σκέφτηκε ν' ἀσχοληθεῖ μέ τό τραγούδι. Τενόρος στό μελόδραμα ἦταν ὄχι τοῦ ταίριαζε. Σύντομα τὰ παρήτησε. Τελικά, ἀποφάσισε ὅτι εἶχε βρεῖ τό δρόμο γιά τῆ δόξα: θά γινόταν ἀρχηγός ἐνός νέου κράτους. Θά ἴδρυε τό «Ἐλεύθερο Κράτος», στήν Ἀφρική, ἔχοντας ὑποστηρικτές - ὀπαδούς του τοὺς φίλους του ἀπό τήν ταβέρνα καί τό καφενεῖο τῆς γειτονιάς. Φαίνεται πῶς ἦταν ἕνας ἐπιτυχημένος προπαγανδιστής γατι ἔπεισε ἀκόμα καί ἕναν τσαγκάρη ν' ἀφήσει τῆ δουλειά του καί νά τόν ἀκολουθήσει στήν Ἀφρική.¹⁶

Στό διήγημα μέ τόν σαρκαστικό τίτλο «*Ὁ Νέος Μωυσῆς*», ὁ κεντρικός χαρακτήρας, ὁ Φίλιππος, κερικατοῦρα τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα, παρουσιάζεται σάν ἕνας νέος πού ζεῖ μέ τό ὄνειρο τῆς φυγῆς καί τῆς περιπέτειας. Ὁνειρεύεται νά ἰδρύσει ἕνα δικό του κράτος στήν Ἀφρική καί χάρη στά ρητορικά του προσόντα πείθει τοὺς φίλους του, κι ἀνάμεσά τους ἕναν τσαγκάρη, νά τόν ἀκολουθήσουν:

«Εἶταν κι αὐτός, ὁ ἰδιοκτήτης, ἀπ' τῆ συντροφιά, πού θά πῆγαινε στά βάθη τῆς Ἀφρικῆς ἔχοντας ἀρχηγό τό Φίλιππα, γιά νά ἰδρῦσουν τό Ἐλεύθερο Κράτος!... Ὑπῆρχε κι ἕνας ἄλλος ἀκόμα μεγαλύτερος στήν ἡλικία. Καί εἶταν αὐτός ὁ διπλανός του ὁ Ζαχαρίας, ὁ παντουφλάς... Καί εἶταν ἕνας ἀπ' τοὺς πιό μανιακούς γιά τό ταξίδι, ἢ γιά τήν ἴδρυση τοῦ Ἐλεύθερου Κράτους... ὁ Φίλιππος τοῦ μίλησε γιά τίς καλλονές τίς φυσικές τῆς Ἀφρικῆς, γιά τά βάθη τῆς Ἀφρικῆς, σά νά τά ἔξερε. Καί ὁ Ζαχαρίας τόσο μαγεύτηκε πού εὐθύς βρέθηκε ἔτοιμος νά πουλήσει τά σουβλιά, τά σφυριά καί ὄλα τ' ἄλλα τοῦ μαγαζιῦ του, καί νά τοὺς ἀκολουθήσει... Εἶδε ὁ Φίλιππος καί τόν παντουφλά τό Ζαχαρία... — Ἐγώ πάει, τά ξεπούλησα, πάει ἡ παλιοδουλιὰ! Στόν δῶ ἀπ' ἐδῶ τήν ἔστειλα!».¹⁷

12. *Στούς ἀγνωστούς Θεούς*, Ἐκδοτικός Οἶκος Δημητράκου Α.Ε., Ἐν Ἀθήναις, 1930, σσ. 5-6.

13. *Ἀργό Σημέρωμα*, Τύποις: Θ. Κοτσιώρη, Ἀθήναι, 1950, σσ. 47-49.

14. *Ζωή ἀρρωστημένη. Καί ἄλλα διηγήματα*. Ἐκδοτικός Οἶκος «Ἐλευθερουδάκης», Ἐν Ἀθήναις, 1921, σ. 15.

15. *Ἡ ἀριστοκρατική γειτονιά. Καί ἄλλα διηγήματα*. («Ἐκλεκτά Ἔργα, 93), Βιβλιοπωλεῖον Γεωργίου Ι. Βασιλείου, Ἀθήναι, χ.χ., σσ. 79-80.

16. Στρ. Τσίρκα, ὀπ. ἀν. σ. 31.

17. *Ὁ νέος Μωυσῆς. Καί ἄλλα διηγήματα*. Ἐκδοτικός Οἶκος «Ἀθηνᾶ» Α.Ι. Ράλλη, Ἀθήναι, 1923, σσ. 10-11 καί 13.

Μάρη Κρεμέζη

Ἡ οικογένειά του καταλάβαινε τὰ ψυχολογικά του προβλήματα, τὸν παρακολουθοῦσε μὲ διακριτική φροντίδα καὶ τὸν ὑποστήριζε σὲ κάθε του βήμα. Στὰ νεανικά του χρόνια ὡστόσο δὲν κατάφερε τίποτα. Ἡ ἀποτυχία σημάδευε κάθε του ἀπόπειρα μιά καὶ δὲν μπόρεσε νὰ συμβιβαστεῖ μὲ τὴν προοπτική μιᾶς πειθαρχημένης καριέρας. Τὸ ὄνειρο τῆς φυγῆς ποτέ δὲν πραγματοποιήθηκε.

Γιὰ χρόνια τριγύριζε στὸν Πειραιά μὲ τύπους περιθωριακούς καὶ ὑποπτους καὶ σύχναζε σὲ ταβέρνες καὶ κακόφημα κέντρα. Ἔτσι ἀποκτήθηκε ἡ ἐμπειρία καὶ ἡ γνώση τοῦ ἰδιότυπου καὶ περιθωριακοῦ κόσμου πού σκιαγραφεῖται στὸ ἔργο του.

Ἡ μοεμικὴ ζωὴ καὶ οἱ συναναστροφές του δὲν θύμιζαν σέ τίποτα τὶς συνήθειες ἑνὸς νέου τῆς τάξης καὶ τοῦ οἰκογενειακοῦ του κύκλου. Ἡ φήμη του δὲν ἦταν καθόλου καλὴ καὶ εἶναι ἀμφίβολο ἂν ὑπῆρχαν πολλοὶ πού ἐπιζητοῦσαν τὴν παρέα του.¹⁸

Γύρω στὸ 1900, χωρὶς νὰ ἔχει συνειδητοποιήσει καὶ ὁ ἴδιος πῶς, ἄρχισε νὰ γράφει διηγήματα πού δημοσίευε σὲ τοπικὲς ἐφημερίδες καὶ περιοδικά.¹⁹ Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ πατέρας του ἐπιχείρησε νὰ ἀξήσει τὴν περιουσία του ἐπενδύοντας ἕνα σεβαστὸ ποσὸ χρημάτων σὲ μιά Ἑταιρεία Οἰκοδομῶν. Ἀνησυχώντας γιὰ τὸ μέλλον τοῦ γιοῦ του, καὶ τὸ ξόδεμα τῆς ζωῆς του ἀποφάσισε νὰ τὸν ἀνακαλέσει στὴν πραγματικότητα. Ὁ Βουτυρᾶς τοποθετήθηκε διευθυντὴς σ' ἕνα σιδηροδρογεῖο - χυτήριο πού στήθηκε στὸ Φάληρο γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ἐπιχείρησης.

Τὸ 1901 δημοσίευσε τὸ «*Λαγκᾶ*» καὶ παντρεύτηκε. Τὴν ἴδια χρονιά ἤρθε τὸ χτύπημα πού σημάδευσε τὴν ἀποφασιστικὴ καμπὴ στὴ ζωὴ του. Ἡ Οἰκοδομικὴ Ἑταιρεία χρεοκόπησε, ἡ οἰκογενειακὴ του περιουσία ἐκποιήθηκε καὶ ὁ πατέρας του αὐτοκτόνησε. Ὁ ἴδιος, σὲ μιά ἀπελπισμένη προσπάθεια νὰ κρατήσει τὸ σιδηροδρογεῖο, ἄρχισε νὰ δουλεύει ὡς ἐργάτης, σιδεράς. Ἦταν καιρὸς γιὰ τὸν τυχοδιώκτη νὰ προσγειωθεῖ. Οἱ μέρες τῶν ὀνείρων εἶχαν περάσει γιὰ πάντα.

Στὸ χυτήριο γνώρισε μίαν ἄλλη ὄψη τῆς πραγματικότητας πού δὲν εἶχε ἴσως ὑποψιαστεῖ πιό πρῖν. Ἀνακάλυψε ἕναν καινούργιο κόσμο: τὸ μόχθο τοῦ ἐργάτη γιὰ τὸ λειψὸ μεροκάματο, τὴ μίζερη ζωὴ του, τὰ φτωχὰ του ὄνειρα. Τώρα ἦταν κι αὐτὸς μέρος αὐτοῦ τοῦ κόσμου. Οἱ καιροὶ ἦταν δύσκολοι καὶ δὲν κατόρθωσε νὰ κρατήσει τὸ σιδηροδρογεῖο. Ἀκόμα μιά φορά βρέθηκε ἀντιμέτωπος μὲ τὴν ἀποτυχία.

Στὸ διήγημα «*Τὸ ἐρειπωμένο ἐργοστάσιο*», σὲ ἀφήγηση πρῶτου προσώπου, προβάλλεται ἡ ἐμπειρία ἀπ' τὴ σκληρὴ δουλειά τοῦ σιδερά, καὶ ἡ ἀπόγνωση καθὼς ἡ ἴττα πλησιάζει:

«Τὸ καμίνι μόνο δούλευε πιά. Τ' ἄλλα εἶχαν σταματήσει. Καὶ τρία παιδιά καὶ ὁ καμινάδορος ἀπ' τοὺς τόσους τεχνίτες, εἶχαν ἀπομείνει... Ὁ βορ-

ριάς ἔξω φυσούσε... ἀλλ' ἐγὼ ἂν καὶ γυμνὸς ἔως τὴ μέση, ἴδρωνα, ἴδρωνα. Ὁ ἰδρώτας ἔμπαινε στὰ μάτια, στὸ στόμα μου. Θάλασσα σωστή! Πόσο πικρὸς εἶναι ὁ ἰδρώτας αὐτῆς τῆς δουλειᾶς! Καὶ ἴδρωνε καὶ τὸ χέρι μου. Καὶ συχνά τότε, τὸ ξύλο τῆς βαριάς σφύρας γύριζε στὴν παλάμη κι' ἔπεφτε ἡ βαριά μὲ τὰ πλάγια πάνω στὸ πυρωμένο σίδηρο. Καὶ δὲν ἤθελα, πειραζόμενος νὰ βλέπει τέτοια χτυπήματα ὁ μαστρο-Σπύρος. Μὲ κατακομμένο σῶμα πηγαίνα στὸ σπίτι... καὶ σὰ νᾶδα τότε καθαρὰ τὴν ἐγκατάλειψη, τὴ φτώχεια, τὴ δυστυχία νὰ μὲ περιμένουν, μόλις θᾶσβυνε τὸ μικρὸ φῶς, ἡ μικρὴ κείνη φλόγα, πού ἔτρεμε νὰ σβύσει μὲς' στὸ ρημαγμένο ἐργοστάσιο».²⁰

Τὸ 1905 ἔφυγε ἀπὸ τὸν Πειραιά καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἀθήνα, στὴν παραδοσιακὴ ἐργατικὴ περιοχὴ τοῦ Μεταξουργείου. Φτωχός, ἀνεργός, μὲ οἰκογένεια. Ἡ μάχη γιὰ ἐπιβίωση ἄρχισε. Ἡ ἀπόφασή του ἦταν ὀριστική: θὰ γινόταν «ἐπαγγελματίας συγγραφέας», ὅπως γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ ἴδιος στὴν «*Αὐτοβιογραφία*» του.²¹ Ἡ λογοτεχνία θὰ τοῦ ἐξασφάλιζε τὴν ἐπιβίωση καὶ ταυτόχρονα θὰ ἦταν ἡ ἀπάντηση στὴ νεανικὴ φιλοδοξία νὰ γίνει διάσημος. «*Θὰ τυλίξω ὅλη τὴ γῆ μὲ διηγήματα*», δήλωσε μὲ ἐνθουσιασμό.²²

Τὸ ξεκίνημα τῆς λογοτεχνικῆς του καριέρας ὑπῆρξε δύσκολο. Δημοσίευε μ' ἐξαντλητικὸ ρυθμὸ διηγήματα σὲ ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ καὶ πληρωνόταν μὲ ἐλάχιστα χρήματα.²³ Ἡ λογοτεχνικὴ του δουλειά, διαφορετικὴ ἀπὸ κάθε προηγούμενη καὶ σύγχρονη πεζογραφικὴ παράδοση, περιφρονήθηκε ἢ ἀγνοήθηκε. Ἄν καὶ ἡ πρώτη ἐπίσημη παρουσίασή του μὲ τὸ «*Λαγκᾶ*» εἶχε γνωρίσει θερμὴ ὑποδοχὴ ἀπὸ τοὺς δύο ἰσχυροὺς κριτικούς τῆς ἐποχῆς, τὸν Γρηγόριο Ξενόπουλο²⁴ καὶ τὸν Κωστὴ Παλαμᾶ,²⁵ ὁ Βουτυρᾶς δὲν κέρδισε τὴν ἐκτίμησιν τῶν λογοτεχνικῶν κύκλων.

Γιὰ τοὺς συναδέλφους του δὲν ἦταν οὔτε αἰσθητικὸς οὔτε διανοούμενος. Ἦταν ἀπλὰ ὁ «ἀλήτης» πού προσπαθοῦσε νὰ παραβιάσει τὸ «ἱερό τέμενος» τοῦ λογοτεχνικοῦ τους χώρου.²⁶

Οἱ ἀντιδράσεις αὐτές τὸν ἔκαναν ν' ἀναρωτιέται ἂν πραγματικὰ ἦταν διηγήματά του λογοτεχνία καὶ στιγμιαία ἐπιχείρησε νὰ προσαρμόσει τὸ γράμμα τοῦ στὴν ἠθογραφικὴ παράδοση πού ἀνθίξε στὴν Ἑλλάδα. Ὁ Γ. Βῶκος στάθηκε ὁ μοιραῖος ἀνθρώπος τῆς καριέρας του, προτρέποντάς τον νὰ ἐξακολουθήσει νὰ γράφει μὲ τὸ προσωπικὸ του ὄψος.²⁷

Ἡ λογοτεχνικὴ παραγωγή του, τεράστια γιὰ τὰ ἑλληνικά δεδομένα, τοῦ ἔδωσε τὸν χαρακτηρισμὸ «ὁ ἀνθρωπος-διήγημα».²⁸

20. Ἄργυρ. *Ἡμέρωμα* Βλ. σημ. 13 σσ. 242-3, 245-6 καὶ 253.

21. Δ.Ν. Βουτυρᾶ, *ὄπ.* ἀν. σ. 12.

22. Στρ. Τσίρκα, *ὄπ.* ἀν. σ. 34.

23. Στὴν *Αὐτοβιογραφία* του σημειώνει: «Πῶς ἄρχισα, πῶς πολέμησα! Φρίκη! Φρίκη! Δυστυχία, δυστυχία... ὄλοι ζητοῦσαν ὄλο μικρὰ διηγήματα γιὰ νὰ δίνουν λίγα χρήματα. Καὶ νὰ γράφω, νὰ γράφω χωρὶς νὰ μπορῶ νὰ ξεκουραστώ. Ὅταν μάλιστα ἦταν ἑορτές, οὔτε νὰ φάω μποροῦσα». Δ.Ν. Βουτυρᾶ, *ὄπ.* ἀν. σ. 12.

24. Βλ. Γρ. Ξενόπουλου, Ὁ Βουτυρᾶς καὶ τὸ Διήγημα. Ἄπαντα, τόμος ἐνδέκατος, Μπίρης, Ἀθήνα, χ.χ., σσ. 156-157.

25. Κ. Παλαμᾶ, Διηγηματικὴ Λογοτεχνία. Ἄπαντα, τόμος ἑκτος, Γκοβόστης, Ἀθήνα, χ.χ., σσ. 422-428.

26. Χρ. Λεβάντα, *ὄπ.* ἀν. σ. 13.

27. Χρ. Λεβάντα, *ὄπ.* ἀν. σ. 14.

28. Π.Ν. Καλοδίκη, *ὄπ.* ἀν. σ. 4. Ὁ Π. Νιρβάνας ἐπίσης ἔγραψε πῶς, «ὁ Βουτυρᾶς μετουσιώθη σὲ διήγημα». Βλ. Δ. Σιατόπουλου, «Ἡ τοιχογραφία μιᾶς ἐποχῆς», *Νέα Ἑστία*, τόμ. 64, τεύχ. 755, Χριστοῦγεννα 1958, σ. 7.

18. Χαρακτηριστικὰ, ὁ Α.Μ. Στρατηγόπουλος σημειώνει: «Στὸν Πειραιά ἦταν ὁ 'μόρτης' γιὰ πολλοὺς, 'ὁ χαμένος', ὁ 'ἀγριάνθρωπος', τὸ 'ἐπικίνδυνο πρόσωπο' ποῦ πρεπε κανεὶς ν' ἀποφεύγει! Τὸ κρασοπότηρο, τὸ μαχαίρι, τὸ πιστόλι, τὸ κρεμασμένο ζουνάρι γιὰ καυγά, τὸ τραγοῦδι κάτω ἀπὸ κλειστά παράθυρα... ἡ παρέα μὲ τὸν ἀνοιχτόκαρδο λαϊκὸ τύπο, τὸ ὑποπτό κέντρο καὶ τὸ ρεμπελιό, ἦταν τὰ μέσα του γιὰ τὴ γνώση τῆς ζωῆς...». Βλ. Α.Μ. Στρατηγόπουλου, *ὄπ.* ἀν. σ. 6.

19. Δημοσίευσε τὰ πρῶτα του διηγήματα στὴν ἐφημερίδα τοῦ Γ. Κριτῆ Ὁ Χρονογράφος καὶ στὸ λογοτεχνικὸ περιοδικὸ τοῦ Γ. Βῶκου *Τὸ Περιοδικὸν μας*. Βλ. Γ.Ε. Χατζημανωλάκη, *ὄπ.* ἀν. σ. 74.

Χρ. Λεβάντα, *ὄπ.* ἀν. σ. 12-13.

Ἀσχολήθηκε ἐπαγγελματικά μέ τή λογοτεχνία μέχρι τό θάνατό του καί μέχρι τότε κυκλοφόρησαν τριάντα μία συλλογές διηγημάτων, δύο μυθιστορήματα καί δύο σάτιρες, ἐνώ ἀμέτρητα εἶναι τά ἀθησαύριστα διηγήματά του.

Ἡ ἀπήχησή του στό κοινό ἦταν μεγάλη καί στή δεκαετία 1920-1930 βρισκόταν στό ἐπίκεντρο τοῦ λογοτεχνικοῦ ἐνδιαφέροντος καί διηγήματά του μεταφράστηκαν στά γαλλικά, γερμανικά, πορτογαλικά καί τουρκικά.²⁹

Φτωχός καί δυστυχισμένος ὁμως ὑπῆρξε ἀκόμα καί στίς μέρες τῆς δόξας του! Σέ ὅλη του τή ζωή τό βλέμμα του γύριζε στίς μέρες τῆς παιδικῆς του ἡλικίας. Ἡ θεώρηση τῆς παιδικῆς ἡλικίας ὡς μοναδικῆς περιόδου εὐτυχίας στή ζωή τοῦ ἀνθρώπου, θεώρηση πού πηγάζει ἀπό μία βασανισμένη μετέπειτα ζωή, προβάλλεται στό διήγημα «*Εὐτυχία*» ὅπου ὁ ἥρωας ἐξομολογεῖται:

«Γιά μένα εὐτυχία θάταν αὐτή... ἤθελα νάμουν πάντα σέ κείνη τή μικρή ἡλικία, καί νάμαι χρόνια πολλά, πολλά, αἰῶνες ἔτσι, καί νάχω τόν πατέρα μου, τή μάνα μου, τὰ δέλφια μου καί νά ζῶ ὅπως ζοῦσα! Νά περιμένω τόν πατέρα μου... νά παίζω μέ τὰ δέλφια μου, καί νά πηγαίνω στό σκολεῖο, στό κοριτσιστικό ὁμως... Νά, αὐτή θάτανε γιά μένα εὐτυχία!... Κ' ὕστερα; ὕστερα, μέ τόν καιρό, ἀφοῦ θά μέναμε χρόνια καί χρόνια ἔτσι, ὅλα νά χανόντουνε, νάσβυναν σέ μία στιγμή... ὅπως σβύνει μία σκηνή σέ ταινία κινηματογράφου!...».³⁰

Τά γεράματα βρῆκαν τόν Βουτυρά φτωχό καί ἐγκαταλελειμμένο, μόνο.³¹
Πέθανε τό 1958.

29. Χρ. Λεβάντα, *ὄπ. ἀν. σσ.* 43-44.

30. *Τριαντάδυο διηγήματα*, βλ. σημ. 7. σ. 146.

31. Ὁ Κ. Βάρναλης γράφει στά 1958: «Διαβάζουμε στίς ἐφημερίδες, πώς ὁ Δημ. Βουτυράς, ἀρρωστος ἀπό καιρό, περνάει τά στερνά του μέσα σέ τραγική φτώχεια. Τά λογοτεχνικά σωματεῖα προσπαθοῦνε ν' ἀποσπάσουνε γιά τό κορυφαῖο μέλος τους μία μικρή σύνταξη ἀπό τό Κράτος ἢ τό Δῆμο, χωρίς νά πετυχαίνουν!... Ὁ Βουτυράς εἶναι ὁ μεγαλύτερος πεζογράφος τῆς περασμένης καί τῆς τωρινῆς γενιάς... δημιουργός τοῦ ρεαλιστικοῦ διηγήματος στήν Ἑλλάδα... ἀγνός κα τίμιος καί σά συγγραφέας καί σάν ἀνθρωπος, στάθηκε πάντα δίπλα στό λαό... Μέ τέτοιο φύλλο ποιότητος πρέπει νά εἶναι εὐχαριστημένος πού τόν ἀφήνουνε νά πεθάνει, ἀντί νά τόν βοηθήσουνε νά πεθάνει γρηγορότερα». Βλ. Κ. Βάρναλης, *Δημ. Βουτυράς. Αἰσθητικά - Κριτικά*, τόμ. δεύτερος, Κέδρος, Ἀθήνα, 1958, σ. 209.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

Νικηταρά 2, Ἀθήνα,
τηλ. 36.22.496 - 36.38.020

Κ. Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΣΕΙΡΑ III

Προμηθεύς καί Πανδώρα
Ἠθική καί Τεχνική
Ὁ γραπτός λόγος κατά Πλάτωνα
Φιλοσοφία καί Πολιτική
Σχόλια στόν Ἀριστοτέλη
Ἑλληνες φιλόσοφοι στόν Κ' αἰῶνα

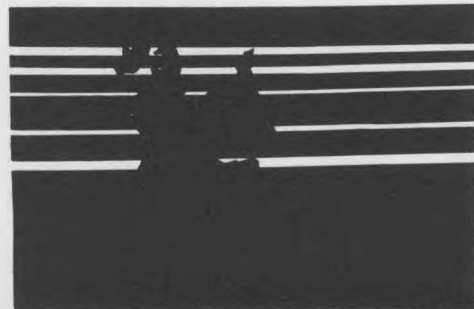
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

NORBERT VANHOVE
Κυθηγιάνης:
College of Europe, Bruges

LEO H. KLAASSEN
Κυθηγιάνης: Netherlands
Economic Institute, Rotterdam

Η ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΟΚ
ΚΑΙ ΤΩΝ
ΧΩΡΩΝ - ΜΕΛΩΝ
ΤΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

Ταξίδι χωρίς επιστροφή

— ὄψεις τοῦ μαύρου μυθιστορήματος —

τοῦ Γρηγόρη Μανιαδάκη

«Έχω τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ φίλος μου ὁ Φίλιπ Μάρλοου δέ δίνει δεκαράκι τσακιστό γιὰ τὸ ἂν εἶναι πνευματικά ὄριμος ἢ ὄχι. Νομίζω ἀκόμα ὅτι τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ μένα... Ἄν τὸ νὰ ἐξεγείρεσαι μπροστά σέ μιά διεφθαρμένη κοινωνία ἀποτελεῖ ἐνδειξη ἀνωριμότη-
τας, ἔ, τότε ὁ Φίλιπ Μάρλοου εἶναι καθυστερημένος. Ἄν τὸ νὰ βλέπεις τὴ βρωμιά ἐκεῖ
πού ὑπάρχει σέ κάνει κοινωνικά ἀπροσάρμοστο, τότε ὁ Φίλιπ Μάρλοου εἶναι ἀπροσάρ-
μοστος. Καὶ σίγουρα ὁ Μάρλοου εἶναι ἀποτυχημένος καὶ τὸ ξέρει. Εἶναι ἀποτυχημένος
γιατί δέν ἔχει λεφτά».

Raymond Chandler, γράμμα στὸν κ. Inglis, Οκτ. 1951

I.

Η ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

Τὸ μυστικό τῆς ἐπιτυχίας τοῦ «κλασικοῦ» ἀστυνομικοῦ μυθιστορήματος, τοῦ μυθιστορήματος-αἰνίγματος ἂν θέλετε, ἔγκειται, νομίζω, στὴ βεβαιότητα γιὰ τὴν τελικὴ ἀπονομὴ δικαιοσύνης, γιὰ τὴν «ἐπανόρθωση» τοῦ κακοῦ, τῆς διασάλευσης τῆς (ἠθικῆς) τάξης τῶν πραγμάτων πού ἐκφράζεται μὲ τὸ ἐγκλημα. Καὶ ἀκόμα, στὴν ἐπιστημονικὴ —ἢ μήπως μαγική;— μέθοδο μὲ τὴν ὁποία, χωρὶς νὰ χρειαστεῖ νὰ κουνηθεῖ καθόλου, ἀπὸ τὴν πολυθρόνα τοῦ ὁ —ἀργόσχολος;— τιμωρὸς ἄγγελος-ντετέκτιβ θά φτάσει χρησιμοποιώντας τὸν Ὅρθο (ἢ τὸν Θεῖο;) Λόγο στὴ λύση τοῦ Μυστηρίου πού εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὴν τιμωρία τοῦ Ἄμαρτήματος-ἐγκλήματος καὶ τὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης.

Κι ὁ ἐγκληματίας φυσικά δέν εἶναι ἀμελητέα ποσό-
της. Ἔχει κι αὐτὸς σχεδιάσει καὶ ἐκτελέσει πονηρά τὸ ἐγκλημά του, ξέρει νὰ ξεφεύγει κ.τ.λ., διαθέτει μ' ἄλλα λόγια κι αὐτὸς τὸ χάρισμα τοῦ Ὁρθοῦ Λόγου, εἶναι, ἄς ποῦμε, τὸ κατοπτρικό σχεδὸν εἶδωλο τοῦ ντετέκτιβ, ὁ κατὰ προσέγγιση ἐκπεσὼν ἄγγελος. Καὶ μέ-
σα σ' αὐτὴ τὴ θρησκευτικὴ πανδαισία, τὸ κοινὸ δια-
σκεδάζει ἢ καὶ ἀγωνιᾷ πότε πότε γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ ντετέκτιβ θά λύσει τὸ Μυστήριον νικώντας τὸν κακὸ σωσία του, ἀλλὰ πάντως μπορεῖ νὰ εἶναι σίγου-
ρο ὅτι ἂν πάει μὲ τοὺς καλοὺς θά γευτεῖ τὸ θρίαμβο τῆς νίκης. Κι ὅσο πῶ ἰκανὸς εἶναι ὁ ἐγκληματίας, ὅσο πλησιάζει τίς ἰκανότητες τοῦ ντετέκτιβ, τόσο πῶ θαυμαστός γίνεται ὁ τρόπος τῆς ἐπίλυσης τοῦ Μυστηρίου, τόσο πῶ ἀπολαστικὴ ἢ ἀνυπέρβλητη λογικὴ τοῦ ντετέκτιβ, τόσο πῶ ἐντονη λοιπὸν κι ἡ γεύση τοῦ θριάμβου.

Ἄς ὑποθέσουμε ὁμῶς ὅτι τὰ πράγματα ἀντιστρέ-
φονται. Ὅτι δηλαδὴ ἀντὶ ὁ ἐγκληματίας νὰ εἶναι τὸ ἀ-
νεστραμμένο εἶδωλο τοῦ ντετέκτιβ, γίνεται, οὔτε λίγο οὔτε πολὺ, τὸ πρότυπό του· ἀντὶ νὰ καθορίζεται ὁ ἐγ-

κληματίας ἀπὸ τὸν κόσμον τοῦ ντετέκτιβ, ὁ κόσμος τοῦ ἐγκληματία καθορίζει τὸν ντετέκτιβ. Τί θά συμβεῖ τότε;

Ἄσφαλῶς πολλὰ θά ἀλλάξουν. Καὶ πρῶτα πρῶτα ὁ ἴδιος ὁ ντετέκτιβ, πού θά βγεῖ ἀπὸ τὴν δλύμνια μακαριότητά του καὶ θά βουτήξει τὰ χέρια του στὸ αἷμα τῶν ἐγκλημάτων, θά στραπατσάρει καὶ θά στραπατσαριστεῖ. Κι αὐτὸ γιατί, ὅπως αἰφνιδίως, ἀπέκτησε κάτι πού τὸ ψάχναμε μόνο στὸ δολοφόνο: Ἀπέκτησε «κίνητρο» —κατὰ κανόνα οἰκονομικό—, εἶναι ἓνας μισθωτός. Δέν τοῦ περισσεύει λοιπὸν ὁ χρόνος γιὰ νὰ βγάξει καθισμένος στὸ γραφεῖο του κομπά συμπεράσματα, μιά κι ἡ ὑπόθεσή του, ἡ δουλειά του τρέχει στὸ δρόμο μ' ἓνα πιστόλι στὸ χέρι. Καὶ δέν ἔχει τὴν εὐχέ-
ρεια νὰ εἶναι ὁ ἴδιος κομπός κι εὐχάριστος μιά κι οἱ ἀντίπαλοί του δέν εἶναι οὔτε κομποί, οὔτε εὐχάριστοι καὶ γι' αὐτοὺς ἢ ζωὴ ἀκόμα κι ἐνὸς ντετέκτιβ στοιχίζει πολὺ φτηνά. Ἄπ' ὅλα αὐτὰ μπορεῖ νὰ προκύψει ἓνα νέο εἶδος ἀστυνομικοῦ μυθιστορήματος, σκληρὸ, ἐμπαθές, καὶ σίγουρα μὲ ἀρκετές ἀντιφάσεις καὶ ἀβεβαιότητα.¹

Ἡ Ἄμερικὴ τοῦ Μεσοπολέμου ὑπῆρξε ὁ φυσικὸς χῶρος ὅπου ἀναπτύχθηκε ἀναγκαστικά τὸ καινούριο αὐτὸ εἶδος. Ἡ ἀμερικανικὴ παράδοση, ἡ περίφημη κατάκτηση τῆς Δύσεως —τῆς τελευταίας γῆς τῆς Ἐπαγγελίας πού ἀνεφάνη— εἶναι γεμάτη ἀπὸ βία, σ' ἓνα παιχνίδι ὅπου μόνος κανόνας εἶναι τὸ δίκαιο τοῦ ἰσχυρότερου, ἓνα παιχνίδι ὅπου ὅλα ἐπιτρέπονται γιατί ὅλα παίζονται. Οἱ κυνηγοὶ κεφαλῶν, οἱ διεφθαρμένοι ἐκπρόσωποι τοῦ νόμου πού πυροβολοῦσαν πισώπλατα, οἱ ληστές, ὑπῆρξαν ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστές τῆς παράδοσης αὐτῆς. Κι ὅταν τὰ λιβάδια καὶ τὰ βοσκοτόπια τὰ διαδέχτηκαν οἱ μεγαλοπόλεις, τὰ πράγματα δέν ἄλλαξαν. Ἡ μάχη γιὰ τὴν ἐξουσία στίς μεγαλου-

Συνεστίαση των συγγραφέων της Black Mask. Δεύτερος από αριστερά, δρθιος ο Τσάντλερ. Πρώτος από δεξιά, δρθιος, ο Χάμετ. Δεύτερος από δεξιά, καθιστός, ο Horace Mc Coy.

πόλεις έγινε ή νέα επιβατική περιπέτεια, τής όποις τό εγκλημα ήταν φυσικά τό συστατικό στοιχείο και τό νόμο επέβαλλαν οι γκάγκστερς.

«Γράφοντας κανείς ρεαλιστικά για τό εγκλημα, γράφει για έναν κόσμο όπου οι γκάγκστερς μπορούν να κυβερνούν κράτη όλόκληρα και ήδη σχεδόν κυβερνούν τίς πόλεις, όπου ξενοδοχεία και καθώς πρέπει έστιατόρια ανήκουν σε ανθρώπους που έκαναν τά λεφτά τους από μπουρδέλα, όπου μιά στάρ του σινεμά μπορεί να είναι πληροφοριοδότης μιάς σπείρας, κι εκείνος ό συμπαθέστατος κύριος στό χώλ ό ιθύνων νοδς τής κομπίνας στή λοταρία. "Έναν κόσμο όπου ένας δικαστής με τό κελάρι του τίγκα λαθραίο αλκοόλ στέλνει στή φυλακή ένα φουκαρά που του βρήκαν ένα μπουκαλάκι στήν τσέπη, όπου ό δήμαρχος μπορεί να «άνέχεται» τό φόνο σάν μέσο χρηματισμού, όπου κανείς δέν μπορεί να αισθάνεται ασφαλής σ' ένα σκοτεινό δρόμο, γιατί ό Νόμος και ή Τάξις είναι πράγματα για τά όποια μιλάμε αλλά άποφεύγουμε να πραγματοποιούμε...».²

Κάπως έτσι έβλεπε τά πράγματα ένας από τούς πρωτοπόρους του νέου αυτού είδους αστυνομικού μυθιστορήματος, ό Raymond Chandler (Ραίημοντ Τσάντλερ).

Αντιλαμβάνεται βέβαια κανείς ότι σ' ένα τέτοιο μυθιστόρημα, με τέτοιους ήρωες που κινούνται σ' ένα τέτοιο κόσμο, ή μεταφυσική αισιοδοξία τής τελικής «επανόρθωσης» του κακού που ευαγγελιζόταν τό κλασικό αστυνομικό πάει περίπατο. «Προφανώς τό 'πιστεύω' τής σκληρής (αστυνομικής) ιστορίας δέν είναι ότι ό φόνος θα τιμωρηθεί κι ή δικαιοσύνη θα άπονεμηθεί — εκτός αν κάποιος πολύ άποφασισμένο άτομο πά-

ρει τό θέμα προσωπικά και άγωνιστεί για τήν άπονομή τής δικαιοσύνης».³

Τό «άποφασισμένο άτομο», ιδιωτικός ντετέκτιβ, άδιάφορος αστυνομικός ή δημοσιογράφος συνήθως, γίνεται τό κεντρικό πρόσωπο τής σκληρής αστυνομικής ιστορίας, και παράλληλα ό φορέας των άπόψεων του συγγραφέα, με τρόπο μάλιστα ιδιαίτερα άμεσο μιά και ή άφήγηση γίνεται συνήθως σε πρώτο πρόσωπο.

Ό πρώτος που έγραψε τέτοιες ιστορίες ήταν ό Dashiell Hammett (Ντάσιελ Χάμετ), και οι ιστορίες του όχι μόνο γνώρισαν τήν έπιτυχία, αλλά και δημιούργησαν όλόκληρη σχολή. Ό Χάμετ είχε χρηματίσει ό ίδιος ιδιωτικός ντετέκτιβ. Έτσι επέβαλε από προνομιούχα θέση τούς ήρωές του και τίς ιδιότυπες άπόψεις του, κυρίως μέσα από τό λαϊκό έντυπο αστυνομικών αναγλωμάτων *Black Mask*, στή δεκαετία του '20 και του '30.

Ποιά είναι ή λειτουργία του ντετέκτιβ για τόν Χάμετ; Ούτε ή έπιβολή τής δικαιοσύνης ούτε καλά καλά ή άποκατάσταση κάποιας αλήθειας. Τονίζω ιδιαίτερα αυτό τό τελευταίο: Για τόν Χάμετ ό γύρω κόσμος είναι φτιαγμένος από ψέματα, από τίς πίο καθημερινές του εκφάνσεις (στή νουβέλα «Τό Χρυσό Πέταλο» ό ντετέκτιβ άνακαλύπτει στίς έννιά λέξεις τής επιγραφής ενός μάρ τέσσερα ψέματα!) μέχρι τήν ίδια τή δομή μιάς κοινωνίας που κοντεύουν να κατακυριεύσουν οι συμμορίες των γκάγκστερς. Συνεπώς, κι ό ίδιος ό ντετέκτιβ λειτουργώντας σ' έναν τέτοιο κόσμο, όσο κι αν προσπαθεί να άποσυνθέσει, να διαλύσει, να άποκαλύ-

1. Βλέπε σχετικά και Boileau-Narcejac, *Le roman policier* (PUF, 1975) σ.σ. 75-76.

2. Raymond Chandler, "The Simple Art of Murder", στο *Pearls Are a Nuisance* (Penguin Books, 1977), σ. 197.

3. Raymond Chandler, "Introduction" στο *Pearls Are a Nuisance*, σ. 8.

Γρηγόρης Μανιαδάκης

ψει και έτσι να απομυθοποιήσει την οποία «ψευδή» πραγματικότητα τον περιβάλλει, και κυρίως περιβάλλει τις υποθέσεις με τις οποίες ασχολείται, δεν θα καταφέρει τελικά τίποτα περισσότερο από την υποκατάσταση της αναπαράστασης της πραγματικότητας των άλλων από μία δική του έκδοχή της πραγματικότητας που μπορεί κι αυτή να είναι, και συχνά είναι, ψεύτικη.⁴ (Στό «Χρυσό Πέταλο» πάλι, ο ντετέκτιβ στέλνει κάποιον έγκληματία στην κρεμάλα, ελλείψει αποδείξεων για τους φόνους που έχει διαπράξει, για κάποιο φόνο για τον οποίο ο ενλόγος έγκληματίας είναι άθως, αλλά όλες οι ενδείξεις εναντίον του).

Έτσι, ο ντετέκτιβ του Χάμετ παραπαίει ανάμεσα σε μία άμυντική στάση υπερευσυνειδητού επαγγελματία, με μόνο όπλο την ευσυνειδησία του αυτή, το «αδιάφθορο» του για την υπαρξιακή του δικαίωση σ' έναν κόσμο, έτσι κι αλλιώς, έχθρικό, και στις άμφιβολίες ενός ανθρώπου που έχει πλήρη συνείδηση όχι μόνο της σχετικότητας των «αρχών» του, αλλά και της συμμετοχής του στο παιχνίδι της βίας και του θανάτου. Ο ντετέκτιβ του Χάμετ είναι σκληροί τουλάχιστον όσο κι οι αντίπαλοί τους. Είναι στενοκέφαλοι ή τουλάχιστον στενόκαρδοι κι είναι σίγουρα μισογύνηδες: Θεωρούν την γυναίκα κατεξοχήν παραγωγό της ψεύτικης, και καταστροφικής συνήθως (για τους άντρες!), αναπαράστασης των πραγμάτων. Ο ντετέκτιβ στέλνει γυναίκες στη φυλακή είτε με φανερή ήδονη (The Whosis Kid), είτε γιατί «δεν μπορεί να κάνει αλλιώς», γιατί θεωρεί πως αν δεν εξοντώσει τη γυναίκα-αντίπαλο θα έξοντωθεί απ' αυτή («Τό κορίτσι με τ' άσημένα μάτια»), είτε, στο περίφημο *Γεράκι της Μάλτας*, όταν αυτή που θα στείλει στη φυλακή και πιθανότατα στη θανατική καταδίκη είναι η φιλενάδα του, κυριευμένος από μία βαθύτατη υπαρξιακή δυσθυμία, έναν άνευ προηγουμένου κυνισμό. Εκείνη θα τον εξορκίσει να την λυπηθεί εν όνοματι της αγάπης του, κι αυτός θα της απαντήσει:

«Ίσως σ' αγαπάω... Άλλά τί πάει να πει αυτό; Άγαπάει κανείς ποτέ; Έστω, όμως, ότι σ' αγαπάω. Κι έπειτα; Μπορεί τον άλλο μήνα να μ' αγαπάω πιά. Και τότε; Θα λέω πως πιάστηκε κορόιδο. Κι αν μάλιστα καθόμουν να με καθαρίσουν, τότε θ' ήμουν σίγουρος πως πιάστηκε κορόιδο — ενώ αν σ' στείλω εμένα να σ' καθαρίσουν, θ' αλυπηθώ βέβαια πάρα πολύ, δέ θ' αλείω μάτι μερικές νύχτες, αλλά θ' αμ' περάσει».

Έτσι, όσο κι αν στις ιστορίες του Χάμετ εΐθεται ο έγκληματίας να έχει κακό τέλος, δεν υπάρχει λύτρωση παρά μονάχα υπόγεια δυσθυμία. Κι αυτό γιατί τό πρόβλημα έχει ήδη μετατεθεί από την «καθαριστική» διαδικασία στά παρασκηνία της. Ο Χάμετ δυναμιτίζει τη δικαιοσύνη αποκλείοντας την «αντικειμενική» δυνατότητα υπαρξής της σ' έναν κόσμο ψεύτικο, που είμαστε αναγκασμένοι να τον θεωρούμε ξένο κι έχθρικό για να επιβιώσουμε. Είναι χαρακτηριστική, κι ως ένα βαθμό σκόπιμη, ή σχηματοποίηση των χαρακτήρων, ο διαχωρισμός τους σε έχθρους και μη έχθρους και πάντα υπό την αίρεση της εξίσου χαρακτηριστικής φράσης «δεν εμπιστεύομαι κανένα». Αυτό είναι λοιπόν ο κόσμος του Χάμετ, ο κόσμος που καθορίζει την έσωτερική πραγματικότητα του ήρωα και, σίγουρα, τον τρόπο ζωής του.

4. Βλέπε σχετικά και την εισαγωγή του Steven Marcus στό: *Dashiell Hammett, The Continental op* (Pan Books, 1977) σ.σ. 12-23.

Ο Ράιμοντ Τσάντλερ, ο πιο προικισμένος σίγουρα συνεχιστής του Χάμετ, βρήκε γρήγορα αναγνώριση τόσο στην Άμερική όσο και στην Εύρώπη, όπου μάλιστα θεωρείται «μείζων» συγγραφέας.

Ο Τσάντλερ άρχισε να δημοσιεύει αστυνομικές νουβέλες στά 1933, σε λαϊκές φυλλάδες όπως τό *Black Mask* και τό *Dime Detective*⁵ όπου ήδη μιά σειρά από συγγραφείς (Horace Mc Coy, Raol Whitfield, W.R. Burnett, Paul Cain⁶ και πολλοί άλλοι) καλλιεργούσαν κι αυτοί τό «νέο» στυλ — τό στυλ του Χάμετ. Οί περισσότεροι όμως από αυτούς είχαν περιορίσει τό νεωτερισμό σ' ένα φτωχό συνδυασμό βίας και «ώμου» διαλόγου, σε βαθμό που πλησίαζε πιά την παρωδία.⁷

Ο Τσάντλερ θ' αλουτίσει αποφασιστικά τό ύφος του είδους, με τό ιδιότυπο, φαινομενικά κυνικό χιούμορ που χαρακτηρίζει τίς νουβέλες και τά μυθιστορήματά του, και που θ' άπρτελέσει στη συνέχεια αναπόσπαστο στοιχείο του έκφραστικού τρόπου της «σκληρής» σχολής.

Αυτό όμως που κυρίως τον ξεχωρίζει και από τον Χάμετ και από τους υπόλοιπους της σχολής είναι ο τρόπος με τον οποίο συνέλαβε τον ήρωά του: Ο Φίλιπ Μάρλου (ο ιδιωτικός ντετέκτιβ του Τσάντλερ) πολύ μικρή σχέση έχει με τά σκληρά άντράκια της εποχής του. Διαθέτει βάθος ως χαρακτήρας και συναισθήματα.

Ο Μάρλου είναι κάτι σαν ήπιοτης της σύγχρονης εποχής. Μόνος εναντίον όχι όλων, αλλά μόνο των κακών, επιβάλλει σ' ένα κόσμο διεφθαρμένο όση δικαιοσύνη μπορεί, σύμφωνα με τον προσωπικό του ήθικό κώδικα.

Αυτή ή στάση πάντως του Μάρλου πολύ λίγη σχέση μοιάζει να έχει με κάποια συνείδηση κάποιου κοινωνικού του ρόλου. Ο ίδιος ο Τσάντλερ θέτει τό ζήτημα ως εξής:

«Ο Μάρλου έχει τόση κοινωνική συνείδηση, όση κι ένα άλογο. Έχει προσωπική συνείδηση κι αυτό είναι κάτι έντελώς διαφορετικό... Κάποιος βλαμμένος μου είπε ότι θ' αμ' μπορούσα να γράψω έξαιρετικά προλεταριακά μυθιστορήματα. Στόν περιορισμένο κόσμο μου τέτοιο ζωο δεν υπάρχει, κι αν ύπ'ήρχε θ' ήμουν α τελευταίος που θ' αμ' άρεσε· κι αυτό, γιατί τόσο από παράδοση, όσο και μετά από επίπονες προσωπικές άναζητήσεις, κατέληξα να είμαι ένας ολοκληρωμένος σνόμπ. Ο Μάρλου κι εγώ δεν περιφρονούμε τίς άνώτερες τάξεις επειδή κάνουν μπάνιο ή έχουν λεφτά. Τίς περιφρονούμε γιατί είναι κάλπικες».⁸

Ο (άγγλοθρεμμένος κι άγγλοσπουδασμένος) Τσάντλερ βλέπει λοιπόν τον Μάρλου προικισμένο λίγο ή πολύ με τίς πολιτιστικές αξίες και τίς ήθικές άρχές του τζέντλεμαν. «Ο ήρωας του Τσάντλερ είναι ένας Έγγλέζος τζέντλεμαν μεταφτυμένος σε κάποια παράξενη άποικία, όπου δίνει τό καλό παράδειγμα στους ίθαγενείς».⁹

Στό άμερικανικό λοιπόν κατεξοχήν λαϊκό άνάγνωσμα των ταραγμένων κι άβέβαιων καιρών του Μεσο-

5. Francis Lacassin, *Mythologie du Roman policier* (10/18, 1974) σ. 176.

6. Horace Mc Coy, *Black Mask Stories*, Introduction Jean Claude Zylberstein (Le Livre de Poche, 1975) σ. 10.

7. Raymond Chandler, *The Blue Dahlia*, Afterword by Matthew Brucoli (Popular library, New York, 1976) σ. 212.

8. Raymond Chandler, *Lettres* (Christian Bourgeois, Ed., 1980) σ.σ. 298-299.

9. Raymond Chandler, *The Blue Dahlia*, σ. 213.

πολέμου, ὁ Τσάντλερ ἀντιπροτείνει σχεδόν στούς αἰματοβαμμένους ἥρωες τῶν συναδέλφων του, τὴν ὄχι μόνο «πολιτισμένη», ἀλλά, κυρίως, ἀνθρώπινη ἐκδοχή τοῦ ρομαντικοῦ ἥρωα πού, παρ' ὅτι ἀκόμα πιστεύει στὴ φιλία, τρέφει βαθύ σεβασμό γιὰ τίς γυναῖκες, δέχεται νὰ εἶναι φτωχός καὶ προτιμᾷ τὴν εἰρωνεία ἀπὸ τὴ βία, ἐπιβιώνει.

Παρά τὴν ἀναγνώριση τῆς ὁποίας ἔτυχε, ὁ Μάρλοου θὰ ἀποτύχει, κι ἡ ἀποτυχία του μάλιστα θὰ συντελεστεῖ μέσα στὰ ἴδια τὰ μυθιστορήματα τοῦ Τσάντλερ: Στὸ *The Long Goodbye* ὁ Μάρλοου θὰ περιμαζέψει ἀπὸ σκέτη ἀνθρωπιά κάποιον ἀπὸ τὸ δρόμο, θὰ παρανομήσει γιὰ χάρη του, θὰ ἐπιδείξει μιὰ συναισθηματικότητα πού ἀγγίζει τὰ ὄρια τοῦ μελό, γιὰ νὰ βρεθεῖ στὸ τέλος τοῦ βιβλίου μέχρις ἀηδίας ἐξαπατημένος

ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο αὐτό. Βέβαια ὁ Μάρλοου ἴσα ἴσα πού θὰ καταδεχτεῖ νὰ τὸν βρῆσει, καὶ μόλις πού χάνει γιὰ λίγα λεπτά τὸ φλεγματικό του χιούμορ, ἀλλά ἡ μαγεία τῆς ἐπιβίωσης τῶν ἰδανικῶν ἔχει χαθεῖ γιὰ πάντα. (Εἶναι νομίζω, ἐδῶ, ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρουσα ἡ «κινηματογραφικὴ» ἐκδοχὴ τοῦ σκηνοθέτη Robert Altman: Στὸ τέλος τοῦ ἔργου ὁ Μάρλοου «συνειδητοποιώντας πὼς μόνη λύση στὴν ἀτέλειωτη ἀπογοήτευση καὶ προσδοσία εἶναι ὁ θάνατος»¹⁰ σκοτώνει ἐν ψυχρῶ τὸν τέως φίλο του). Καὶ μαζί μὲ τὴ μαγεία πεθαίνει κι ὁ ἴδιος ὁ μοναχικός, μελαγχολικός, γλυκόπικρος, ρομαντικός Μάρλοου πού ὁ Τσάντλερ στὸ τελευταῖο —ἡμιτελές— μυθιστόρημά του¹¹ δείχνει παντρεμένο μὲ μιὰ πλούσια νύφη (ἀπὸ ἔρωτα πάντως!) σὲ μιὰ πολυτελεῖ κατοικία...

II

Η ΠΛΕΥΡΑ ΤΩΝ ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΩΝ

«Παρά τὴν τρομερὴ ἐγκληματικὴ του δραστηριότητα, ὁ Ἄλ Καπόνε εἶχε κάτι πού πρέπει νὰ τοῦ ἐκτιμηθεῖ: Ἔζησε σύμφωνα μὲ τὸ νόμο τῆς ζούγκλας καὶ στάθηκε τίμιος μέσα στὰ πλαίσιά του...».

Miriam Allen de Ford, *The Real Ma Barker*, (1970)

Μέ τὸν Τσάντλερ καὶ τὸν Μάρλοου μᾶλλον ἀγγίζουμε τὸ ὄριο τῆς προσφορᾶς τῶν ἀποφασισμένων νὰ ἐπιβάλλουν τὴ δικαιοσύνη γιὰ προσωπικούς λόγους ἀτόμων. Παράλληλα, καὶ ἐνῶ ἡ μάχη γιὰ τὴν ἐξουσία καὶ τὸ εὐκόλο χρῆμα συνεχιζόταν, ἄρχισαν δειλά νὰ φτάνουν ὡς τ' αὐτιά τοῦ κοινοῦ φωνές ἀπὸ τὴν ἄλλη ὄχθη, φωνές πού ἤδη ὑπῆρχαν στὸν Χάμετ καὶ τὸν Τσάντλερ, ἀλλά πάντως ὑποτονισμένες ἀπὸ τὴν ἰσπεδωτικὴ ἀδιαφορία ἢ τὴν ἠθικολογικὴ διάθεση τοῦ κεντρικοῦ ἥρωα. Οἱ συγγραφεῖς, καὶ παράλληλα οἱ σκηνοθέτες τοῦ Χόλλυγουντ (πού τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἔθεταν τίς βάσεις τοῦ κινηματογραφικοῦ εἶδους πού θὰ γινόταν ἀργότερα γνωστό ὡς φιλμ νουάρ) προσπαθοῦν νὰ ψηλαφήσουν τὸ πρόσωπο τῶν Ἐκτός Νόμου, πού ἤδη εἶχαν, ἔτσι κι ἀλλιῶς, κατακτήσει τὴ θέση τους στὸ μυθολογικὸ πάνθεο τῆς Ἀμερικῆς. Ἔτσι θὰ ἔρθει τὸ μυθιστόρημα πού θὰ δώσει τὸν Λόγο στὸν ἴδιο τὸν ἐγκληματία, χωρὶς τὴν λογοκρισία ἢ, ἔστω, τὴ μεσολάβηση τῶν ὁποιων ἐκπροσώπων τοῦ ὁποιοῦ νόμου. (Στὸ κάτω κάτω, ἐκείνη τὴν ἐποχὴ γιὰ κανέναν δὲν πρέπει νὰ ἦταν καὶ τόσο προφανές ποιούς ἐκπροσωπεῖ κι ἀπὸ ποιούς ἐκπροσωπεῖται ὁ νόμος). Μορφοποιεῖται λοιπὸν κάποιος ὀλοκληρωμένες ἐκδοχὴς γιὰ τὸ ἐγκλημα καὶ τοῦς ἥρωές του.

Ἡ πρώτη σημαντικὴ ἀποψη σ' αὐτὸ τὸ χῶρο ἀνήκει ὄχι σ' ἕναν συγγραφέα, ἀλλὰ σ' ἕναν σκηνοθέτη, τὸν Howard Hawks, καὶ ἐκτίθεται στὸ φιλμ του «Ὁ Σημαδεμένος» (*Scarface*) πού ἔχει γιὰ ἥρωά του ἕνα γκάγκστερ.

«Ὁ Ἕλληνας Σημαδεμένος» περιέχει ἕνα μπουρλέσκ τοῦ παραδοσιακοῦ ἐπιχειρηματία... Ὁ Τόνι ψάχνει τὰ ἴδια μονοπάτια ἐπιτυχίας πού οἱ εὐπόληπτοι Ἀμερικανοὶ ἔχουν μάθει νὰ κυνηγοῦν. Στὸ δρόμο του πρὸς τὴν ἐπιτυχία ἀποκτᾷ ἕνα πολυτελές διαμέρισμα, μιὰ κομψὴ γκαρνταρόμπα, ἀκόμα καὶ μιὰ γραμματέα... Σὲ μιὰ ἐξυπνη σκηνὴ ἐπιδεικνύει τὰ ἀλεξίσφαιρα παντζούρια τοῦ σπιτιοῦ του στὴ

φιλενάδα του σάν νὰ τῆς ἔδειχνε χρυσές λαμέ κουρτίνες. Τὸ πιστεύω του εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τῶν περισσοτέρων Ἀμερικανῶν: Ἐάν' το πρώτος, κάν' το μόνος σου καὶ συνέχισε νὰ τὸ κάνεις'. Ἡ μόνη διαφορὰ εἶναι ὅτι ὁ Σημαδεμένος τὸ κάνει μ' ἕνα πολυβόλο».¹²

Ἔτσι ἡ ἱστορία τοῦ γκάγκστερ γίνεται ἡ παρωδία ἐνός ἀπὸ τοὺς ἐθνικούς ἀμερικανικούς μύθους: τῆς, διὰ τῆς ἀτομικῆς πρωτοβουλίας, ἐπιτυχίας τοῦ αὐτοδημιούργητου ἀτόμου. Κι ὁ ἴδιος ὁ γκάγκστερ εἶναι μιὰ παραλλαγή τοῦ «αὐτοδημιούργητου ἀτόμου» πού ζεῖ κι αὐτὴ, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς, μιὰ ἐκδοχὴ τοῦ Ἀμερικανοῦ Ὀνειροῦ.

Ἦταν ὁμοῦς τὸ Ἀμερικανικὸ Ὀνειρο, νὰ πηγαίνει πολὺ πιὸ πέρα ἀπὸ τὴν (κοινωνικὴ) ἐπιτυχία. Γιὰ αἰῶνες ὀλόκληρους ἡ Ἀμερικὴ ὑπῆρξε ἕνας χῶρος καθαρὰ μυθικός, ὅπου ὅλες οἱ ἐπιθυμίες μπορούσαν νὰ πραγματοποιηθοῦν, ἀρκεῖ νὰ τὸ ἤθελε καὶ νὰ τὸ προσπαθοῦσε κανεὶς. Στὸ γενικὸ λοιπὸν πανζουρλισμὸ τῆς οικονομικῆς κρίσης καὶ τῆς βαθμιαίας ἀλλὰ μὴ ἀντιστρεπτικῆς θεσμοθέτησης τῆς βίας, τὸ ὄνειρο τῆς κατάκτησης τοῦ παραδείσου ἀπὸ ἐκείνους πού, σχεδόν, ζοῦν στὴν κόλαση, (ξανα)κερδίζει τὰ δικαιώματά του, στὴ συνείδηση ὄχι μόνο τῶν γκάγκστερς, ἀλλὰ καὶ τοῦ ὁποιοῦδήποτε.

«Ἄπ' ὅσο μπορῶ νὰ καταλάβω... γράφω γιὰ τὴν εὐχὴ πού πραγματοποιεῖται, κι αὐτὴ ἡ σύλληψη γιὰ κάποιο λόγο φαντάζει, σ' ἐμένα τουλάχιστον, τρομακτικὴ. Φυσικά, ἡ εὐχὴ πρέπει πραγματικὰ νὰ φέρνει τὸν τρόπο μέσα της... Νομίζω ὅτι οἱ ἱστορίες μου ἔχουν κάτι ἀπὸ τὸ ἀνοιγμα τοῦ ἀπα-

10. Περιοδικὸ *Τσόντα* τ. 5, ἀφιέρωμα στὸ φιλμ νουάρ, Θεσσαλονικὴ Ἀπρ.Μ. Ἰουν. 1980, σ. 18.

11. Raymond Chandler, *The Poodle Springs Story* στὸ *Lettres*, σ.σ. 349-367.

12. *Τσόντα*, δ.π., σ. 9.

γορευμένου κουτιού, κι αυτό είναι πού, πολύ περισσότερο από τη βία, τό σέξ, ή όποιοδήποτε άλλο στοιχείο... τούς δίνει τήν ώθηση». ¹³ Οί διευκρινίσεις αυτές ανήκουν στον James M. Cain, συγγραφέα του μυθιστορήματος *Ό Ταχυδρόμος χτυπάει πάντα δύο φορές* (1934).

Τό βιβλίο έχει ένα θέμα σχετικά κοινό: Τό κλασικό τρίγωνο πού οδηγεί σέ φόνου του συζύγου από τήν άπιστη σύζυγο και τόν έραστή, μέ επιπρόσθετο τό «οικονομικό» κίνητρο. Πηγαίνει όμως πολύ μακρύτερα από τήν αστυνομική ιστορία, τήν ιστορία ενός έγκλήματος, τών αιτίων και τών συνεπειών του. Ή αίσθηση πού περνάει στον άναγνώστη είναι ακριβώς εκείνη της πραγματοποίησης της άπαγορευμένης επιθυμίας, πού είναι πολύ μεγάλη για νά μπορέσει νά της άντισταθεί ή πραγματικότητα. Καί σάν από μαγεία, ή όλοκλήρωση του έρωτα του Frank και της Coqa μέσα από τόν κύκλο του πόθου, της έκρηκτικής σωματικής έπαφής, του φόνου του συζύγου - φορέα της Άπαγόρευσης και τών οδυνηρών συνεπειών του φόνου αυτού, και, λίγο πριν από τό τέλος, τή μεταφυσική σχεδόν ένωση τών δύο έραστών στη μέση της θάλασσας, φαίνεται νά εξαγνίζει τούς ήρωες, νά τούς ξεπλένει από τό στίγμα της δολοφονίας. Ό θάνατος της Coqa κι ή καταδίκη σέ θάνατο του Frank δέν μειώνουν αυτή τήν έντύπωση. Ό Frank παραδίδει εαυτόν στην κρίση του Θεού μιά κι ό,τι έξησε ξεπερνάει τά ανθρώπινα όρια. Στη συνείδηση του άναγνώστη τό ζευγάρι τών έραστών-δολοφόνων σχεδόν δικαιώνεται. Κι αν άμάρτησαν, κι αν γεύτηκαν τόν άπαγορευμένο καρπό, χαλάλι τους.

Τό έγκλημα λοιπόν έδώ γίνεται όπως, π.χ. και στην ελληνική μυθολογία, τό μέσο για τήν ίκανοποίηση τών πιο πρωτόγονων φαντασιώσεων (πού σέ αρκετά από τά βιβλία του James Cain είναι αιμομικτικές έρωτικές επιθυμίες), τήν άπόκτηση μιās στιγμής παραδείσου. Μόνο πού στην προκειμένη περίπτωση δέν έχουμε νά κάνουμε μέ μυθολογία, τό τοπίο είναι ακόμα πραγματικό όσο κι αν παίρνει συμβολικές-μυθικές διαστάσεις στη συνείδηση τών δρώντων προσώπων. Τό (Άμερικανικό) Όνειρο παίρνει έδώ τή μορφή του ζυπνήματος και της άνάληψης δράσης από τά ένστικτα, στον

πιο κατάλληλο γι' αυτό έπί γής χώρο, τήν άμερικανική ζούγκλα.

Άπό τούς πιο γνωστούς συγγραφείς στην *Black Mask* ήταν κι ό Horace Mc Coy. Τό 1935 ό Mc Coy εκδίδει τό πρώτο του μυθιστόρημα, τό *Σκοτώνουν τά άλογα όταν γεράσουν*, ένα βιβλίο πού, αν και τελειώνει μ' ένα φόνου, πολύ απέχει από τό νά έχει «αστυνομικό» ενδιαφέρον: Δύο νέοι άνθρωποι βλέπουν τό όνειρο της «μαγικής» επιτυχίας στο Χόλλυγουντ νά συντρίβεται άφου περάσουν από όλες τίς βαθμίδες της ήθικης και σωματικής εξουθένωσης. Άπελπισμένη ή ήρωίδα θέλει νά τελειώνει μ' αυτή τή ζωή αλλά δέν έχει τό κουράγιο νά τό κάνει. Παρακαλεί λοιπόν τόν ήρωα - άφηγητή νά τήν διευκολύνει στην ύλοποίηση της άπόφασής του: εκείνος τελικά πείθεται και τήν σκοτώνει.

Στό ναδίρ της άποτυχίας λοιπόν, άπέναντι σέ μιά ύπαρξη πού βλέπει όλα αυτά πού όρισε σάν σκοπούς της νά διαψεύδονται, μόνη διέξοδος είναι ό θάνατος. Τό κατά πόσον αυτό σχετίζεται μέ τό έγκλημα περνάει σέ δεύτερη μοίρα.

Έχουμε λοιπόν, σχηματικά, τρεις έκδοχές για τό έγκλημα: Ή πρώτη τό θεωρεί μιά συμπεριφορά άπόλυτα προσαρμοσμένη όχι μόνο στο κλίμα της έποχής της αλλά και σέ κάποια άμερικανικά έθνικά ιδεώδη — ένα (πατροπαράδοτο) τρόπο συναλλαγής. Ή δεύτερη τήν πράξη, τήν παράβαση, τό άμάρτημα πού οδηγεί στον άπαγορευμένο, και συγχρόνως τόσο κοντινό, παράδεισο, τό όραμα του όποιου δέν έπαψε, από καταβολής Άμερικής, νά φωλιάζει στο μυαλό τών άποίκων της. Ή τρίτη, μιά ακόμα σύντομη όδό προς τόν θάνατο, τή μόνη λύτρωση για τούς άπόκληρους της ζωής. Οί έκδοχές αυτές όχι μόνο δέν άντικρούονται, αλλά είναι φανερά συμπληρωματικές. Στο βαθμό μάλιστα πού ή κοσμογονία έφτανε στο τέλος της μέ τούς μεγιστάνες του έγκλήματος πανίσχυρους κι όλους τούς ύπόλοιπους άποκτηνωμένους ή / και κουρελιασμένους για πάντα, οι έκδοχές αυτές συνέπιπταν σέ μιά κοινή μοίρα. Τότε είχαν πιά ώριμάσει οι προϋποθέσεις για τήν όλοκλήρωση του λογοτεχνικού εκείνου είδους πού όνομάστηκε μαύρο μυθιστόρημα.

III

Η ΠΛΕΥΡΑ ΤΩΝ ΑΠΟΚΛΗΡΩΝ

«... Φαίνεται ότι τά καταφέρνω καλά νά κοροϊδεύω τούς άλλους. Όταν όμως αρχίζω νά κοροϊδεύω τόν εαυτό μου είμαι άσυναγώνιστος...».

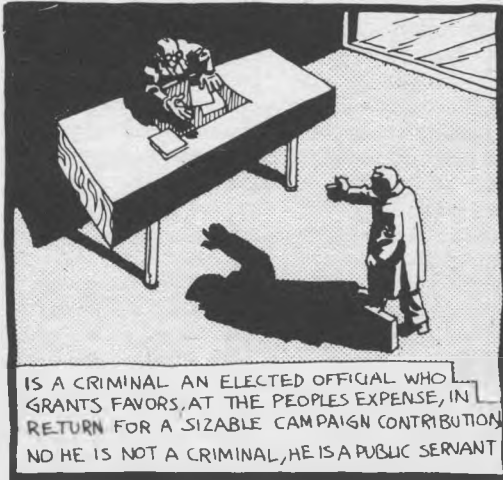
James Hadley Chase *A can of Worms*, 1980

Ό όρος «μαύρο μυθιστόρημα» (roman noir) ανήκει στη γαλλική μεταπολεμική κριτική, και άπαντάει σέ έρωτήματα περισσότερο φιλοσοφικά (και μάλιστα σχετικά μέ τίς διαθέσεις τών Γάλλων άναδόχων του, τών ύπαρξιστών) παρά λογοτεχνικής κριτικής. Άς σημειωθεί πάντως πώς αν σήμερα στην Εύρώπη ό Χάμετ, ό Τσάντλερ, ό James Cain κι ό Horace Mc Coy, οι σπουδαιότεροι δηλαδή συγγραφείς «σκληρών» άστυνομικών ιστορικών ή, καλύτερα, ιστοριών μέ άστυνομικού ενδιαφέροντος άφορμή, του Μεσοπολέμου άναφέρονται ως κλασικοί του μαύρου μυθιστορήματος, οι Άμε-

ρικανοί κριτικοί (άλλά κι οι ίδιοι οι συγγραφείς, έπί παραδείγματι ό Τσάντλερ) προτίμησαν (και προτιμούν) τόν περιγραφικότερο όρο hard-boiled (= σκληρές) και tough guy (= μέ «σκληρούς» πρωταγωνιστές) ιστορίες. ¹⁴ Αυτός είναι κι ό λόγος για τόν όποιο άπέφυγα μέχρι έδώ νά χρησιμοποιήσω τόν όρο «μαύρο μυθιστό-

13. James M. Cain, *The Butterfly*, Introduction (Pan Books, 1981) σ. 10.

14. Raymond Chandler, "Introduction" στο *Pearls Are a Nuissance*, σ. 8. Έπίσης, Horace Mc Coy, δ.π. σ. 10.

ρημα» για το είδος που καλλιεργήθηκε κυρίως στις λαϊκές φυλλάδες της 'Αμερικής του Μεσοπολέμου. Πέρα απ' αυτό υπάρχει και μία αισθητή διαφορά όχι στη γλώσσα, αλλά στο κλίμα και το προφίλ των ηρώων ανάμεσα στο είδος που καλλιεργήθηκε στο Μεσοπόλεμο και τα μεταπολεμικά μαύρα μυθιστορήματα (στο σημείο αυτό θα επανέλθω διεξοδικά πιο κάτω). Συνεπώς είναι αναγκαίος ένας στοιχειώδης διαχωρισμός του είδους σε δύο περιόδους με όριο το τέλος του Δεύτερου Πολέμου. "Ένα τέτοιο (σηματικό) διαχωρισμό εξάλλου προτείνουν έμμεσα και ορισμένοι Γάλλοι κριτικοί, μιλώντας για «μαύρο μυθιστόρημα της δεύτερης γενιάς, 1950-1960».¹⁵

Κύριο χαρακτηριστικό του μαύρου μυθιστορήματος της πρώτης περιόδου 1925-1945 (μ' όλες τις επιφυλάξεις που αναφέρω πιο πάνω για το δόκιμο του όρου) είναι, όπως γράφει ο Τσάντλερ αναφερόμενος στον Χάμετ, ότι «έβαλε ξανά το φόνο στα χέρια των ανθρώπων που τον διαπράττουν για σοβαρούς λόγους κι όχι για να χαρίσουν ένα πτώμα στο συγγραφέα που τον διαπράττουν μ' ό,τι μέσο έχουν πρόχειρο κι όχι με σκαλιστά πιστόλια μονομαχίας ή κουράριο ή τροπικά ψάρια. Κόλλησε αυτούς τους ανθρώπους πάνω στο χαρτί όπως πραγματικά είναι στη ζωή και τους έδωσε τις αντιδράσεις που συνήθως έχουν».¹⁶ Ακόμα έκανε τον ντετέκτιβ πρόσωπο τουλάχιστον αληθοφανές και γι' αυτό σκληρό όσο η εποχή του κι ο φυσικός του χώρος. Έθεσε στους ήρωές του και το κοινό του ερωτήματα σχετικά με τη δυνατότητα της ύπαρξης μιας δικαίας κοινωνίας, με τη δυνατότητα ύπαρξης της κοινωνίας, με τη δυνατότητα ύπαρξης. Έτσι ρηματοποίησε πολλές από τις φαντασιώσεις και τους φόβους ενός λαού, τη στιγμή ακριβώς που φαινόταν ότι δικαίωμα λόγου είχαν μόνο τα όπλα.

Παρ' όλα αυτά, οι ήρωες της πρώτης περιόδου κρατούνται στη μεγάλη τους πλειοψηφία κάπου «απ' έξω» από τα πράγματα, διατηρούν ένα χώρο που τους ανήκει και παραμένει άπαραβίαστος, όπως η επαγγελματική ευσυνειδησία των ντετέκτιβς του Χάμετ ή τα ανθρωπιστικά ιδεώδη του Μάρλοου. Είναι χαρακτηριστικό εξάλλου ότι το δίπολο ντετέκτιβ - εγκληματίας παραμένει κυρίαρχο. Κι από αυτή την άποψη, μυθιστορήματα όπως *Ο Ταχυδρόμος χτυπάει πάντα δύο*

φορές ή το *Σκοτώνουν τα άλογα όταν γεράσουν* αποτελούν εξαιρέσεις.

Στο μεταξύ, με το τέλος του Δεύτερου Πολέμου, η 'Αμερική μοιάζει να 'χει πιά κερδίσει το καινούριο της πρόσωπο: "Όχι μόνο η γη της 'Επαγγελίας έχει οριστικά μοιραστεί (ανάμεσα στους διαφόρων ειδών και βαθμίδων παλιανθρώπους, φυσικά), όχι μόνο η βία κι η παλιανθρωπιά έχουν επισημοποιηθεί σαν εθνικές αξίες, αλλά και οι νικητές, αυτοί που υπαγορεύουν τον καινούριο Νόμο, ώθησαν τα πράγματα μέχρι τη σαδιστική παράνοια. 'Ο ψυχρός πόλεμος σε δύο άκρες του εκφάνσεις εκείνων των χρόνων, το Μακαρθισμό και τον πόλεμο στην Κορέα, έθετε το δίλημμα «άποκτηνωση ή θάνατος» ως λυδία λίθο της βιωσιμότητας του αμερικανικού τρόπου ζωής.

Πέρα από τις όποιες κοινωνιολογικές της συλλήψεις, η εξέλιξη αυτή δείχνει ακόμα την πορεία ενός έθνους προς τον ψυχολογικό θάνατο: 'Η γη της 'Επαγγελίας δεν δικαίωσε ούτε στο ελάχιστο τις μεταφυσικές προσδοκίες αιώνων. 'Από το μυθικό «Χώρο» απέμεινε, τόσο για τους κατακτητές του όσο και γι' αυτούς που έμειναν απ' έξω ή τράφηκαν με τα νίχουλά του, μονάχα η απάνθρωπη εξουσία στις μεγαλουπόλεις και το βρώμικο χρήμα. 'Η συντριβή του 'Ονείρου είναι περιπόλο κληρονομική.

Υπάρχει πάντα βέβαια η λύση της άρνησης αυτής της πραγματικότητας. Οι Μύθοι δεν πέθαναν, το 'Ονειρο δεν διαλύθηκε, ίσα ίσα που πραγματοποιήθηκε, ρευστοποιήθηκε σε καταναλωτικά αγαθά, σε «θαύματα» όπως η τηλεόραση, σε λεφτά, πολλά λεφτά, τόσα που περισεύουν ν' αγοραστεί ολόκληρος ο κόσμος, να κυριευτεί ολόκληρος ο κόσμος. "Όσο για τη βία μερικές φορές είναι όχι μόνο αναγκαίο, αλλά και σωστό να χρησιμοποιείται — αρκεί να υπάρχει κάποιος «ήθικα άποδεκτός» λόγος γι' αυτό. "Έτσι η 'Αμερική των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων εξοβελίζει την οποία προσπάθεια κοινωνικής κριτικής, παρακολουθεί χαζά (αλλά όχι άμεριμνα) στο σινεμά και την τηλεόραση ιστορίες «θετικών» σφαγών των Γιαπωνέζων από τους

15. Alain Lacombe, *Le roman noir américain* (10/18, 1975) σ. 153.

16. Raymond Chandler, *The Simple Art of Murder*, σ. 195.

Γρηγόρης Μανιαδάκης

Ἀμερικανούς, χειροκροτεί λυσσαλέα τόν στρατηγό Μακάρθουρ στήν επιστροφή του ἀπό τόν πόλεμο τῆς Κορέας ὅπου πρωταγωνίστησε, κι ὁ ὅποιος στοίχισε, οὔτε λίγο οὔτε πολύ, 4 ἑκατομμύρια νεκρούς.¹⁴

Ἡ νοοτροπία αὐτή ἐξάλλου βρῆκε τόν ἰδεολογικό της ἐκπρόσωπο στό χώρο τῶν ντετέκτιβς, στό πρόσωπο τοῦ Μάικ Χάμμερ, δημιουργήματος τοῦ Mickey Spillane. Ὁ ἰδιωτικός ντετέκτιβ ἐμφανίζεται αἰφνης «σαδιστής, ἄγρυπνος φρουρός σέ μιά προσωπική σταυροφορία γιά τή σωτηρία τῆς Ἀμερικῆς ἀπό τήν μάστιγα τῶν Κομμουνιστῶν καί τῶν ἀνωμάτων».¹⁸ Πρωτοφανή σέ κτηνωδία τά βιβλία τοῦ Spillane εἶναι γεμάτα ἀπό τά ἐγκλήματα τοῦ Μάικ Χάμμερ, πού γίνονται πάντα ἐν ὀνόματι τῆς ἐλευθερίας καί τοῦ ἀμερικανικοῦ τρόπου ζωῆς.

Τήν ἐποχή ἐκεῖνη ἀρχίζει νά φαίνεται κι ἡ λεγόμενη δευτέρα γενιά συγγραφέων τοῦ μαύρου μυθιστορηματος — ἡ σχολή τοῦ κατεξοχῆν μαύρου μυθιστορηματος, θά λέγαμε.

Εἶναι φανερό ὅτι οἱ νέοι αὐτοί συγγραφεῖς (ἀναφέρω μερικούς: David Goodis, Charles Williams, Jim Thompson, Don Tracy, Chester Himes καί James Hadley Chase, πού ἂν καί Βρετανός εἶναι ἀπόλυτα ἐξοικειωμένος μέ τό ἀμερικανικό τοπίο) βασιζονται σέ πολλά σημεῖα στίς κατακτήσεις τῆς «σκληρῆς» σχολῆς: Τό πρῶτο πρόσωπο στήν ἀφήγηση, ἡ ὠμή γλώσσα, τό διαβρωτικό μέχρις ἱεροσυλίας χιούμορ, ὁ κυνισμός, θά ἀποτελέσουν τή βάση τοῦ ὕφους τῶν μυθιστορημάτων τους.

Ἀπό κεῖ καί πέρα; Ἀπό κεῖ καί πέρα τά πράγματα πᾶνε πολύ μακριά. Ἐνα χαρακτηριστικό δείγμα: Τό τελευταῖο ὄχρῳ τῆς «συμβατικότητας», ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στόν ἐκπρόσωπο καί τόν παραβάτη τοῦ νόμου θά ἐξαλειφθεῖ ὀριστικά καί τελεσιδικά. Ὅλοι γίνονται δυνάμει παραβάτες — ἀκόμα περισσότερο: δυνάμει ἐγκληματίες.

Ἴσως αὐτός νά εἶναι ὁ λόγος γιά τόν ὅποιο τό μαῦρο μυθιστόρημα ὀρίστηκε ἀπό ὀρισμένους ὡς «μυθιστόρημα τῆς ἐγκληματικότητας».¹⁹ Ἐχω τήν ἐντύπωση ὅτι ἕνας τέτοιος ὀρισμός εἶναι μᾶλλον ἀτυχῆς — καί περιοριστικός: ἂν ὄχι γιά τίποτα ἄλλο, γιατί τό ἐγκλημα δέν εἶναι ἱκανή (καί εἶναι συζητήσιμο κατά πόσο εἶναι ἀναγκαῖα) προϋπόθεση γιά τό μαῦρο μυθιστόρημα.

Ἄς δοῦμε ποιά εἶναι τά κύρια θέματα πού πραγματεύεται (κατά κανόνα) τό μαῦρο μυθιστόρημα τῆς δευτέρας γενιάς. Παραθέτω τή θεματολογική ταξινόμηση πού πρότεινε τό 1967 ἡ Juliette Raabe,²⁰ μέ ὀρισμένες τροποποιήσεις καί συντμήσεις:

1. *Τό μεγάλο κόλλο*: Ἐνα ἄτομο ἢ μιά συμμορία πετυχαίνουν στό ἐγκλημά τους, πού τούς ἀποβαίνει ἰδιαίτερα κερδοφόρο. Θά παραμείνουν ἀτιμώρητοι ἀπό τή συμβατική δικαιοσύνη. Τήν τιμωρία τους θά ἀναλάβει σέ μιά δεδομένη στιγμή ἡ μοίρα, μέ τή μορφή μιᾶς γυναίκας, μιᾶς σύμπτωσης κ.τ.λ. (Παράδειγμα: Charles Williams, *Nothing in Her Way*, 1956).

2. *Ἡ σκευωρία*: Ἐνας ἄθῳος κατηγορεῖται γιά ἕνα

ἐγκλημα πού δέν ἔχει κάνει (Παράδειγμα: William Irish, *The Black Path of Fear*, 1944).

3. *Ἡ αὐτοκαταστροφή*: Ἐνα ἄτομο, δέσμιο εἴτε τοῦ πεπρωμένου του πού θά «δράσει» μέ τή μορφή π.χ. τῆς μοιραίας συνάντησης, εἴτε τῶν παρορμήσεών του, θά ὀδηγηθεῖ μέ μαθηματική ἀκρίβεια μέχρι τήν καταστροφή. (Παράδειγμα: David Goodis, *Street of no Return*, 1954).

Σίγουρα τό πιό ἐμφανές στοιχεῖο πού στηρίζει αὐτά τά θέματα εἶναι ἡ αἴσθηση τοῦ ἀδιεξόδου, ἡ πιό μαύρη ἀπαισιοδοξία. Στή βάση τους, κυρίως τοῦ μοτίβου τῆς αὐτοκαταστροφῆς, πού εἶναι ἔτσι κι ἄλλιῶς παρόν καί στά δύο ἄλλα) θά ἀναγνωρίσουμε τό κλίμα πού ἐπικρατεῖ στόι *Σκοτώνουν τά ἄλογα ὅταν γεράσουν* καί στό *Ὁ Ταχυδρόμος χτυπάει πάντα δύο φορές* — μιά ἀτμόσφαιρα πού καθορίζεται ἀπό τήν ἀπελπισμένη σύγκρουση ἀνάμεσα στούς πόθους καί τίς φαντασιώσεις τοῦ ἥρωα καί τήν ἐξωτερική πραγματικότητα, τήν κοινωνία ἂν θέλετε. Κι αὐτή ἡ σύγκρουση εἶναι ἀπελπισμένη γιατί τό ἄτομο δέν πρόκειται νά βγεῖ νικητής, καί τό ξέρεει.

«Ἡ ἐξέγερση λοιπόν δέν ἔχει οὔτε νόημα οὔτε ἐλπίδα ἀλλά εἶναι ἀδύνατο (στόν ἥρωα) νά ἀντισταθεῖ στό κάλεσμά της, γιατί ἂν ἀντισταθεῖ κανεῖς στή δυναμική τῶν παθῶν καί τῶν ἐπιθυμιῶν του, ἂν ἡ ὑπαρξη μείνει ἄδεια ἀπό συγκλονιστικά γεγονότα καί πράξεις, τότε γίνεται κι αὐτή ἕνα εἶδος θανάτου». Ἐτσι τό μαῦρο μυθιστόρημα ὀρίζεται ὡς «μυθιστόρημα τῆς πάσης θυσίας καί χωρίς ἀταπάτες δράσης».²¹

Πρωταγωνιστές αὐτῆς τῆς ἐποποιίας εἶναι οἱ ἀπόκληροι τῆς ζωῆς, τά τελευταῖα ερείπια τοῦ Ἀμερικανικοῦ Ὀνειρίου. Ἐγκαταλείπουν γιά πρώτη φορά τό βᾶθος τῆς σκηνῆς καί γίνονται πρωταγωνιστές, παίζοντας ταυτόχρονα καί τόν ἑαυτό τους: Ἀποτυχημένοι πυγμάχοι, ξοφλημένοι ἠθοποιοί, ἀνεργοί δημοσιογρά-

Ἡ Kate «Ma» Barker, πηγή τῆς μεγάλης ἐμπνευσης γιά τόν Chase.

17. Βλέπε σχετικά καί David Horowitz, *Ἀπό τή Γιάλτα στό Βιετνάμ* (Κάλβος, 1975), σ.σ. 152-194.

18. *Τσόντα*, ὁ.π. σ. 9.

19. Baoileau-Narcejac, ὁ.π. σ. 85.

20. Juliette Raabe, "Le phénomène Série Noire", στό *Entretiens sur la Parallittérature/sous la direction de Francis Lacassin, Noel Armand et Jean Tortel* (Plon, 1970) σ.σ. 292-293.

21. Juliette Raabe, ὁ.π. σ.σ. 293-294.

φοι, εκκολαπτόμενοι γκάγκστερς, διεφθαρμένοι ντετέκτιβς.

Δέσμοι τῶν φαντασιώσεών τους, εἶναι πάνω ἀπ' ὅλα δέσμοι τοῦ φάσματος τοῦ μυθικοῦ Χώρου πού χάνεται. Ὁ ἥρωας, πού ξεκινάει κυνηγώντας αὐτό τό φάντασμα, θά φτάσει μέσα ἀπό τίς περιπέτειές του μπροστά στήν πραγματικότητα τῆς ὀριστικῆς ἀπώλειάς του, καί τῆς ὑποκατάστασής του ἀπό τήν ἐξουσία, συνδεδεμένη μέ τό χρῆμα καί μέ τή βία, πολύ φτωχή γιά νά ἀποτελεῖ ὄνειρο ἢ μῦθο καί σίγουρα τόσο σκληρή ὥστε νά εἶναι συντριπτική γι' αὐτόν. Τό ταξίδι τελειώνει τραγικά, ἀφήνοντας μόνο κέρδος στόν πρωταγωνιστή ὅτι καθώς μαθαίνει τήν ἀλήθεια γιά τίς φαντασιώσεις του, φτάνει νά γνωρίσει τήν ἀλήθεια καί γιά τόν ἑαυτό του, ὅσο κι ἂν ἡ γνώση αὐτή εἶναι ὀδυνηρή.

Ἐδῶ ἀκριβῶς φαίνεται καί ἡ σχέση τοῦ μαύρου μυθιστορήματος μέ τήν ἀμερικανική παράδοση, καί μάλιστα μέ τό κατεξοχῆν μυθιστόρημα τοῦ ἀνεξάντλητου μυθικοῦ χώρου, τό γουέστερν. Καί στό γουέστερν οἱ ἥρωες ξεκινοῦν γιά τήν περιπέτεια, στή διάρκεια τῆς ὁποίας ἐνδεχομένως θά γνωρίσουν τήν ἥττα· ἡ ἐναλλακτική λύση ὅμως εἶναι ἔτοιμη: ξαναφεύγουν καβάλα στό ἄλογο τους μέσα στό ἀπέραντο τοπίο πού σίγουρα θά τους δώσει νέες εὐκαιρίες. Στό μαῦρο μυθιστόρημα ἡ πραγματικότητα εἶναι ἀναπόδραστη, τό τοπίο ὀριστικά ἐξαντλημένο. Ἔτσι οἱ ἥρωες παίρνουν τό παιχνίδι ξέροντας σχεδόν ὅτι ἡ τράπουλα εἶναι σημαδεμένη. Ἡ βία, τό ἐγκλημα δέν εἶναι μόνο ὁ διαδεδομένος τρόπος συναλλαγῆς. Εἶναι καί τό κατώφλι τοῦ περάσματος στήν ἄλλη ὄχθη, ἀπ' ὅπου δέν ὑπάρχει ἐλπίδα ἐπιστροφῆς.

Σ' αὐτό τό χωρίς ἐπιστροφή ταξίδι, τό κυνήγι τοῦ ἀνεπιστρεφῆ χαμένου Μύθου κυριαρχώντας στή συνείδηση τοῦ ἥρωα μεταβάλλει τά πάντα γύρω σέ ψευδαισθήσεις-προβολές τῶν ἐπιθυμιῶν καί τῶν φόβων του. Τήν παραμόρφωση αὐτή πρῶτος θά ὑποστῆ ὁ φυσικός του χώρος, ἡ πόλη, πού συχνά παίρνει διαστάσεις ἐφιαλτικῆς:

«Ὅλο τό πρῶι αὐτό τοῦ τριβέλιζε τό μυαλό. Νέα Ἰόρκη. Νέα Ἰόρκη. ΝΕΑ ΥΟΡΚΗ. Ὅλο καί πιά βαρῦ, ὄλο καί πιά ἀπειλητικό. Σάν ἓνα τεράστιο στόμα πού τά δόντια του σχημάτιζαν τά τυποποιημένα περιγράμματα τῶν οὐρανοξυστῶν» (William Irish, *Fright*, 1950).

Στό ἄλλο ἄκρο θά φτάσουν οἱ ἥρωες τοῦ James H. Chase. Ἴδου τί περίπου εἶναι τό Μαϊάμι στίς ἐκμυστηρεύσεις τοῦ ἥρωα:

«...Γι' αὐτό θέλω νά πάω στό Μαϊάμι. Ξέρω πῶς ἐκεῖ ὑπάρχουν πολλά λεφτά κι ἐλπίζω πῶς κάτι θά καταφέρω νά κερδίσω. Ὅχι ὅμως πενταροδεκάρες... χιλιάδες. Πολλές χιλιάδες δολάρια. Τό νιώθω πῶς ἂν τά καταφέρω νά φτάσω στό Μαϊάμι θά γίνω πλούσιος. Καταλαβαίνεις λοιπόν γιατί θέλω νά βρεθῶ ἐκεῖ; Γιά νά ἀρπάξω τήν τύχη ἀπό τά κέρατα, πού λένε...» (James H. Chase, *Μέ τό πρόσωπο ἑνός ἄλλου*, 1951).

Τελικά μάλιστα ὁ Chase ἀποφασίζει νά προσφέρει μόνιμη στέγη σ' αὐτοῦ τοῦ εἶδους τίς φαντασιώσεις, δημιουργώντας μιᾶ «δική του» πόλη, τήν Paradise City ὅπου διαδραματίζονται πολλές ἀπό τίς ἱστορίες του. Ὁ ἀναγνώστης σχηματίζει τήν ἐντύπωση ὅτι στήν Paradise City (= Παραδεισοῦπολη) ὑπάρχουν μονάχα

τράπεζες, καζίνα, ὑπερπολυτελῆ ξενοδοχεῖα, ἀκριβά ἐστιατόρια καί ἐπαυλίες ἑκατομμυριούχων.²² Εἶναι κι αὐτή μιᾶ ἄποψη γιά τόν παράδεισο, καί οἱ ἥρωες τοῦ Chase σίγουρα τήν ἔχουν ἐνστερνιστεῖ. Τρεῖς δεκαετίες πρωτύτερα, στό *Red Harvest* ὁ Χάμετ εἶχε κι αὐτός προτείνει τή δική του πόλη, τήν Personville/ Poisonville, διεφθαρμένη ἀπό κορυφῆς μέχρις ὀνύχων καί ἀπηχούσα πλήρως τίς ζοφερές ιδέες τοῦ Χάμετ γιά τήν κοινωνία τῆς ἐποχῆς του. Μόνο πού ὁ ντετέκτιβ καταφέρνει τελικά νά ἀνατρέψει τήν κατάσταση στήν Personville· γιά τήν Paradise City δέν ὑπάρχει τέτοια ἐλπίδα. Ὅλα λειτουργοῦν ρολοί, καί κανένας παρεϊσάκτος δέν καταφέρνει νά διαταράξει γιά πολύ τήν κρατούσα τάξη πραγμάτων.

Ἡ ὑποκατάσταση τῆς πραγματικότητας ἀπό τή φαντασίωση καί τήν ψευδαίσθηση γίνεται ἀκόμα πιά φανερή στίς σχέσεις τοῦ ἥρωα μέ ἄλλα πρόσωπα, καί μάλιστα μέ γυναῖκες.

Οἱ γυναῖκες εἶναι γιά τό μεταπολεμικό μαῦρο μυθιστόρημα ὡς πρόσωπα σχεδόν ἀνύπαρκτες. Ὑπάρχουν σάν φευγαλέες ὀπτασιές, θύματα, διαβολικές ὑπάρξεις, θεές τοῦ κακοῦ ἀλλά ποτέ σχεδόν δέν παίρνουν πραγματικές διαστάσεις.

Πολλές φορές ἡ γυναῖκα εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἐνσάρκωση τοῦ Μύθου, ἡ πραγματοποίηση τοῦ ἀδύνατου, τό πρόσωπό της δημιουργεῖ στούς ἥττοπαθεῖς, «παθητικούς» ἥρωες βαθιά νοσταλγία καί θλίψη, ἐνώ στούς πιά τολμηροῦς μιᾶ ἐλξη σχεδόν ἀκατανίκητη:

«Τότε εἶναι πού συνάντησα τή Βέντα Ροῦζ. Κατέβηκα στή λιμνούλα μέ τήν ἐλπίδα ὅτι θά τήν ἐβρίσκα ἐκεῖ καί πράγματι τή βρήκα. Καθόταν στό χαμηλό τοῖχο πού ἦταν γύρω ἀπό τή λίμνη, ἔτσι ὅπως ἀκριβῶς καθόταν καί τήν προηγούμενη νύχτα. Τά πόδια της κρέμονταν λίγες Ἴντσες πάνω ἀπό τό νερό... Τά κατάμαυρα μαλλιά της ἔπεφταν στούς ὤμους της κυματιστά.

Idelle Weber, *Munchkins III* (1964)

22. Βλέπε σχετικά καί Πέτρος Μαρτινίδης, «Συνηγορία τῆς Παραλογοτεχνίας» (*Πολύτυπο*, 1982), σ. 126.

Ήταν μικροκαμωμένη και καλοφτιαγμένη κι έμοιαζε δυνατή. Όχι πώς ήταν γεροδεμένη, αλλά είχε κάτι που σ' έκανε νά νιώθεις αυτή τή δύναμή της. Είχες τήν εντύπωση πώς οί καρποί της ήταν σιδερένιοι και πώς αν άγγιζες τούς μηρούς της θά ήταν σαν νά ξπιανες γρανίτη. Τό πρόσωπό της ήταν μικρό, χλωμό και σοβαρό... Πολλά κορίτσια έχουν όμορφο πρόσωπο και άβογες καμπύλες. Κι όμως προκαλούν τό ενδιαφέρον σου, τίς κοιτās, κι ύστερα τίς ξεχνās. Αυτή όμως τήν κοπέλα δέν μπορούσες νά τήν ξεχάσεις — και μή μέ ρωτήσετε τό γιατί. Είχε κάτι... Ήταν διαφορετική άπ' άλλες τίς άλλες.

Μόλις τήν αντίκρισα, κατάλαβα πώς θά μου δημιουργούσε φασαρίες... Τό ηξέρα αυτό, κι όμως δέ μ' ένοιαζε».

(J. H. Chase, *Ποτέ δέν ξέρεις μέ τίς γυναίκες*, 1949)

Ό μισογυνισμός είναι πολλές φορές άπροκάλυπτος, άβυσσαλέος. Κι αυτό γιατί ό ήρωας-άντρας δέν βλέπει, όπως π.χ. συνέβαινε στους ντετέκτιβς του Χάμετ, τή γυναίκα άπλά σαν αντίπαλο, αλλά σαν ένα δν υπερφυσικό και άδηφάγο που χωρίς άμφιβολία θά τόν έξοντώσει. Τό *A touch of Death* του Charles Williams περιγράφει σέ πρώτο πρόσωπο τή διαμάχη του ήρωα μέ τή διαβολική γυναίκα μέ άφορμή ένα μεγάλο χρηματικό ποσό. Σκληρός και χωρίς αυταπάτες, πέφτει έντούτοις θύμα της. Στην τελευταία σκηνή του βιβλίου ή αστυνομία και τό πλήθος τόν άρπάζουν, τόν λυντσάρουν σχεδόν στή μέση του δρόμου σά λυσσασμένο σκυλί καθώς αυτός προσπαθεί νά κυνηγήσει τή γυναίκα πού, άφου του φόρτωσε όλα τά έγκλήματά (της) φεύγει μέ τό θησαυρό και μέ άλλαγμένο πρόσωπο, χαμογελώντας του κοροϊδευτικά. Ή γυναίκα λοιπόν εδώ έχει τό χάρισμα της άθανασίας, μία και μπορεί νά άποκτήσει καινούριο πρόσωπο, και μαζί τή δυνατότητα μιάς καινούριας ζωής, κλέβοντας τή ζωή αυτή άπό τόν άντρα-ήρωα, άφου τόν φορτώνει μ' όσο θάνατο κουβαλάει μέσα της.

Μερικοί συγγραφείς χρησιμοποιούν άντιθετικά δύο έξισου έξωπραγματικούς τύπους γυναικών γύρω άπό τίς όποιες στροβιλίζεται σαν μεθυσμένος ό ήρωας. Τόν κακό δαίμονα και τήν άθώα περιστέρα. Κι αν ό Chase, π.χ., τό κάνει μόνο και μόνο γιά νά άφήσει τόν ήρωα έκθετο στις πρωτόγονες ένοχές και τήν άμφιθυμία του (π.χ. *Πληρώνω μέ τό αίμα μου*, 1956 *Μέ τό πρόσωπο ενός άλλου*) ό David Goodis τόν συντρίβει κυριολεκτικά άνάμεσα στήν άγάπη της (σωματικά!) παντοδύναμης και φοβερής γυναίκας, και τόν δικό του ιδανικό έρωτα γιά κάποιον βουβό, άυλο πλάσμα. Στο *Street of no Return* ή τερατώδης Bertha κουβαλάει μητρικά στήν άγκαλιά της τόν μικρόσωπο Whitey και τόν φιλάει πριν τόν οδηγήσει στον τόπο του μαρτυρίου του όπου θά τόν βασανίσει ή ίδια, έπειδή εκείνος άγαπάει μιάν άλλη κοπέλα, πού «άνήκει» στον γκάγκστερ έργοδότη της.

Στόν Chase εξάλλου άνήκει ή δημιουργία της πιο φρικτής γυναικείας μορφής του μαύρου μυθιστορήματος: της Ma Grisson, άρχηγού και έγκεφάλου της συμμορίας Grisson, μέ έπιτελείς τά ίδια της τά παιδιά. Οί άνατριχιαστικές περιπέτειες της συμμορίας Grisson, άποτελούν τό θέμα του πρώτου μυθιστορήματος του Chase *Όχι όρχιδέες γιά τή Μίς Μπλάντις* (1938). (Τό πιο έντυπωσιακό, αν όχι τό πιο φρικτό είναι πώς ή σύλληψη τόσο του προσώπου όσο και των δραστηριοτήτων της συμμορίας είναι όχι άπλά έμπνευσμένη, αλλά σχεδόν δανεική άπό πραγματικά πρόσωπα και γεγονότα πού συνέβησαν άνάμεσα στα 1930-1935 μέ πρωταγωνιστές τήν Ma Barker και τήν συμμορία της, πού είχε γιά ύπαρχηγούς τούς γιούς της).²³

Τό γεγονός ότι τό μαύρο μυθιστόρημα βρίθει γυναικείων προσώπων, κι ότι κατά κανόνα τά πρόσωπα αυτά, άντί νά διαθέτουν δική τους ύπόσταση και Λόγο, άποτελούν προβολές των πιο πρωτόγονων, αν όχι άνοιχτά παθολογικών φόβων και έπιθυμιών, ζητάει εύλογα κάποια εξήγηση.

Ή άναζήτηση θά πρέπει κι αυτή τή φορά νά οδηγηθεί πίσω στήν άμερικανική παράδοση, τήν παράδοση της Κατάκτησης της Δύσεως. Ή κατάκτηση αυτή ήταν στήν ουσία μιά άδιάκοπη μάχη άνάμεσα στους άποίκους και τά στοιχεία της φύσεως (των ίθαγενών συμπεριλαμβανομένων) ή και τούς όμοιους τους. Άπό τή μάχη αυτή, πού βρίσκεται στις ρίζες και του πρωταρχικού μύθου, του μύθου του Χώρου-παραδείσου, ή γυναίκα ήταν «φύσει» άποκλεισμένη. Είχε όμως άπό τά πράγματα μιά «άποστολή» έξισου, αν όχι περισσότερο, σημαντική: Νά δίνει τή ζωή και νά τήν συντηρεί. Έτσι ό άντρας χάνεται κάθε στιγμή μέσα στο άχανές τοπίο ενώ ή γυναίκα ώριμάζει μέσα άπό τό ρόλο της. Ό άντρας μάχεται, ή γυναίκα άποτελεί τό Καταφύγιο. Τό πανάρχαιο αυτό μοτίβο, συντηρημένο μέχρι πολύ πρόσφατα στήν Άμερική στήν πιο άκραία του μορφή, δίνει στή γυναίκα μιά «φυσική» δύναμη πού θά επενδυθεί βέβαια και μυθικά. Πόσο μάλλον, πού μέσα στήν άβειβαιότητα της μάχης γίνεται ταυτόχρονα έπιθυμητή κι άπρόσιτη, μιά και ταυτίζεται μέ τήν έπιβίωση και τήν «έπιστροφή» (γιατί όχι στή Μητέρα;). Ή γυναίκα λοιπόν, μέσα στις φαντασιώσεις του Άμερικανού άντρα άποκτήτ ά δύναμη και ιδιότητες πού δέν μπορεί παρά νά γεννήσουν και τήν άμφιθυμία, τό φόβο, τό μί-

23. Βλέπε σχετικά και Miriam Allen de Ford: *The Real Ma Barker*, (Ace Books, 1970).

σος, τό φθόνο πού χαρακτηρίζουν τή σχέση του άτόμου μ' ένα πλάσμα προικισμένο μέ τέτοια μαγική παντοδυναμία. Κι ακόμα, όσο κι αν κατά κανόνα οί γυναίκες δέν συμμετείχαν στό ξετύλιγμα του μυθικού Λόγου πού μόνοι οί άντρες άρθρωναν, ή παντοδυναμία τους γινόταν συστατικό στοιχείο του Λόγου αυτού. (Δέν είναι λίγοι έξάλλου αυτοί πού μιλάνε γιά τήν ύποβόσκουσα στήν Άμερική μητριαρχία).

«Τί είδους ζωή θά ζούσε ή Ma Barker αν είχε γεννηθεί πενήντα χρόνια άργότερα είναι άδύνατο νά τό μαντέψει κανείς... Οί μεγαλοφυίες, ακόμα και οί μεγαλοφυίες του έγκλήματος, ψάχνουν και πάντα βρίσκουν τή διεξόδο τους. Και τό ότι ή Ma Barker διέθετε κάτι παραπλήσιο αυτού πού σήμερα ονομάζουμε — διεστραμμένη έστω — μεγαλοφυία είναι άναμφισβήτητο... Κι αυτό πού τήν οδήγησε στην δραστηριοποίηση των ίκανοτήτων της ήταν τό διεστραμμένο, άνώμαλο μητρικό της ένστικτο».²⁴

Αυτά έγραφε ή «ειδική» επί θεμάτων γκαγκστερισμού συγγραφέας Miriam Allen de Ford εν έτει 1970, όταν ούτε αυτού του είδους ό γκαγκστερισμός ούτε τό "Όχι όρχιδέες γιά τήν Μίς Μπλάντις ήταν πιά του σурμου. Μιά τέτοια λατρευτική εκδήλωση (πού σχεδόν περιλαμβάνει και εύχή νεκρανάστασης!), προερχόμενη μάλιστα από μία γυναίκα, ίσως νά άποτελεί μία ακόμα μικρή ένδειξη γιά τήν τρομακτική δύναμη των φαντασιώσεων ενός ολόκληρου έθνους, τό είδος των μυθολογικών επενδύσεων πού μπορεί ακόμα νά γίνονται στό γυναικείο πρόσωπο στήν Άμερική.

Όπως είναι εύλογο, ό Δεύτερος Πόλεμος έδωσε νέα ώθηση στόν παθολογικό φόβο άπέναντι στή γυναίκα, μία κι οί γυναίκες είχαν αναλάβει πιά και άντρικούς ρόλους σέ μία κοινωνία άπ' όπου έλειπαν οί άντρες. Αυτός είναι πιθανότατα ό λόγος πού, στό μεταπολεμι-

κό μαύρο μυθιστόρημα, ή σχηματοποίηση και ή παραμόρφωση του γυναικείου προσώπου φτάνουν στό άπόγειό τους. Δέν είναι έξάλλου τυχαίο τό ότι τήν έποχή αυτή γνώρισε μεγάλη έπιτυχία ένας άλλος τύπος γυναίκας, ή γυναίκα-παιδί. Παραλλαγή τής άνεξιχνιάστης γυναίκας-άντικειμένου έξωπραγματικών πόθων, ή γυναίκα-παιδί προσφέρει στόν άντρα τή δυνατότητα νά φαντασιώνει ότι ένα τέτοιο πλάσμα θά μπορούσε νά τό ύποτάξει πιό εύκολα. Η πληρέστερη εικόνα αυτής τής εκδοχής δίνεται στή *Λολίτα* του Vladimir Nabokov, πού μέσα από τήν αυτοκαταστροφική πορεία του ήρωα μέ τους άδιάκοπους στροβιλισμούς γύρω άπό τό αντικείμενο του πόθου του, μία μικρή κοπελίτσα, μέχρι τό τραγικό τέλος, περιγράφει ένα «ταξίδι χωρίς επιστροφή των ήρώων του μαύρου μυθιστορήματος».

Σήμερα τό μαύρο μυθιστόρημα μοιάζει πιά έξαντλημένο, έχοντας συμπληρώσει τόν κύκλο του. Είδος λαϊκής κατανάλωσης και «συνειδητοποίησης» στή δεκαετία '30-'40 χάνει στή συνέχεια βαθμιαία τήν αίγλη και τήν όρμητικότητα του, όπως ακριβώς κι οί ήρωές του, γιά νά στερέψει μέσα στή δεκαετία του '60 πού θά μορφοποιησει και τό καινούριο είδος, τό κατασκοπικό μυθιστόρημα.

Ίσως κύριος υπεύθυνος γιά τήν παρακμή του είδους νά είναι ό κινηματογράφος, πού γιά τή δημιουργία του φίλμ νουάρ χρησιμοποίησε μέχρι έξαντλήσεως όχι μόνο τό ύλικό αλλά και τους συγγραφείς του μαύρου μυθιστορήματος (πού έτσι έγιναν σεναριογράφοι), συμβάλλοντας παράλληλα μέσα από τους νόμους τής κατανάλωσης στή δημιουργία στερεοτύπων πού οί έπιτήδειοι σ' ένα δεύτερο χρόνο εκμεταλλεύτηκαν στό έπακρο άδειάζοντάς τα έντελώς άπό τό περιεχόμενό

24. Miriam Allen de Ford. δ.π., σ.σ. 130 και 138.

Enrico Baj, 'Αδάμ και Εύα (1964)

τους (ένδεικτική ή αποκρουστική περίπτωση του M Spillane). 'Ακόμα το φιλμ νουάρ άχρήστεψε κατά κάποιον τρόπο τό μαύρο μυθιστόρημα και μέ τήν ύποκατάσταση τής λειτουργίας του τελευταίου (μεταφέροντας δηλαδή σέ εικόνες όσα είχε νά πει τό μαύρο μυθιστόρημα²⁵) — κι αυτός είναι πιθανότατα ό λόγος πού τό φιλμ νουάρ παραμένει και σήμερα είδος όχι μόνο ζωντανό, αλλά και πολύ καλά στην ύγεια του.

Παράλληλα ή λογοτεχνία, όχι μόνο στην 'Αμερική, οικειοποιήθηκε πολλά από τά στοιχεία του μαύρου μυθιστορήματος, «άχρηστεύοντάς» το και πάλι μέ τή μέθοδο τής ύποκατάστασης. Στην Εύρώπη (διάβαζε: στη Γαλλία) αυτή ή οικειοποίηση πήρε χαρακτηριστικά από όρισμένους συγγραφείς (χαρακτηριστική ή περίπτωση των μυθιστορημάτων πού έγραψε ό Boris Vian μέ τό «άμερικανικό» ψευδώνυμο Vernon Sullivan, και δή τό *Θά φύσω στους τάφους σας*).

Γιά αρκετούς δημιουργούς του μαύρου μυθιστορήματος μπήκε λοιπόν τό δίλημμα τής ένσωμάτωσής τους σ' ένα «καταναλωτικό» μοντέλο ή τής συνέχισης τής πρωτότυπης δημιουργίας μέ τόν κίνδυνο τής περιθωριοποίησης. 'Έτσι, οι «κλασικοί» γράφουν πιά πολύ άραιά (Τσάντλερ) ή καθόλου (Χάμετ), ενώ οι σημαντικότεροι εκπρόσωποι τής δεύτερης γενιάς δέν θά γνωρίσουν τήν έπιτυχία στην 'Αμερική. Τό μεταπολεμικό αθηντικό μαύρο μυθιστόρημα θά παραμείνει είδος λιγότερο περιθωριακό.

Στή σχετικά σύντομη διαδρομή του τό μαύρο μυθιστόρημα μπόρεσε μέσα στό συνεχές άμφιλεγόμενο πού κυριαρχεί στόν τρόπο παραγωγής, τό περιεχόμενο και τή «χρήση» του νά εγκαινιάσει, από τή μειονεκτική θέση τής συγκυριακής του παρουσίας, μιά νέα όπτική: Τήν εκ των έσω άμφισβήτηση του 'Αμερικανικού 'Ονείρου μέσα από τή συνεχή επανεκτίμηση του 'Αμερικανικού μυθικού Λόγου μέχρι τής έσχατης συνέπειάς τής. Και, κατ' επέκταση, τήν επισήμανση μιάς σειράς χαρακτηριστικών τής σύγχρονης κοινωνίας: τό άνεκπλήρωτο των έπιθυμιών, τή λανθάνουσα βία, τό ύπαρξιακό κενό, τό άδιέξοδο, πού σήμερα σάν λέξεις δέν σημαίνουν και πολλά γιατί έγιναν μέ τή σειρά τους άντικείμενα κατανάλωσης.

Σήμερα λοιπόν, σαράντα χρόνια από τόν καιρό του Φίλιπ Μάρλοου, ή νοσταλγία ίσως επηρεάζει τής άντιδράσεις μας. 'Αλλά όσο κι άν προσπαθούμε νά τό ξαναδώσουμε τή μυθική του λειτουργία, ό Μάρλοου δέν πρόκειται νά νεκραναστηθεί. Θά μείνει άπλά τό έπιτυχημένο δημιούργημα ενός καλού συγγραφέα. Τό μέλλον δέν άνήκει στό μαύρο μυθιστόρημα.

Μέσα σ' αυτό τό πλαίσιο τό προφίλ του ήρωα του μαύρου μυθιστορήματος είναι τό προφίλ του άνθρώπου πού αυτή ή ζωή δέν τόν χωράει πιά, τόν διώχνει. 'Ο έσωτερικός του κόσμος είναι σπαραγμένος από τήν άβυσσαλέα άντίφαση άνάμεσα στη δύναμη των φαντασιώσεών του και τή γνώση του άπραγματοποιήτου τους. Αυτή ή άντίφαση είναι πού κάνει τό ταξίδι του ένα αυτόκτονικό δρομολόγιο.

Είναι «καλός» ή «κακός»; Δέν νομίζω πώς τό έρώτημα αυτό έχει άπάντηση. Οι ήρωες του μαύρου μυθιστορήματος δέν θά κριθούν από τής πράξεις τους αλλά από αυτό πού οι πράξεις τους ύποσημαίνουν. Στο 'Ο ταχυδρόμος χτυπάει πάντα δύο φορές ό Frank, στην πορεία του προς τήν ένωση μέ τήν Cora προσπαθεί νά πραγματοποιήσει μιά ύπαρξιακή έπιταγή. 'Η βία, ό

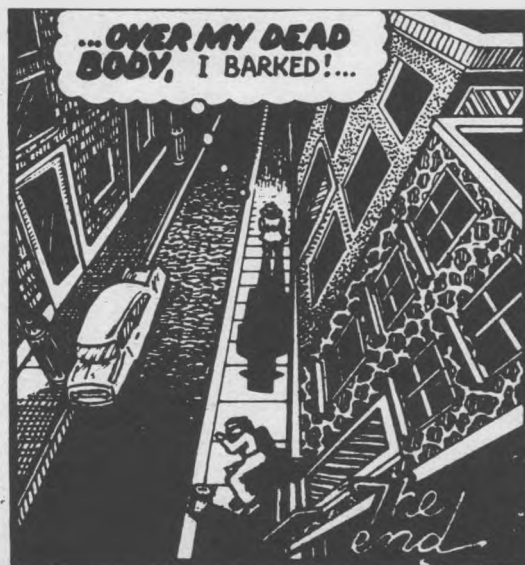
φόνος, ό θάνατός του, περιέχονται άναγκαστικά μέσα στην έπιταγή αυτή.

Αυτό φυσικά δέν σημαίνει πώς τελικά τό μαύρο μυθιστόρημα «έξυμνει» ή «δικαιώνει» τό έγκλημα και τή βία. 'Ισα ίσα, τά απογυμνώνει από όποιοδήποτε ήθικό πρόσχημα προσπάθησε νά βρει για νά τά δικαιώσει ή άμερικανική κοινωνία. Πέρα από τήν καταγγελία τους ως μέρος τής καταγγελίας ενός κοινωνικού συστήματος (πού πραγματοποιήσαν οι συγγραφείς τής «σκληρής» σχολής), τά θεωρεί κατεξοχήν εκφράσεις μιάς άθεραπευτής ύπαρξιακής δυσθυμίας πού βρίσκεται τή διεξοδό της σέ μιά συμπεριφορά βαθιά ριζωμένη στην άμερικανική παράδοση.

Είναι αυτή ή εικόνα των 'Αμερικανών και, κατ' επέκταση, τής 'Αμερικής (τους); Σίγουρα βρίσκεται πολύ πιό κοντά στην πραγματικότητα από τό μαζικά εξαγόμενο μετά τό Δεύτερο Πόλεμο 'Αμερικανικό 'Ονειρο.

Προσοχή όμως! Τό μαύρο μυθιστόρημα δέν άνάγεται έτσι σ' έναν πιό «ένημερωμένο» τουριστικό οδηγό τής 'Αμερικής όπου, άνάμεσα στά άλλα αξιοθέατα κάνουν τήν εμφάνισή τους και οι γκάγκστερς, οι μοιραίες γυναίκες κι άλλα περίεργα ζώα. Ούτε ή προσφορά του εκκειται σέ κάποια νατουραλιστική χαρτογράφηση του σύγχρονου άμερικανικού τοπίου.

'Αντίθετα, τό μεγάλο του όπλο είναι τό συνεχές άμφιλεγόμενο. Τό μαύρο μυθιστόρημα είναι έργο ταυτόχρονα ρεαλιστικό και σχεδόν λυρικό, πατώντας μέ τό ένα πόδι στην πραγματικότητα και μέ τό άλλο στόν ήμυθο. Μ' αυτό τόν τρόπο, μέσα από τής σελίδες του (όπως και, εν πολλοίς, μέσα από τής εικόνες του φιλμ νουάρ) πραγματοποιείται ή διαδικασία τής επανεκτίμησης του άμερικανικού μυθικού Λόγου, και τής πιό τυποποιημένης εκφρασής του, του 'Αμερικανικού 'Ονείρου: Δέσμιος του φάσματος του μυθικού Χώρου πού χάνεται για πάντα, και συντριμμένος μπροστά στό σκιάχτρο τής έξουσίας, τής μόνης όδου προς τήν επιβίωση, ό ήρωας ώθειται μοιραία προς τήν ακρότητα τής όποίας ό αναγνώστης παρακολουθεί πιστά τόσο τής έξωτερικές εκδηλώσεις όσο και τό γόνιμο έδαφος όπου βλασταίνει, και πού δέν είναι άλλο από τήν τυραννική άπόλυτη έξουσία του μυθικού Λόγου πάνω στους ήρωες.

25. Βλέπε σχετικά και Lacombe, σ.σ. 185-186.

Βιούμενοι χρόνοι καί ρυθμοί στόν Διονύση Σαββόπουλο

—μέ ἀφορμή ἕξι στίχους μιᾶς μελωδίας του—

τοῦ Γιώργου Σαράντογλου

- 1 «Ζοῦμε μέσα σ' ἓνα ὄνειρο πού τρίζει
σάν τό ξύλινο ποδάρι τῆς γαργιάς μας
3 μά ὁ χρόνος ὁ ἀληθινός
σάν μικρό παιδί εἶναι ἐξόριστος
5 μά ὁ χρόνος ὁ ἀληθινός
εἶναι ὁ γιός μας ὁ μεγάλος κι ὁ μικρός»

Δ. ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΣ

Καιρός, νομίζω, νά πλησιάσουμε κάποτε, μέ ἔρωτα καί σοβαρότητα, τήν «ταπεινή» στιχουργική τοῦ ἑλληνικοῦ τραγουδιοῦ τῆς τελευταίας — ἄς αὐθαιρετήσω — τριακονταετίας. Τό «ταπεινή» ἔδω σέ ἀντιδιαστολή μέ τίς συχνά ἐπιτυχεστάτες μελοποιήσεις ποιημάτων τῶν φτασμένων καί διασήμων — ἀπό τή Σαπφώ μέχρι τό Ρίτσο, τόν Ἐλύτη, τόν Ἐγγονόπουλο κ.λπ. Δέν εἶναι καί πολύ συνηθισμένο νά ἐπισημαίνεται ὅτι ὁ στίχος πού γράφεται ἀποκλειστικά καί μόνο γιά νά τραγουδηθεῖ ἔχει πλέον ἀποτελέσει σάρκα ἐκ τῆς σαρκός τοῦ σώματος τῆς μεταπολεμικῆς μας ποίησης.

Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή εἶναι χαρακτηριστική ἡ περίπτωση τοῦ Νίκου Γκάτσου: Εὐφύεστατα ἡ Φραγκίσκη Ἀμπατζοπούλου¹ ὑπογραμμίζει τό λυσιτελέστατο (τόν ἀνεκτίμητο θά πρόσθετα ἐγώ) ρόλο, πού ἡ μακροχρόνια στιχουργική θητεία τοῦ Γκάτσου στό τραγούδι ἐπαιξε καί παίζει, στό «χώνεμα» ἀπό ἓνα σχετικᾶ πλατύ κοινό, τοῦ ὑπερρεαλιστικοῦ λόγου. Κι ἀκόμη, ὁ Τ. Λιγνάδης² καθόλου τυχαῖα στό πρόσφατο, ἀφιερωμένο στό Γκάτσο, βιβλίο του δέν πε-

ριορίζεται σέ μία ἀπόπειρα ἀνάγνωσης τῆς Ἀμοργοῦ ἢ τοῦ «Ὁ Ἰππότης κι ὁ Θάνατος (1513) ἀλλά «ξαναεπισκέπτεται» τόν ποιητή μελετώντας, ἐπί ἴσοις ὁροῖς, τά στιχουργικά του καμώματα — αὐτά πού ὄχι σπάνια σκαρώνονταν ἀστραπιαῖα, δίκην αὐτομάτου γραφῆς, στίς χαρτοπετσέτες τῶν καφετειῶν... — πού τροφодότησαν μέ φῶς καί πού δίδαξαν τήν τέχνη τῆς σχοινοβασίας σέ γνωστές θεσπέσιες μουσικές.

Ἡ περίπτωση τοῦ Δ. Σαββόπουλου εἶναι ἀρκετά διαφορετική: Ἐδῶ ὁ καλλιτέχνης εἶναι τό τρισυπόστατο φαινόμενο τοῦ μελωδοῦ-ποιητῆ - ἐκτελεστῆ καί σάν τέτοιο θά ἔπρεπε κατ' ἀρχήν ν' ἀντιμετωπίζεται ἀδιαίρετα. (Ἐπάρχει βέβαια καί ὁ «συνεντευξιακός» Σαββόπουλος, ἀλλά τό παρόν σημεῖωμα ἐλάχιστα θά ἐπιδιώξει νά φωτιστεῖ ἀπό τήν πτυχή αὐτή τοῦ μελωδοῦ. Ὁ καθείς δικαιοῦται νά δηλώνει καί νά δηλώνεται, μέσω καί πέραν τοῦ ἔργου του, ἀλλά καθῶς δέν τραγουδεῖται μόνον ἀλλά κυρίως τραγουδιέται — γιά νά παραφράσω τή γνωστή ρῆση τοῦ Ζ

Λακάν — εἶναι ταυτόχρονα ὑποχρεωμένος νά ἐκχωρήσει μεγαλόθυμα στόν ἄλλο τό δικαίωμα νά ἀποκόπτει τά ἐφήμερα-ἐφημεριδιακά του σχήματα ἀπό τό ἔργο αὐτό καθ' ἑαυτό, αὐτονομώντας αὐτό τό τελευταῖο ἢ μᾶλλον διαπιστώνοντας τήν αὐτόνομή του).³

Δέν θά ἔκανε λοιπόν κακό στόν ἐνιαῖο χαρακτήρα τοῦ «φαινόμενου Σαββόπουλος» ἡ ἀπομόνωση καί ἡ μιά κάποια «ἐμβριθέστερη» προσέγγιση μερικῶν ἀπό τοὺς στίχους του. Εἶναι βέβαια αὐτόνοητο ὅτι οἱ ἕξι στίχοι πού παραθέτω πιά πάνω θά πρέπει νά εἰδωθοῦν ἐνταγμένοι σ' ὁ-

1. Φραγκίσκη Ἀμπατζοπούλου: ...Δέν ἀνθῆσαν ματαίως. Ἀνθολογία Ὑπερρεαλισμοῦ, ἔκδ. «Νεφέλη», Ἀθήνα, 1980, σελ. 364.

2. Τ. Λιγνάδης: Διπλή Ἐπίσκεψη σέ μιά ἡλικία καί σ' ἓναν ποιητή. Ἐνα βιβλίο γιά τόν Νίκο Γκάτσο. ἔκδ. «Γνώση», Ἀθήνα, 1983.

3. Συνεντευξιακή σύναξη — ἐφημεριδιακή κυρίως — ἀλλά καί διάφορα θαυμάσια στό: Δ. Σαββόπουλος: Ρεζέρβα (Στίχοι - Παρτιτούρες - Συνεντεύξεις), ἔκδ. «Ἰθάκη», Ἀθήνα 1981.

λόκληρο τό στιχουργήμα του Σαββόπουλου («Τί έπαιξα στό Λαύριο»): αλλά συνάμα προϋποθέτουν άπαραίτητα τή συνεύρεσή τους μέ τή γνωστή μας "Moderato Cantabile" μελωδία. Μέ άνάλογο τρόπο πού και ό Κύρος γεννήθηκε από τό Δαρείο, αλλά ένας Κύρος παρέμεινε, άποφασιστικά, μέχρι τά στερνά του.

Η νομιμότητα όμως του «κομματιάσματος» τής ποιήσης του Σαββόπουλου ένισχύεται επιπρόσθετα και από τή στιχουργική τέχνη (ή και άγωνία) του μελωδού: συχνά μοιάζει νά στήνει καρτέρι στή γλώσσα — στά «υπόκοσμα» σημαινόμενα αλλά κυρίως στά «άλάνικα» σημαίνοντά της — άφήνοντας ήσυχια έναν ρέοντα λόγο νά παντρεύεται μέ μία ρέουσα έπίσης μελωδία, μέχρι τή στιγμή πού ό λόγος αυτός τελεσίδικα άυτονομεύεται, συμπυκνώνεται, «άπογειώνεται», άποκτάει τές δικές του — άσχηρά προσωπικές — σχέσεις μέ τό χώρο, τό χρόνο και τόν «περιρρέοντα κόσμο». Σέ σημείο τέτοιο πού νά λειτουργεί ως άρχαιο έπίγραμμα ή όνειρο πού άποδέχεται τές όποιες μεταστροφικές ή μεταφορικές άκροβασίες. Είναι οι εύτυχησμένες στιγμές του διεμβολισμού του συνολικού στιχουργήματος από έναν αιχμηρό διονυσιακό κλαυσίγελω, οι στιγμές του — μέ τήν έγγελιανή έννοια — ξεπεράσματος του, μέσω κάποτε - κάποτε κορυβαντισμών λέξεων πού μεταθέτουν ή συμπυκνώνουν, πάντως άυθαλάζον και ύπονομεύουν, όταν δέν έπαναστατούν.

Μέ τή σπάνια μουσική του ευαισθησία ό Σαββόπουλος — άυθόρμητος και ταυτόχρονα τελειοθηρικός στις έκφορές των έμπνεύσεών του — δέν μπορεί παρά νά άποδέχεται άσμένως τή δυναμική τής φωνητικής πού σκλαβώνει τό λόγο του κι άκόμη τές τρικλοποδιές τής γλώσσας πού σέ κάνει νά νομίζεις ότι μιλάς όταν στήν ούσία μιλιέσαι.⁴

Οί φυγές, οι έκστάσεις και τά όνειρα του Σαββόπουλου έκπορεύονται από μία, κατ' άρχήν, ύπερφυσιολογικότητα. (Έδω «ύπερφυσιολογικότητα» σημαίνει τό αντίθετο τής «τρέλας», του «διαφοροτρόπως» δηλαδή «φαίνεσθαι» και «είναι», τό αντίθετο τής ύπαρξης ενός βιωματικού χωροχρόνου πού δέν συντονίζεται μέ τούς ρυθμούς του Κόσμου και του Άλλου). Ο Σαββόπουλος παρακολουθεί τά τεκταινόμενα στον κοινωνικό περίγυρο μέ μιάρχηκή διάθεση καταγραφεία ή βυζαντινού χρονογράφου ή διαιτητή ποδοσφαιρικού άγώνα. Σ' αυτή τήν κατ' έπίφαση έπιφανειακή ύπερφυσιολογικό-

τητα του κοινωνικού γίνεσθαι, πού μέ τές έπαναλαμβανόμενες θεσμοποιημένες νεοτελετουργίες και νεομυθολογίες τής καταντάει τουλάχιστον ύποπτη,⁵ θά πατήσει για νά ύφάνει τόν διαβρωτικό, άντι-έξουσιαστικό λόγο του, για νά πετάξει έν συνεχεία προς τά ύπερπερικτικά επιθυμιακά και άνευ χαλινού τοπία του Όνειρου ή του ύπερπραγματικού. Στο σημείο αυτό θά άφεθεί νά παρασύρεται από τές άμπώτιδες και τές παλίρροιες τής ιδιοφυούς τρέλας πού ό Άριστοτέλης τόσο εύστοχα έχει περιγράψει στά «Προβλήματά του».⁶ Σάν τόν ψευδο-ιπποκρατικό Δημόκριτο⁷ θά καταγίνεται, μονήρης και έξόριστος, νά μελετάει τά σπλάχνα και τήν όρυκτολογία, τής κοινωνίας άκριβώς πού τόν θεωρεί έξοβελιστέο, μέχρι νά άποπειραθεί νά τόν «οικειοποιηθεί», σάν ένα από τά άλλοθί της.

Τό «όνειρο» στό όποιο αναφέρεται ό Σαββόπουλος στό στίχο 1 είναι όφθαλμοφανέστατα άμφισμητικό: Σημασιοδοτεί ταυτόχρονα τήν πραγματικότητα αλλά και τή διαφυγή μέσω του όνειρου άπ' αυτήν. "Αν ή πραγματικότητα είναι έτοιμόρροπη και «τρίζει», τότε και τό όνειρο — πού έδω μοιάζει νά έκπορεύεται ή τουλάχιστον νά καθορίζεται από τό πραγματικό — κι αυτό δέν μπορεί παρά νά χλωαίνει. Πέρα άπ' αυτό όμως, τό όνειρο αυτό μοιάζει μέ μία επιθυμία τής έν έγρηγόρσει συνείδησης περισσότερο, παρά μέ τό φροϋδικό όνειρο πού καταργεί χώρους και χρόνους για νά τούς έπαναπροσδιορίσει μέσω του λανθάνοντος άσυνείδητου περιεχομένου του, για νά όριοθετήσει, μέσω του άσυνειδήτου, τή συνείδηση και αυτό πού είθισται νά θεωρούμε ή νά βιώνουμε ως πραγματικό.

Οί στίχοι λοιπόν 1 και 2 έδω, άν και αναφέρονται μέ τέτοια ένταση στό όνειρο, δέν είναι όνειρικοί — τουλάχιστον μέ τήν ψυχαναλυτική έννοια του όρου — αλλά σημασιοδοτούν τή συνειδητοποίηση τής περίπου ή καθολικά άπραγματοποίητης επιθυμίας γι' αυτό πού πολύ άπλά θά ονομάζαμε ένα καλύτερο αύριο. Έπιθυμία του τύπου: «Τ' όνειρό μου είναι νά γίνω άεροσυνόδός ή ήθοποιός» ή του τύπου: «Αυτή ή άδικη κοινωνία κάποτε θ' αλλάξει...». Οί στίχοι δηλαδή 1 + 2 δέν ύπερ-πραγματώνουν αλλά άποτελούν περισσότερο τό κατώφλι (ή καλύτερα τό βαθύρα...) για τήν «άληθινή» όνειροφαντασίωση (των στίχων 3 + 4 και 5 + 6) πού θά έπακολουθήσει. Μας μένει βέβαια τό «ξύλινο ποδάρι», και μάλιστα «τής γιαγιάς μας».

Τό «ποδάρι» άντι για «πόδι» (άπαραίτητο, ως ένα βαθμό μόνο, μετρικά) δέν είναι παρά ό περίφροντις έπιμηκυσμένος πέλεκυς — νοσταλγία ενός άρχαίου Έρωτα πού κατάντησε μονομελής, άνάπηρος, ναρκισσιστικός και άρα άυτοκρατικός — πού κατάγεται από τές ύπώρειες του παρελθόντος, από τήν κοινή γιαγιά μας, δηλαδή τήν κοινή ιστορική μας έμπειρία-βίωμα πού έννοιασμένη αλλά και έννοιαστική χλωαίνει βέβαια, αλλά είτε έτσι είτε διαφορετικά κατορθώνει νά άλώνει, μέ τό τεχνητό άκριβώς μέλος της, τήν κερκυπορτα και των πιό περισπούδαστων άμυντικών όχυρωμάτων μας και νά κατακλύζει τό χώρο του θλιμμένου ναρκισσισμού μας, ενός χώρου πού πεισματικά θά θέλαμε ίσως νά διατηρήσουμε άμόλυντο από τά όποια έξωθεν έπιβαλλόμενα «πρέπει» ή «μπορεί»...

Τά «μά» του 3ου και 5ου στίχου μās προτείνουν νά άντιπαραθέσουμε τά ζεύγη των στίχων 3-4 και 5-6 στους στίχους 1-2: "Αν ή πραγματικότητα και τό όνειρο-φυγή πού πηγάζει άπ' αυτήν «τρίζει» — κι αυτό γιατί άνήκουν σ' ένα χρόνο ιστορικό και άρα άντικειμενικό και έπομένως καταγράψιμο — ύπάρχει παρ' όλα αυτά και ένας άλλος χρόνος πού είναι «άληθινός» και έπιπρόσθετα «σάν μικρό παιδί έξόριστος». Αυτός άκριβώς ό χρόνος είναι ό βιωματικός χρόνος, δηλαδή όχι ό δοκιμασμένος ή γνωστικός χρόνος, ό παρατηρημένος χρόνος πού βρίσκεται στή διαδικασία τής άντικειμενοποίησής του, αλλά ένας χρόνος ζωικός πού είναι κυρίως ένας χρόνος παθικός, στοιχειώδης, άμεσος ή, σύμφωνα μέ τήν έκφρα-

4. Γι' αυτό, όπως και για τήν προηγούμενη παράφρασή μου: τραγουδω - τραγουδιέμαι κατ' άναλογία μέ τό «νομίζω ότι μιλά ένώ στήν ούσία μιλιέμαι» δές (δυστυχώς προς τό παρόν μόνο στά γαλλικά): J. Lacan: *Écrits*, Ed. du Seuil, Paris, 1966.

5. Πάντως ό S. Freud έπεςήμαινε, έδω και δεκάδες χρόνια, ότι ή «άρχη τής επανάληψης» είναι ό μόνος τρόπος πού μās άπομένει για νά έξορίσουμε, για ν' αναβάλλουμε τό θάνατο...

6. Στο περίφημο «Πρόβλημα Λ», σελ. 154-181 τής Έκδοσης "Loeb Classical Library", Aristotle: *"Problems XXII - XXXVIII and Rhetorica ad Alexandrum"* Cambridge, Massachusetts, Harvard Univ. Press και London W. Heinemann L.t.d. 1965.

7. Δές τό ψευδοίπποκρατικό Γράμμα στό Δαμάγητο, "Lettre à Damagete" (No 17) IX, L, 351 τής Έκδοσης Littre.

Γιώργος Σαράντογλου

ση του Von Gebattel,⁸ ένας «μελλοντικός χρόνος», ο οποίος αποτελεί ένα «προσυνειδησιακό δεδομένο» για τη ζωή του ζώντος. Και δέν μπορούμε βέβαια να όρίσουμε διαφορετικά τη ζωή παρά ως δύναμη έμπεριέχουσα «μέσα στην ίδια της τη φύση μία έξουσία αυτομεταμόρφωσης πού την κάνει να προσδιορίζεται σαν ένα 'όχι άκόμη', για να προσφύγει σε ένα σαρτρικό άφορισμό.⁹ Και ποιός τάχα μπορεί να τά βάλει με τη «ζωή όταν ζητάει να ζήσει;» — για να θυμηθούμε την ευτυχισμένη παρήχηση του Ρίτσου.

“Όμως του Σαββόπουλου «ο χρόνος ό άληθινός σαν μικρό παιδί είναι έξόριστος» (στιχ. 3+4). Προσπαθώ να άποκωδικοποιήσω: ‘Ο «χρόνος ό άληθινός» άκριβώς επειδή είναι έσωτερικός-βιούμενος χρόνος δέν μπορεί να προσωποποιείται με τό «μικρό παιδί» (δηλαδή κύημα δικό μας πνευματικό - επιθυμιακό προβαλλόμενο στο μέλλον) καιάλιστα «έξόριστο» (δηλαδή εκτός των Τειχών, περιθωριακό, περίπου ά-κοινωνικό, όπωσδήποτε «κοινωνικο-παθητικό»).

Οί στίχοι 5+6 έρχονται να συμπληρώσουν και να ενισχύσουν τούς δύο προηγούμενους. “Ας έπισημάνω άπλώς τό ύπερβολικά πρόδηλο —και γι' αυτό ιδιαίτερα «πονηρό» και ύπονομευτικό— περιεχόμενο-

πρόταση, κάντε δύο παιδιά δηλαδή (και μάλιστα γιούς) για να κερδίσετε την άθανασία, για να έρθω στην έξόφθαλμα ύποβόσκουσα-λανθάνουσα μηνυματοποίηση πού εκών-άκων ό Σαββόπουλος μας ύποβάλλει στούς στίχους του αυτούς: ‘Αντιπαράθεση καταρχήν στούς στίχους 1 και 2: “Αν τό κοινωνικό μας όνειρο «τρίζει» κι αν ή γνωστή πλέον, άνευ προσωπειού, Γιαγιά μας ή ‘Ιστορία —όπενθυμίζω έννουχισμένη και έννουχίζουσα— έμμένει, με τό ξύλινο ποδάρι της, να τραυματίζει ή να θολώνει τίς θεάσεις μας προς τό Μέλλον και την ‘Επιθυμία, δέν έχουμε, λέει ό Σαββόπουλος, παρά να τής σκαρώσουμε δύο γιούς, να άπο-ευνουχιστούμε δηλαδή, και έτσι άρτιμελείς, φαλλικοί, ώραιοί και παρθένοι από τά σφάλματα και τίς «άμαρτίες» ενός συστηματικά αίμάσσοντος παρελθόντος, να προχωρήσουμε και να προσχωρήσουμε —όχι προς Θεού στίς συμβάσεις— αλλά στά αίωρήματα ενός δικού μας μοναχικού, δραπέτη, έξόριστου, ίπτάμενου, ροβινσωνικού και βαθύτατα έρωτικού βιωματικού χρόνου.

Αυτά τά παιδιά (οί γιοί) του Σαββόπουλου είναι λοιπόν σπαράγματα από τον ίδιο τον έαυτό μας, έλικες του φαντασιακού μας, πού ξεφεύγουν από κοινωνικούς ρυθμούς και

συμβάσεις για να προσγειωθούν σε έξορίες τέτοιες, όπου ό χρόνος άναρχος, άχρονος και βαθύτατα επιθυμιακός έχει τη δυνατότητα να αυτομεταμορφώνεται, μεταμορφώνοντας έτσι κι έμās τούς ίδιους.

‘Ο χρόνος και ή φωνή του Σαββόπουλου δέν μάς χειραγωγούν μόνο προς μία μοναχική άσκηση-έγχειρημα, αλλά και μάς εκχωρούν πλουσιοπάροχα τό δικαίωμα μιας καθολικής συνεύρεσης, ενός συλλογικού φαντασιακού, ή —πιό άπλά— μιας μελλοντικής και πολλά ύποσχόμενης όνειρικής γιορτής, πού σημαίνει (άκριβώς επειδή και όνειρο είναι και γιορτή) όχι μόνο πηδήματα και άλματα και άπογειώσεις και τέτοια, αλλά και την αναζωπύρωση της Μίας ‘Ενιαίας Μοναδικής ‘Υψιπετούς και «Διαρκούς ‘Επανάστασης των λουλουδιών».

8. Δές V.E. Von Gebattel: "Zeitbezogenes Zwangsdenken in der Melancholie" (1928), σελ. 1-18 στο βιβλίο του: *Prolegomena einer medizinischen Anthropologie*. Ed. Springer, Berlin, 1954.

9. J.P. Sartre: *L'Être et le Neant* Ed. Gallimard, Paris, 1943 και έλλ. μετ. εισαγ. και σχολ. του Κ. Παπαγιώργη, Έκδ. Παπαζήση.

Τα βιβλία της «Γνώσης»

ΤΑΚΗΣ ΤΖΑΜΑΛΙΚΟΣ

ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΛΛΟΤΡΙΩΣΗ

η ευρωπαϊκή πρόκληση

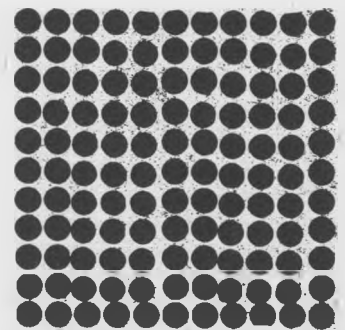

- Τί είναι Ελληνισμός;
- Η αλλοτρίωση
- Οι προοπτικές του Ελληνισμού σήμερα
- Η ευρωπαϊκή πρόκληση

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΓΝΩΣΗ», ΓΡΗΓ. ΑΥΞΕΝΤΙΟΥ 26, ΙΛΙΣΙΑ,
ΑΘΗΝΑ 621, ΤΗΛ. 7794879-7786441

POP ELEVEN

ΤΟ ΦΘΗΝΟΤΕΡΟ
ΚΑΙ ΤΟ ΠΛΗΡΕΣΤΕΡΟ
ΚΑΤΑΣΤΗΜΑ ΔΙΣΚΩΝ

POP ELEVEN

Γιά καλύτερη μουσική εκεί πού συμβαίνει
Πινδάρου-Τσακάλωφ 1ος όροφος
τηλ. 3630868

Μαθήματα ψυχοθεραπείας από τη μεταχριστιανική έλληνική πνευματικότητα

«Έγώ κοινωνίας χρειαν οὐκ ἔχω· τόν γάρ Χριστόν ἑώρακα σήμερον» εἶπε ὁ παραφρονήσας ἄσκητης. «Τότε δήσαντες αὐτόν οἱ πατέρες καί σιδηρώσαντες ἐπί ἔτος ἓν ἀπεθεράπευσαν», *Παλλάδιος, Ἡ ἱστορία τοῦ μοναχισμοῦ στήν Αἴγυπτο, 5ος αἰώνας.*

Ἡ ψυχανάλυση εἶναι πολύ γνωστή καί πολύ ἀγνωστή στήν Ἑλλάδα. Πολύ γνωστή λόγω τοῦ ὄγκου τῶν ἀναφορῶν σ' αὐτήν καί λόγω τῶν ἀναριθμητῶν ἐκδόσεων ἔργων πού σχετίζονται μ' αὐτήν. Πολύ ἀγνωστή ἐπειδή οἱ ἀναφορές χαρακτηρίζονται τίς περισσότερες φορές ἀπό ἀποσπασματικότητα, μονομέρεια καί προκατάληψη· καί ἐπειδή οἱ ἐκδόσεις εἶναι συνήθως πρόχειρες, δέν ἀκολουθοῦν κανένα πρόγραμμα καί εἶναι πολύ σπάνια ἀξιόπιστες. Ἐτσι, ἓνα ἀφιέρωμα στήν ψυχανάλυση, ἓνα ἀκόμα ἀνάμεσα σέ πολλά ἄλλα, εἶναι κατ'

ἀρχήν καλοδεχούμενο καί ἐνδειξη τῆς ἀνάγκης γιά μιᾶ συστηματική γνωριμία μέ τό θέμα αὐτό. Ἄν μάλιστα τό ἀφιέρωμα αὐτό περιλάμβανε καί μιᾶ κριτική παρουσίαση τῶν ἐλληνικῶν σχετικῶν ἐκδόσεων, μέ παρατηρήσεις γιά τήν ἐπιμέλεια καί τή μετάφραση καθῶς καί ἀξιολόγηση τῆς θέσης τους μέσα στόν ὄγκο τῆς διεθνούς ψυχαναλυτικῆς φιλολογίας, τότε θά μιλοῦσαμε γιά κάτι καινούργιο στά ἑλληνικά ἐκδοτικά ἤθη.

Δυστυχῶς, τό ἀφιέρωμα τοῦ περιοδικοῦ *Διαβάζω* (ἀρ. 65) στούς «ἐ-

πίγονους τοῦ Φρόνυτ» εἶναι ἐρασιτεχνικό, σκανδαλοθηρικό καί ἐμπαθές· σέ τέτοιο βαθμό μάλιστα, πού ἂν δέν ἐξέθετε ἀνεπανόρθωτα τόν ἐπιμελητή του, θά κινδύνευε νά κάνει καί κακό στό θέμα μέ τό ὅποιο ὑποτίθεται πῶς ἀσχολεῖται. Καί τοῦτο ὄχι μόνο γιατί τά ἄρθρα πού ἔχουν ἐπιλεγεί ἀνάγουν κατά κανόνα τό κουτσομπολιό σέ ἐπιστημονική συζήτηση, ἀλλά καί γιατί ὁ ἐπιμελητής παρεμβαίνει σταθερά μέ ὑποσημειώσεις καί ἐμβόλιμες παρατηρήσεις κάνοντάς τα ἀκόμα χειρότερα. Ἐτσι σέ κάποιο ἄρθρο πού ὁ συγγραφέας του παρασύρεται σ' ἓνα ὑπαινιγμό πού μπορεῖ νά ἐκκληφθεῖ ὑπέρ τοῦ Λακάν, ὁ ἐπιμελητής διορθώνει: Ὁ Λακάν «εἶχε τή συνήθεια νά ἀνεβάξει στά οὐράνια ἀσημαντότητες πού ἔμεναν ἐκθαμβες γιά τήν ξαφνική κι ἀπρόσμενη ἐξουσία τοῦ δασκάλου καί λίγους μήνες μετά νά τοῦς γκρεμίζει δυστυχῶς στά τάρταρα. Μιά τέτοια παιχνιδίζουσα σαδιστική στάση φαίνεται καί στό ὅτι δέν ἔγραφε σχεδόν ποτέ τίποτα (!), ἀρκούμενος στό νά μιλά μέ πολλή εἰρωνεία στούς μαζοχιστές καί θεολόδουλους ἀκροατές του. Ἄπ' ὅπου καί ἡ ἐμετική αὐτή προσωπολατρεία τους» (σελ. 12, ὑποσ. 3). Σ' ἓνα ἄλλο ἄρθρο πάλι πού γίνεται ἀναφορά στόν ἀσκητισμό τοῦ Φρόνυτ, ὁ ἐπιμελητής παρατηρεῖ: Ἄν καί ὁ Φρόνυτ «ἔγραφε ὅτι ἔπαψε νά τόν ἐνδιαφέρει ἡ σεξουαλική δραστηριότητα μετά τά 45, ξέρομε ὅτι ταξίδευε συχνά μέ τήν Tante Minn, τή γυναικαδέλφη του, ὅτι ἀπολάμβανε τά 20 πούρα πού κάπνιζε τήν ἡμέρα κ.λπ.» (σελ. 17, ὑποσ. 4).

Ὁ Λακάν εἶναι ὁμολογουμένως ἡ ἀδυναμία τοῦ ἐπιμελητή. Στό εἰδικό σημεῖωμα πού ἔχει γράψει ὁ ἴδιος, μᾶς δίνει τήν παρακάτω σημαντική πληροφορία σάν ὁδηγό στή σκέψη τοῦ «πιό διάσημου γάλλου ψυχαναλυτῆ» (σελ. 45): «Στά τελευταῖα 5 χρόνια τῆς ζωῆς του εἶχε ἀρτηριοσκλήρωση ἐγκεφάλου, ἀλλά ἡ λατρεία πρὸς τό πρόσωπό του ἦταν τέτοια πού οἱ πιστοί του δέν καταλάβαιναν ὅτι τά περίεργα πράγματα πού ἔκανε ἦταν πέρα ἀπό τή συνήθη του ἰδιορρυθμία» (σελ. 45).

Ἴσως ἔχει δίκιο ὁ ἐπιμελητής ὅταν μᾶς λέει πῶς «τό μῖσος τῶν συντηρητικῶν κοινωνικῶν στρωμάτων καί τῶν οργανωμένων θρησκευτικῶν ἀπέναντι στήν ψυχανάλυση δείχνει, καλύτερα ἀπό κάθε ἄλλον δείκτη, τή (δυνητική) ἀνατρεπτικότητα της» (σελ. 26). Δέν ἀντιλαμβάνεται ὅμως πῶς μέ τό ἀφιέρωμα αὐτό αὐτοτοπο-

θετείται σ' αυτά τὰ «συντηρητικά κοινωνικά στρώματα»; Ένα ἀφιέρωμα στους «ἐπίγονους του Φρόνυτ» δέν θά μπορούσε νά βρεῖ θέση γιά τίποτε ἄλλο ἐκτός ἀπό σκάνδαλα, φαγωμάρα, δολοπλοκίες καί τὰ παρόμοια; Πόσο μάλλον πού πιστεύει ὅτι δέν ἀξίζει νά παραθεσεί «ἄλλο ἕνα ἀκατάληπτο κείμενο στά ὅσα ἔχουν γραφεῖ, μάταια, γιά τίς ἰδέες του Λακάν», καί προτιμᾷ νά παραθεσεί ἀποσπάσματα ἀπό τό βιβλίον τοῦ Μ. Μαρκίδη (τό ὅποιο ὅμως ἔχει προδικάσει σάν «μάταιο») (σελ. 45).

Δέν ἀποκλείεται ὅμως νά μὴν εἶναι οἱ θεραπευτικές προτάσεις τῶν πατέρων πού τόσο συγκλόνισαν τό συντάκτη τοῦ σημειώματος. Ἐνδέχεται, ὅπως ὑπαινύσεται κάποιος ὁ Ἰδιος, νά τόν ἐντυπωσίασε ἡ διαπίστωση πῶς οἱ Χριστιανικοὶ συγγραφεῖς πού μνημονεύει, καί κυρίως ὁ Συμεών, ἀσπάζονται μιά θεωρία τριχοτόμησης τῆς ψυχῆς σέ λογιστικό, ἐπιθυμητικό καί θυμικό (Θεολογ. IV, 391-411). Μιά τριχοτόμηση πού παραπέμπει κάπως σέ ψυχαναλυτικές θέσεις. Ἄλλὰ ἄς ἀφήσουμε κατὰ μέρος τίς τεράστιες διαφορές ἀνάμεσα στήν ψυχανάλυση καί σ' αὐτήν τή θεωρία περί ψυχῆς. Ἄς ἀφήσουμε κατὰ μέρος τὰ συμπεράσματα περί ὄνειρων πού ἀντλεῖ ἀπ' αὐτήν ὁ Συμεών (Ὁπνηκόν τό ἐπιθυμητικόν μέρος τῆς ψυχῆς περί πάθη καί μίξεις καί τρυφάς καί ἀπολαύσεις ἐρεθίζεται τοῦ βίου, τοιαῦτα ὡσαύτως βλέπει καί τὰ ἐνύπνια ἢ ψυχῆ· εἰ δέ τό θυμικόν αὐτῆς κατὰ τῶν ὁμοφύλων ἐκθηριοῦται, θηρίων ἐφόδους καί ἐρπετῶν πολέμους καί μάχας ὄνειροπολεῖ... εἰ δέ τό λογιστικόν αὐτῆς ἐπαίρεται ταῖς ἀλαζονείαις καί ὑπερηφανείαις, ἀρπαγᾶς εἰς ἄερα πτεροφειῖς... φαντάζεται, Κεφάλαια 3, 63).

Ἄς ρωτήσουμε μόνο γιατί πρέπει νά καταφύγουμε στά φιλοκαλικά κείμενα γιά νά βροῦμε τή θεωρία πού ὅπως εἶναι γνωστό ἐπεξεργάστηκε ὁ Πλάτωνας στήν «Πολιτεία» του. Γιατί ὅπως ξέρονται οἱ μελετητές, ἀπό τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰῶνα (ἀπό τήν ἐποχή δηλ. τοῦ Ἰωάννη τοῦ Χρυσόστομου), οἱ θεωρίες τοῦ Πλάτωνα περί ψυχῆς ἦταν πιά τόσο πολύ κοινός τόπος, πού δέν χρειαζόταν καν νά γνωρίζουν τήν ὑπαρξή του αὐτοὶ πού χρησιμοποιοῦσαν τίς ἰδέες του. Μήπως ὅμως, παραπέμποντας στόν Πλάτωνα παραπέμπουμε σέ κάποιον πού ἀνήκει στήν οἰκουμένη καί ὄχι στή «δική μας» ἑλληνικότητα; Τότε θά πρέπει ἴσως στό ἀφιέρωμα γιά τήν ἀστρονομία, ἀντί γιά τούς ξενόφερτους Γαλιλαῖο καί Κοπέρνι-

κο, νά παραπέμπουμε στόν δικό μας Πτολεμαῖο (καί ὄχι βέβαια στόν ἀνήκοντα στήν οἰκουμένη Ἄριστοτέλη). Μάλλον ὅμως δέν πρόκειται γιά ἀπλή ἑλληνικότητα, ἀλλά γιά ἑλληνική ὀρθοδοξία. Αὐτή εἶναι ἴσως πού προσπαθεῖ νά ξανακερδίσει τόν χαμένο χώρο, ὅπως προσπαθεῖ στούς δυτικούς ὁ καθολικισμός.

Εἶμαι τῆς γνώμης πῶς τό σημεῖωμα αὐτό, παρά τή φαιδρότητά του, ἀγγίζει κάποιο ὑπαρκτό πρόβλημα. Πράγματι ὑπάρχει μεγάλη ἀγνοία γιά τήν ἐποχή αὐτή καί τὰ κείμενα τῶν Πατέρων. Αὐτή ἡ ἀγνοία ἄλλωστε ἐπιτρέπει νά γράφονται ἄρθρα ὅπως αὐτό τοῦ ἀφιερώματος. Ἄλλὰ πῶς νά ξεπεραστεῖ αὐτή ἡ κατάσταση ὅταν γιά νά διαβάσουμε αὐτούς τούς Πατέρες πρέπει νά καταφύγουμε στόν ξενόφερτο καί πολύ ξεπερασμένο Μίγνε, στόν ὅποιο καταφεύγει ὁ συντάκτης τοῦ ἄρθρου; Δέν θά ἔ-

πρεπε οἱ ἐπικαλούμενοι τήν ἑλληνική ὀρθοδοξία, ἂν ἤθελαν νά προσφέρουν ὑπηρεσία στόν τόπο καί τήν ἐπιστήμη, νά ἀναλάβουν κριτικές ἐκδόσεις τῶν πατέρων μέ εἰσαγωγές καί ὑπομνήματα; Θά βοηθοῦσαν ἔτσι τήν ἱστορική ἐρευνα, τήν ἐρευνα τῆς θρησκείας καί τήν ἐρευνα τῆς ἱστορικής κοινωνιολογίας. Θά βοηθοῦσαν καί τήν ψυχολογία, ἀφοῦ θά μπορούσαμε ἴσως ἔτσι νά διερευνήσουμε τίς αἰτίες αὐτοῦ τοῦ τρομεροῦ μίσους τῶν πρώτων Χριστιανῶν γιά τό ἀνθρώπινο σῶμα. Πρέπει ὅμως οἱ ἐκδόσεις αὐτές νά γίνουν χωρίς προκαταλήψεις καί νά περιλάβουν καί τοὺς πατέρες τοῦ 2ου καί τοῦ 3ου αἰῶνα, ὅταν ὅλα ἦταν ἀκόμα ἀνοικτά γιά συζήτηση, καί νά μὴν ἀρχίζουν ἀπό τόν 5ο αἰῶνα (ὅπως οἱ μνημονευόμενοι στό ἄρθρο πατέρες) ὅταν οἱ ἐκκλησιαστικές σύνοδοι εἶχαν πιά βάσει σαφῆ ὅρια

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ

ΤΣΑΓΛΑΡ ΚΕΪΝΤΕΡ: ΤΟΥΡΚΙΑ: ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΑΧΜΕΤ ΣΑΜΙΜ: Η ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΙΚΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ

Αν τα τρία παλιότερα εκδομένα από τον «Στοχαστή» βιβλία του Ναζίμ Χικμέτ, του Σαμπαχτιν Αλή και του Αζίζ Νεσίν ήταν αποκλειστικά λογοτεχνικά, αυτό δεν ισχύει για τα δύο τούτα νέα βιβλία.

Το βιβλίο του Τσαγλάρ Κεϊντέρ είναι μια πυκνή και συνοπτική ανάλυση της πολιτικής οικονομίας της σημερινής Τουρκίας, ενώ η μελέτη του Αχμέτ Σαμίμ είναι αποκλειστικά αφιερωμένη στις περιπέτειες της τουρκικής αριστεράς.

Ο «Στοχαστής» επιδιώκει με τα βιβλία αυτά να βοηθήσει στη μεγαλύτερη δυνατή γνωριμία και επικοινωνία με τα πνευματικά δημιουργήματα του τουρκικού λαού, συμβάλλοντας —κατά το μέρος του— στη γνώση των προβλημάτων και της κατάστασης που υπάρχουν στη γείτονα.

Γιατί πιστεύει ότι είναι κι αυτός ένας τρόπος για να συνειδητοποιήσουμε καλύτερα τα κοινά ή αποκλίνοντα στοιχεία, αλλά και να γνωρίσουμε βαθύτερα ἴσως, ένα κομμάτι και της δικιάς μας ιστορίας, στο βαθμό που η κοινή μοίρα των δύο λαών είναι αναπόσπαστα δεμένη με τον κοινό γεωγραφικό, ιστορικό, πολιτικό και πολιτιστικό χώρο.

Ταυτόχρονα ὅμως και ιδιαίτερα σήμερα θεωρούμε πως οἱ ἐκδόσεις αὐτές ἀποτελοῦν ἕναν ἐλάχιστο φόρο τιμῆς, μια μικρὴ ἐνδειξὴ ἀλληλεγγύης, μια υπενθύμιση «ὅτι ἐξῶθεν τοὺς ἔχουν χεχάσει», σ' ὅλους αὐτοὺς πού η τουρκικὴ χούντα ἔχει στερήσει το πρωταρχικὸ δικαίωμα τῆς ἐλευθερίας τοῦ λόγου καί τῆς ἀνεμπόδιτης δικαίωσης τῶν ιδεῶν.

ΘΑΝΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ: ΔΕΝ ΑΓΑΠΑΣ ΔΥΟ ΦΟΡΕΣ ΤΑ ΙΔΙΑ ΠΡΑΓΜΑΤΑ

Αν γράφω σήμερα αυτό το οφείλω στον πετροπόλεμο, στο κατηχητικό και στα «Κλασικά Εικονογραφημένα». Το πρώτο μου έμαθε να είμαι άνθρωπος της δράσης, το δεύτερο με εισήγαγε στον κόσμο των ιδεών και της ιδεολογίας και το τρίτο στην αξία των παραμυθιών. Έφηβος πια αντικατάστησα τα δύο πρώτα με την Αριστερά και το τρίτο με βιβλία χωρίς εικόνες.

ΔΗΜΗΤΡΗ ΔΕΛΗΟΛΑΝΗ: PUSHER: ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΗΣ ΑΛΕΠΟΥΣ

Ένα εξαιρετικά σύγχρονο μυθιστόρημα. Η θρίλερ καθημερινότητα του κόσμου της ηρωϊκής, οι πολιτικές ομάδες - συμμορίες και οι συμμορίες διοχέτευσης ναρκωτικών, η κυριαρχία της βίας ανάμεσα στις σχέσεις των καλιών συντρόφων, το νέο φοιτητικό κίνημα και οι καταλήψεις, το αδιάκοπο κυνηγητό από την αστυνομία και η βία του κράτους. Μια επιφαντική εικόνα της σύγχρονης μητροπόλης.

Αθήνα: Ιπποκράτους 6
Ε' όροφος, τηλ. 36.01.956

στις θεολογικές αναζητήσεις. Ίσως τότε μάθουμε κάτι για την πνευματική μας κληρονομιά από πρώτο χέρι.

Νά όμως πού εστω και σέ ένα επιμέρους μόνο θέμα, βρέθηκε ο ειδικός πού, χωρίς την πολυτέλεια των υποσημειώσεων του επιμελητή, αναλαμβάνει νά μᾶς κατατοπίσει σ' ένα πολύ ενδιαφέρον θέμα πού πιστεύει πώς κατάλαβε. Πρόκειται για τό «Πρόδρομοι τῆς ψυχανάλυσης στή μεταχριστιανική ἑλληνική πνευματικότητα». Για νά μπούμε στήν καρδιά τοῦ ζητήματος, ἄς πᾶμε κατ' εὐθείαν στό τέλος τοῦ σημειώματος: «Ὁ ἀνώριμος ἐντυπωσιασμός μας μέ ξένα καί ἀσχετα μέ μᾶς προϊόντα (δηλ. τήν ψυχανάλυση) συνδυασμένος μέ ταυτόχρονη ἀγνοία τῆς δικῆς μας κληρονομιάς, μᾶς ἔχει ἐκθέσει πολύ τά τελευταία χρόνια ἀκόμα καί σέ αὐτούς τῶν ὁποίων τά προϊόντα μᾶς ἐντυπωσίασαν. Ἄν δέν προλάβουμε ἡμεῖς νά ἀνακαλύψουμε ὅλη αὐτή τήν ψυχοθεραπευτική πείρα τῆς πνευματικῆς μας κληρονομιάς, ἴσως σύντομα νά μάθουμε γι' αὐτήν ἀπό κάποιους ξένους ειδικούς» (σελ. 51). Ποιά εἶναι ὅμως αὐτή ἡ κληρονομιά τήν ὁποία ὁ συντάκτης τοῦ σημειώματος συνιστᾷ στόν Ἕλληνα ψυχοθεραπευτή σάν τουλάχιστον τό ἴδιο χρήσιμη μέ τά κείμενα τοῦ Φρόντ; Μᾶς παρατίθεται ἕνας κατάλογος 9 ὀνομάτων: ὁ Γρηγόριος Νύσσης, ὁ Διάδοχος Φωτικῆς, ὁ Γρηγόριος Σιναΐτης, ὁ Μάρκος ὁ Ἀσκητής, ὁ Νεῖλος ὁ Ἀσκητής, ὁ Ἰωάννης Σιναΐτης, ὁ Μακάριος, ὁ Μάμμος ὁ Ὁμολογητής, ὁ Συμεών ὁ Νέος Θεολόγος κ.λπ.

Ὁ ψυχοθεραπευτής ἢ ὁ ἀπλός ἀναγνώστης, πού δέν θά τοῦ κάνει τήν χάρη νά ἐντυπωσιαστεῖ μέ ὅλα αὐτά τά ὄρατα ὀνόματα, θά ἀναρωτηθεῖ ἴσως τί ἔχουν νά προσφέρουν τά ἔργα αὐτῶν τῶν πατέρων στήν ὑπόθεση τῆς θεραπείας. Ἐτσι, ἀφοῦ πολύ γρήγορα διαπιστώσει πώς οἱ μεταφράσεις μᾶς δυό περικοπῶν πού παρατίθενται δέν εἶναι ἀξιόπιστες (τά «ἐνθυμήματα τοῦ ἐχθροῦ» εἶναι μηχανεύματα τοῦ διαβόλου ὄχι «ὑποσυνειδητές ἀρνητικές διαθέσεις»), θά καταφύγει ἴσως στά πρωτότυπα σέ ἀναζήτηση ψυχοθεραπευτικῶν ἀγωγῶν.

Ἀλλά μέ ἐλάχιστες παραλλαγές, θά βρεῖ τίς συμβουλές τοῦ Νεῖλου: «Κατάλειπε, τέκνον, τάς χαμερπεῖς βουλᾶς, καί ἀπελθὼν ἡσύχαζε ἐν κελλίῳ, φράξας πάντοθεν, μή συγγᾶναι τινί τό παραπαν, ἐκτός τε Σαββάτου καί Κυριακῆς, χρόνον ἕνα. Καί τότε ἔχεις γῶναι τό συντε-

λές τῆς ψυχῆς...» Καί ἂν δέν τόν προβληματίσει τό ἐφαρμόσιμο αὐτῆς τῆς ἀγωγῆς, σίγουρα θά τόν καταπλήξει ἡ γνώμη τοῦ Νεῖλου (ὄχι ὁμως καί ὅλων τῶν ἄλλων πατέρων) γιά τήν ἑλληνική μας κληρονομιά: «... εἰ βούλει εἰς κατάνυξιν ἐλθεῖν, μή ἀναγίγνωσκε ἑλληνικάς βίβλους, μήτε ἱστορικά, ἢ τροπολογικά, παλαιόν τε μή προσιζαύσης τό σύνολον. Ἄναγίγνωσκε δέ τήν Νέαν Διαθήκην, μαρτυρικά δέ, καί τοὺς βίους τῶν Πατέρων σὺν τά γεροντικά, καί πολλήν ὠφέλειαν καρπώση» (PG 79, 544). Ἄν μάλιστα ὁ ψυχοθεραπευτής ἔχει ἤδη προλάβει νά μάθει ἀπό τόν Φρόντ γιά τή σημασία τοῦ ἔρωτα στή διαμόρφωση τῆς ψυχῆς, θά

προσέξει ὅπως ὁποῦν τήν κοινή τοποθέτηση τῶν ἀσκητῶν πατέρων.

«Μάλλον προσέγγισον πυρὶ καιομένῳ, ἢ γυναικί νέῃ, νέος ὢν καὶ αὐτός· πυρὶ μὲν γὰρ προσελθὼν, καὶ ὀδυνηθεὶς, ταχέως ἀποπηδήσεις, γυναικεῖος δέ ῥήμασι χανωθεὶς, οὐκ εὐχερῶς ἀναχωρήσεις» (PG 79, 1149).

Δημήτρης Κυρτάτας

ΜΙΚΡΟ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ
ΑΝΑΛΥΣΗ
ΚΕΙΜΕΝΑ
ΑΠΟ ΤΗ ΔΙΕΘΝΗ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΟΜΟΣ Α

Επιλογή, επιμέλεια
Υ ΜΠΗΤΡΟΥ

εκδόσεις: παραζηση

ΜΕΓΕΘΥΝΣΗ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ

‘Ο Λαβύρινθος τής Σιωπής

δοκίμιο γιά τήν ποίηση

του Νάσου Βαγενά

Κέδρος, Ἀθήνα 1982

Ἡ *Συντεχνία* καί ὁ *Λαβύρινθος τής Σιωπής* ἀποτελοῦν ἕνα δίπτυχο. Τό θέμα τους εἶναι κοινό. Ἡ σιωπή. Κατ’ ἐξοχήν θέμα τής ποίησης τοῦ Βαγενά. Καί τά δύο βιβλία χαρακτηρίζονται: δοκίμια γιά τήν ποίηση. Μέ τήν ἔννοια ὅτι στρέφονται γύρω ἀπ’ τήν ποίηση σάν δημιουργία.

Τό πρῶτο ἀποτελεῖται ἀπό κείμενα μικτοῦ λόγου (ποίησης, πεζοῦ καί κριτικῆς). Ἔχει ὁμως πεζολογική ἐκφορά. Τό δεύτερο πού ἀποτελεῖται ἀπό περιγραφές καταστάσεων ἔχει ποιητική ἐκφορά λόγου. Ἄν προσθέσουμε καί τά ὑπόλοιπα βιβλία τοῦ Βαγενά: Τή μελέτη του γιά τόν Σεφέρη. Τίς τρεῖς ποιητικές του συλλογές. Καί ἕνα ἀνάτυπο πάνω στή θεωρία τής ποιητικῆς μετάφρασης· βγάζουμε τό συμπέρασμα ὅτι τόν ἀπασχολεῖ ἕνα μοναδικό πρόβλημα. Ἡ ποίηση.

Γραμματολογία / α. Ἡ Συντεχνία

Στή *Συντεχνία* ἡ ἐναγώνια προσπάθεια τής λογοτεχνικῆς σύνθεσης ἀπό μέρους τριῶν προσώπων ὀδηγεῖται στήν τελική ματαιώση. Μιά ἀξιόλογη μεταφραστική ἀπόπειρα διακόπτεται, ἀπό τόν αἰφνίδιο θάνατο τοῦ μεταφραστῆ (ὁ χρόνος σάν μελέτη θανάτου). Ἐνα ἀξιόλογο ποιητικό ἔργο αἰρεται γιὰ τὸ ποιητῆς προτιμᾷ τήν αὐτογνωσία (ὁ χρόνος τής πνευματικῆς ἐμπειρίας). Ἐνα μυθιστόρημα ἀποκηρύσσεται γιὰ τὸ ἔχουν ξεπεράσει τά γεγονότα πού μεσολάβησαν (ὁ χρόνος τής κοινωνικῆς ἐμπειρίας). Αὐτή ἡ ἀντιθετικὴ θεματικὴ τής ὀδυνηρῆς ροῆς τοῦ χρόνου πού καταλήγει στή σιωπὴ ἔχει σημαδεύσει καί τά τρία πρόσωπα τοῦ βιβλίου.¹

Ἡ γραφὴ τής *Συντεχνίας* εἶναι καθαρὰ εἰρωνική.²

1. Πρβλ. Kimon Friar: «Καθρέφτης μέσα στόν καθρέφτη - ἡ γραφὴ τοῦ Νάσου Βαγενά» — μεταφρ. Θ. Στραβέλης (Περιοδικό *Ἐποπτεία* τεύχος 24-25 1978, σελ. 619)

2. Πρβλ. Νόρα Ἀναγνωστάκη: «Νάσος Βαγενάς - Συντεχνία» (*Ἐπετηρίδα Χρονικό* '76 τόμος 7ος, σελ. 82-87). Ἡ Ἀναγνωστάκη γράφει πολὺ σωστά πράγματα. Δέν εὐστοχεῖ ὁμως στό χαρακτηρισμό «σατιρικὴ δομὴ τοῦ ἔργου». Τὴ διαφορά ἀνάμεσα στή σάτιρα καί τὴν εἰρωνεία, μᾶς τὴ δίνει ὁ Γ. Βελουδῆς στό ἄρθρο του «Ἡ εἰρωνεία σάν λογοτεχνικὸς τρόπος» (*Ἐφ. Τὸ Βῆμα τής Κυριακῆς* 9 Μαΐου 1976) ὡς ἐξῆς: Ἡ σάτιρα χαρακτηρίζεται, ὅπως κι ἡ εἰρωνεία, ἀπ’ τὴν ἀποκάλυψη τής ἀντιθέσεως στό ἀντικείμενο· κι αὐτὴ ἀποφανακίζει τὸ «ἀρνητικὸ» τοῦ ἀντικείμενου τῆς ὀδηγεῖ ὁμως στήν ἀπόλυτη καταστροφὴ τοῦ «ἀρνητικοῦ» — ἐνεργεῖ μ’ ἄλλα λόγια, σ’ ἀντίθεση μέ τὴν εἰρωνεία ἀντιδιαλεχτικά.

(Γιὰ τὴ διαλεκτικὴ τής γλώσσας θά μιλήσουμε στό κεφάλαιο: Ἡ πλαστικότητα τής ἐκφρασης).

Τόσο ὡς πρὸς τὴ χρῆση τής γλώσσας, τοῦ θέματος ἢ τῶν πληροφοριῶν, ὅσο καί ὡς πρὸς τὴ θεώρηση τής οὐσίας καί ἀκόμη τής καλλιτεχνικῆς μετουσίωσης. Τὰ ὄρια αὐτῆς τής εἰρωνείας μπορεῖ νὰ τὰ κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὸ μὸτο κιόλας τοῦ βιβλίου. Ἀποδίδεται στόν Βασιλίδη. Ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Βασιλίδη ὁμως δέν σώθηκε τίποτε. Στὴν πραγματικότητα ὁ Βαγενάς μετατρέπει καί μεταγράφει στήν ἀρχαία ἑλληνικὴ μιά θέση νομίζουμε τοῦ Βιντγκενστάιν.³

Τό κείμενο εἶναι ἕνα ἀνοιχτὸ σταυρόλεξο. Μέ τὴν ἀπαραίτητη γνώση καί τοὺς συνδυασμούς, ὀδηγεῖσαι πρὸς τὴ λύση του. Ὁ κοινὸς ἀναγνώστης εἰσπράτει ἀπὸ τὴ *Συντεχνία* τά στοιχεῖα πεζογραφίας, τά πρωτότυπα ποιήματα ἢ τίς πρωτότυπες μεταφράσεις (γλώσσα ἀντικείμενο). Ὁ μελετητῆς τὴν κριτικὴ ἢ τὸν δοκιμακὸ λόγο (μεταγλώσσα). Ὁ λογοτέχνης τὴ λογοτεχνία πού αὐτοκρίνεται (μεταλογοτεχνία).⁴ Κι ἐνῶ προηγουμένως μιλήσαμε γιά θεματικὴ ἀντίθεση, ἐδῶ θά πρέπει νὰ παρατηρήσουμε τὴν ἄρμονικὴ σύνθεση τέτοιων ἐτερόκλητων στοιχείων. Αὐτὸ ἐπιτυγχάνεται μέ τὴν εἰρωνικὴ χρῆση τής γλώσσας.

Ἡ κριτικὴ ὅταν ξεπέρασε τὸν αἰφνιδιασμό τῆς μίλησε γενικά κι ἀόριστα γιά τὴ *Συντεχνία*.⁵ Γιὰ ἕνα βιβλίο δηλαδὴ πού θέλει ἐξονυχιστικὴ ἔρευνα. Θά προσπαθήσουμε νὰ ἐντοπίσουμε μερικὲς σχέσεις. Καί πρῶτ’ ἀπ’ ὅλα ὁ Βαγενάς φαίνεται νὰ μεταφέρει ὡς ἕνα βαθμὸ τὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ Μπόρχες στὰ ἑλληνικά. Ἰδίως ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ *Λαβύρινθο*. Τόν ἀναφέρει μάλιστα στὴ σελίδα 37.

Θά μπορούσαμε νὰ συσχετίσουμε τὸν Πάτροκλο Γιατρᾶ μέ τὸν Πιέρ Μενάρ. Ἴσως ἔχει γραφτεῖ σάν ἰδεολογικὴ ἀπάντηση στήν ἰδεαλιστικὴ στάση πού ἀποκαλύπτει ὁ Πιέρ Μενάρ.⁶ Τὸ πρόσωπο τοῦ Μενέλαου Σοῖλελμετζίδη (τὸ ὄνομα προέρχεται ἀπὸ τὸ πρωτοπαλῆκαρο τοῦ Κατσαντώνη) τὸ ἀναγνωρίζουμε

3. Ἴσως ἀπὸ τὴν πρόταση σ. 54 ἀπὸ τὸ *Tractatus Logico-philosophicus* (Περιοδικό *Δευκαλίων* τεύχος 7-8 σελ. 271). Ὁ Βασιλίδης ὡστόσο ἀναφέρεται καί στὸς *Λαβύρινθους* τοῦ Μπόρχες (ἐκδ. Πλειάς - Μετάφρ. Βαγγέλη Κατσάνη) σελ. 225 ὡς ἐξῆς: «...στόν δεύτερο μετὰ Χριστόν αἰῶνα (τὴν ἐποχὴ δηλαδὴ πού ὁ Βασιλίδης ἀνακοίνωσε τὴν ἰδέα πὼς τὸ σῶμα εἶναι προϊόν ἑνὸς ἀκατάπαυτου καί κακοπροαίρετου αὐτοσχεδιασμοῦ ἀτελῶν ἀγγέλων),...».

4 Πρβλ. Νόρα Ἀναγνωστάκη, ὁπ. πρ. σελ. 83.

5. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὴν πρώτη διθυραμβικὴ παρουσίαση τοῦ βιβλίου στό εὐρύτερο κοινὸ τὴν ἔκανε ἡ Μαρία Παπαδοπούλου στήν ἐφημερίδα *Τὰ Νέα* στίς 18 Δεκεμβρίου 1976. Τὸ σημείωμα ἔχει τίτλο «Νέο Ρίγος» ὅπως δηλαδὴ ὑποδέχτηκε ἡ γαλλικὴ κριτικὴ τὸν Μπωντλαίρ!

6. Χ. Α. Μπόρχες, ὁπ. πρ., σελ. 59

στόν Χέρμερτ Κουέιν. Χωρίς όμως ή σχέση τῶν δύο κειμένων νά παρουσιάζει τήν ἴδια μέ τήν προηγούμενη ἀκρίβεια.⁷ Γιά τόν «Πρόλογο» τοῦ Βαγενᾶ κάποιος φίλος ὑποστηρίζει δι τὸν δέν ἔχει τόσο ἀμεση σχέση μέ τόν (ἐπίσης) «Πρόλογο» τοῦ Μπόρχες,⁸ ὅσο φαίνεται νά εἶναι μιά παρωδία τοῦ προλόγου στή δεύτερη ἐκδοση, τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Ναμπόκωφ "*Bend Sinister*". Ὁ Ναμπόκωφ ἀναφέρεται στό κείμενο (σελ. 41), ἀλλά τό βιβλίον δέν ἔχει κυκλοφορήσει στά ἑλληνικά.

Θά πρέπει ἀκόμη νά κάνουμε ἄλλη μιά ἐνδιαφέρουσα παρατήρηση. Στό πρῶτο κείμενο τῆς *Συντεχνίας* ὁ Βαγενᾶς μιλάει γιά τό διαφορετικό τρόπο μέ τόν ὁποῖο μπορεῖ νά γίνει μιά μετάφραση σύμφωνα μέ τή διαφορετική ἰδεολογία τοῦ μεταφραστή. Ἐπιχειρεῖ μάλιστα κάτι τέτοιο σέ μερικά ἀποσπάσματα τῆς *Ἐρημῆς Χώρας* τοῦ Ἐλιοτ. Στή μελέτη του «Ἡ μετάφραση ὡς πρωτότυπο»⁹ ὁ Βαγενᾶς καλύπτει θεωρητικά τό ἴδιο θέμα. Ὅλα τά παραδείγματα τοῦ ἀναφέρονται στίς ἑλληνικές μεταφράσεις τοῦ Ἐλιοτ.

Ἡ *Συντεχνία* εἶχε καί συνέχεια. Ὁ Βαγενᾶς χρησιμοποιοῦν ἕνα ἀπό τά προσώπια γιά νά ἐκφράσει δικές του ἀπόψεις γιά τήν ποίηση. Στό τεῦχος 14 τοῦ περιοδικοῦ *Τό Δέντρο* διαβάζουμε: ΠΑΤΡΟΚΛΟΣ ΓΙΑΤΡΑΣ: Σημειώσεις γιά τήν ποίηση (παρουσίαση: ΝΑΣΟΣ ΒΑΓΕΝΑΣ). Στά περιεχόμενα μάλιστα (σελ. 130) ὑπάρχει ἕνας θαυμάσιος ὀρισμός γιά τή μορφή: Μορφή εἶναι οἱ κατάλληλες λέξεις στήν κατάλληλη θέση (Φαίνεται ὅτι ἀνήκει στούς ὀρισμούς, πού ὁ Βαγενᾶς στήν πιό πάνω μελέτη του, ὀνομάζει ρητορικούς, ὅπως ἐκεῖνος τοῦ Φρόστ γιά τή μετάφραση).

Ὅλα τά στοιχεῖα πού ἀναφέρουμε γιά τή *Συντεχνία* ἀποτελοῦν τό νῆμα. Τό πλεκτό καί τό πλέξιμο ὀφείλονται πού ἴκανότητα, τή δεξιότητα, τή διορατικότητα καί τό χειρισμό τοῦ κειμένου. Ὡστόσο ἡ ποιητική γραφή τοῦ *Λαβύρινθοῦ τῆς Σιωπῆς* εἶναι τό ἀκριβές ἀντίστοιχο τῆς πεζογραφικῆς γραφῆς τῆς *Συντεχνίας*.

Β' Προϊστορία

Στό *Λαβύρινθο τῆς Σιωπῆς* τό θέμα ἀναπτύσσεται ὅπως σέ μιά ποιητική-φιλοσοφική πραγματεία. Ἀποτελεῖται ἀπό μιά σειρά προτάσεων. Ἡ κάθε μιά προϋποθέτει τήν προηγούμενη. Κι ὅλες μαζί ἀποτελοῦν ἕνα ἐνιαῖο σύνολο.

Στήν Ἑλλάδα κάτι τέτοιο ἔχει ἐπιχειρήσει ἀπό τήν πλευρά τοῦ κοινωνικοῦ προβληματισμοῦ μέ σειρά βιβλίων τοῦ Ὁ Νίκος Δήμου. Ἀπό τήν πλευρά τῆς ποίησης ἔχουμε δύο ἀνάλογα βιβλία: *Ἡ ποίηση τῆς ποίησης* τοῦ Τάκη Σινόπουλου καί *Ποίηση μέσ' στήν ποίηση* τοῦ Ἀντώνη Φωστιέρη, γραμμένα τό 1964 καί 1977 ἀντίστοιχα. Πρόκειται, ὅμως, γιά κείμενα μέ διαφορετική γλώσσα, διαφορετικό τόνο καί στόχο.

Ἀπό τά ξένα πρότυπα μᾶς ἐρχεται στό νοῦ — ὄχι ἄστοχα γιατί ὁ Βαγενᾶς ἔχει σχέση μαζί του — τό βιβλίον *Tractatus Logico-Philosophicus* τοῦ Βινγκενστάιν, πού χρησιμοποιοῦν τήν ἴδια μέθοδο μέ μιά αὐστηρή φιλοσοφική συνέπεια. Τό βιβλίον, ὅμως, πού ἔχει ἀμεση σχέση μέ τό *Λαβύρινθο τῆς Σιωπῆς* εἶναι ἐκεῖνο τοῦ Williams

Carlos Williams μέ τίτλο *Ἡ Περσεφόνη στόν Ἄδη*. Σύμφωνα μέ τήν ὁμολογία τοῦ Βαγενᾶ βοήθησε ἐνεργητικά στήν τελική ἀποψη τῆς ἐνότητας τοῦ βιβλίου του.¹⁰

Τήν θεματική εἰρωνεία στήν ἑλληνική λογοτεχνία ἐχουν ἐξετάσει παλαιότερα ὁ Μ. Βίττι¹¹ καί ὁ Γ. Βελουδῆς. Ὁ τελευταῖος μάλιστα τελειώνει τό ἄρθρο του μέ μιά ἀναφορά στήν ἰδιαίτερη ποιητική-μορφική χρήση τῆς εἰρωνείας.

«Οἱ τελευταῖες αὐτές παρατηρήσεις», γράφει, «κάνουν ἀκόμη μιά φορά διάφανες τίς ἐρμηνευτικές δυνατότητες μιάς σχετικῆς νέας — καί γιά τόν ἑλληνικό χώρο τελείως νέας — γραμματολογικῆς κατηγορίας, τῆς εἰρωνείας».¹²

Πρόκειται γιά τή μορφική εἰρωνεία ἢ «εἰρωνική χρήση τῆς γλώσσας», ὅπως ἀκριβῶς τήν ἐκφράζει καί ὁ Νάσος Βαγενᾶς τόν ἐπόμενο χρόνο (1977). Ἀναφορικά μέ τόν Καβάφη, ἐντοπίζει τή λειτουργία τῆς συγκίνησης τῆς ποίησης του σ' αὐτήν ἀκριβῶς τή χρήση. Διεξοδικότερα ἀκόμη τήν ἀναπτύσσει στή μελέτη του γιά τόν Σεφέρη μέ τίτλο *Ὁ Ποιητής καί ὁ Χορευτής* (1977).

Ἡ προβληματική τῆς ροῆς τοῦ χρόνου στή *Συντεχνία* παραχωρεῖ τή θέση της στήν τάση τῆς ἐπιθυμίας, στό *Λαβύρινθο τῆς Σιωπῆς*, ἢ ἄρση τῆς ὁποίας δηγεῖ, ὅπως καί στό προηγούμενο βιβλίον στήν τελική σιωπή. Ἡ σιωπή, λοιπόν, εἶναι τό κυρίαρχο θέμα κι αὐτοῦ τοῦ βιβλίου.

Τή σιωπή, ὡς θέμα, τήν πρωτοσυναντᾶμε στό *Tractatus Logico-Philosophicus* (1921) τοῦ Βινγκενστάιν (ὁ Βαγενᾶς φαίνεται νά διασώζει αὐτή τήν ἀποθεωματοκότητα τῶν ἀποσπασμάτων του). Τό ξανασυναντᾶμε στό κεφάλαιο «Γραφή καί Σιωπή» στή μελέτη τοῦ Ρολάν Μπάρτ *Ὁ Βαθμός Μηδέν τῆς Γραφῆς* (1953). Πρόσφατα τό θέμα τῆς σιωπῆς ἔχει πάρει μεγάλες διαστάσεις. Σύμφωνα μέ τήν Σούζαν Σόνταγκ ἀποτελεῖ μιά ὀλόκληρη καλλιτεχνική κατηγορία τῆς μοντέρνας τέχνης (*Ἡ Αἰσθητική τῆς Σιωπῆς* 1969).

Ὁ *Λαβύρινθος τῆς Σιωπῆς* εἶναι ἕνα δοκίμιο μέ ἀποσπασματική ἐνότητα, (πρβλ. γιά παράδειγμα: τό «ἀτέλεια τοιχώματα ὑγρά» τῆς σελ. 39 μέ τό «στά ὑγρά τοιχώματα τῆς ψυχῆς» τῆς σελ. 17, — στήν πρώτη φράση ἐννοεῖται ἡ εἰκόνα τῆς ψυχῆς), ὅπου τά κομμάτια τοῦ βιβλίου συνδέονται ἐπίγεια ἢ ὑπόγεια καί φωτίζουν τό ἕνα τό ἄλλο. Ἡ σειρά ὅμως πού ἀκολουθεῖται στήν ἀνάπτυξη εἶναι ἐλεύθερη καί ἡ ἐκφορά τοῦ

10. Συνέντευξη στόν Θανάση Ντόκο, στήν ἐφημερίδα *Αὐγή*, 6 Φεβρουαρίου 1983.

11. Στήν ἰταλική ἐκδοση τῆς *Ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας* τοῦ Μ. Βίττι τό 1971.

12. Στό ἄρθρο του «Ἡ εἰρωνεία στή νεοελληνική λογοτεχνία» (*Ἐφημ. Τό Βῆμα τῆς Κυριακῆς* 30 Μαΐου 1976 ὅπου στό τέλος τῆς θεωρήσεώς του ἐπισημαίνει: «Πέρα ὅμως ἀπ' τίς διαπλέξεις τῆς εἰρωνικῆς στάσης μέ τόν ἰδεολογικο-πολιτικό χώρο τοῦ χρήστη τῆς ἴδιας γραμματολογικῆς κατηγορίας εἶναι δυνατό νά περιγράψει ἀκριβέστερα κι ἐρμηνευτικότερα λογοτεχνικά φαινόμενα «καθαρά» μορφικά: Ἄν δηλαδή πῶς ἀπ' τήν καθ' ὑπερβολήν ἐντονη χρήση τῆς ὁμοιοκαταληξίας στόν Καβάφη, τόν Καρυωτάκη καί τόν πρῶμο Ρίτσο ἀναγνωριστοῦ μιά σκόπιμη κι ἐπομένως εἰρωνική ἀποστασιοποίηση ἀπό ἕνα ἤδη τετριμμένο μορφικό μέσο, τή ρίμα, τότε ἡ ἐρμηνεία αὐτοῦ τοῦ ἐκφραστικοῦ μέσου θά πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ στήν ἀκριβῶς ἀντίθετη κατεύθυνση ἀπ' αὐτή πού ὀδηγεῖ λ.χ. στό Μαβίλη ἢ στό Γρυπάρη: στήν εἰρωνική ἄρση του. . .».

7. Χ. Α. Μπόρχες, ὄπ. πρ., σελ. 101

8. Χ. Α. Μπόρχες, ὄπ. πρ., σελ. 151

9. Στόν τόμο: *Πρωτότυπο καί Μετάφραση: Πρακτικά Συνεδρίου* - Ἀθήνα 11-15 Δεκεμβρίου 1978 - Ἑλληνική Ἀνθρωπιστική Ἑταιρία (1980) σελ. 457. Ἡ μελέτη τοῦ Βαγενᾶ στίς σελίδες 271-290.

λόγου ποιητική. Όλα αυτά σημαίνουν πώς τό βιβλίον θά πρέπει νά τό κατατάξουμε σ' εκείνο τό είδος του λόγου πού ονομάζουμε «κείμενο» (texte) καί πού δέν είναι ούτε ποιήμα, ούτε πεζό.

Έδω τελειώνει ή εισαγωγή μας, πού αφορούσε τό παρελθόν του συγγραφέα καί τήν προϊστορία του βιβλίου. Θ' ακολουθήσουν: οι αναφορές μας στά θέματα, τή γλώσσα, τό ύφος, τήν τεχνική, τή σύνθεση καί τή δομή του (κειμενικό): στον τρόπο μέ τόν όποιο συλλαμβάνει τόν κόσμο ό συγγραφέας (φιλοσοφικό): στη βαθύτερη ούσία πού διαρρέει τό βιβλίον (ψυχαναλυτικό): καί τέλος στον τρόπο μέ τόν όποιο έμεις βλέπουμε νά εντάσσεται αυτή ή βαθύτερη ούσία μέσα στό ανθρώπινο σύνολο (κοινωνιολογικό).

Κειμενικό / α. Τά θέματα

Κρατώντας τόν αρχικό μύθο του Θησέα, θά μπορούσαμε νά συνδέσουμε τά κύρια συμβολιστικά στοιχεία του μέ τά θέματα του βιβλίου. Συγχρόνως νά αναφέρουμε τίς σελίδες πού θίγονται αυτά τά θέματα:

- Λαβύρινθος (ποίηση: 11, 20, 25, 31, 34, 38, 44, 53)
- Αριάδνη (έρωτας: 9, 14, 16, 23, 27, 30, 36, 43, 46, 48, 50)
- Νήμα (ψυχή: 17, 19, 23, 27, 32, 39)
- Μινώταυρος (χρόνος: 11, 18, 27, 46)
- Θησέας (σιωπή: 19, 25, 37, 43, 50)
- Έξοδος (φαντασία: 9, 17, 33, 47)

Επίσης θά μπορούσαμε νά χαρακτηρίσουμε μερικά χωρία περιγραφικά (30, 41, 45, 49, 51) καί άλλα μέ ποιητική άποφθεγματικότητα (10, 12, 13, 15, 18, 21, 22, 24, 26, 28, 29, 35, 37, 40, 42, 52). Σ' αυτά υπάρχουν ποιητικά θέματα πού αναπτύσσονται ή άπλώς χρησιμοποιούνται.

β. Η είρωνική γλώσσα

Στά χωρία του κειμένου επιχειρείται μιά διπλή έκφραστική λειτουργία. Μέ τή σύνθεση τής λεκτικής είρωνειας καί τής δραματικής είρωνειας.¹³

Η πρώτη άφορά τήν είρωνική χρήση τής γλώσσας. Τά χωρία του κειμένου τραβούν τή συγκίνηση διαμέσου του κενού, πού δημιουργείται στην προσπάθεια νά συγχωνευθεί ή αντίθεση, άνάμεσα σ' ένα φαινόμενο καί σέ μιά πραγματικότητα. Η λεκτική είρωνεια υποβάλλει νοήματα κι αισθήματα, πού δέν βρίσκονται στις λέξεις του κειμένου, καί πού συχνά είναι αντίθετα άπό τό νόημα πού αυτές εκφράζουν.

Η δραματική είρωνεια άφορά τήν είρωνική χρήση του θέματος. Δημιουργεί αντιθέσεις καταστάσεων πού προσανατολίζονται πρός μιά κύρια πηγή μολονότι δέν κατορθώνει νά τήν έντοπίσει. Στο μυαλό του αναγνώστη δημιουργείται ένα κενό, στην προσπάθειά του ν' ανακαλύψει τόν ένδιάμεσο λόγο του ποιητή. Αυτή ή άμφιβολία προκαλεί τή συμμετοχή του αναγνώστη καί συγχρόνως είναι πηγή τής συγκίνησής του.

Ονομάζεται δραματική είρωνεια παρόλο ότι μπορεί ν' αποτελείται άπό ίσοποση σύνθεση χωρικού λόγου μέ στοιχεία δραματικά. Γιατί τελικά υποβάλλει ή αποκάλυπτει τήν άληθινή όψη των πραγμάτων ή άκόμα άποδεικνύει τήν ιδέα του άφηγητή γιά τήν πραγματικότητα μιά τραγική άταπάτη. Έτσι άπό τή μιά μεριά άποφεύγεται ή περιττή συναισθηματικότητα κι άπό τήν άλλη έπιτυγχάνεται ένας συγκρατημένος λυρισμός.

γ. Τό χαμηλόφωνο ύφος

Ο Βαγενάς δέν ακολουθεί ριζοσπαστικά πρότυπα, π.χ. ύπερρεαλιστικά. Άνήκει στους συνεχιστές τής παράδοσης. Χρησιμοποιεί τήν άνανεωτική τακτική. Φτάνει μέχρι έναν άκραίο τό πολύ συμβολισμό καί έπιστρέφει. Ο τρόπος τής γραφής του είναι χαμηλόφωνος. Όχι ύποτονικός, ούτε καί νευρώδης. Μιλώντας γιά τό χαμηλόφωνο είδος ή Σόνταγκ αναφέρει: «... γρήγορα στην σιωπή (θέμα του Βαγενά) καί στην ειρωνεία (ύφος του Βαγενά) ως έξής:

«Ο άλλος τρόπος όμιλίας γιά τή σιωπή είναι πίο προσεκτικός. Βασικά, παρουσιάζεται σάν προέκταση ενός κύριου χαρακτηριστικού του παραδοσιακού κλασικισμού: τής φροντίδας γιά έμμελεις δηλ. κόσμιους τρόπους, γιά πρότυπα έμπειρίας. Η σιωπή είναι μόνο 'σιωπηρότης' καί 'επιφύλαξη' στό έπακρο. Φυσικά στή μετάθεση αυτής τής φροντίδας άπό τή μνήμη τής παραδοσιακής κλασικής τέχνης, ό τόνος άλλαξε — άπό διδακτική σοβαρότητα σέ ειρωνική εύρύτητα άντιλήψεως καί δεκτικότητα.»

«Θά μπορούσε νά ύποστηρίξει κανείς» καταλήγει «πώς ή σιωπή μπορεί νά έπιζήσει ως ιδέα τής σύγχρονης τέχνης καί συνείδησης μόνον άν άναπτυχθεί μέ μιά άρκετή δόση, συστηματικής σχεδόν, ειρωνείας».¹⁴

δ. Η πλαστικότητα τής έκφρασης

Έκείνο όμως πού προκαλεί τά εύνοϊκότερα σχόλια είναι ή πλαστικότητα στην γλωσσική έκφορά του λόγου. Πρόκειται γιά μιά γραφή κυματοειδή κι όχι γραμμική. Αυτή ή έσωτερική παλινδρόμηση των λέξεων είναι, στό *Λαβύρινθο τής Σιωπής*, πολύ χαρακτηριστική.

Στή διαλεκτική θεωρία ύπάρχει ή ιδέα τής διαλεκτικής τής γλώσσας, πού άποτελεί ό,τι πίο πάνω ονομάζουμε πλαστικότητα. Η αντίθεση των σκέψεων δημιουργεί τήν κίνηση του πνεύματος, πού φέρεται άπό τή μιά σκέψη στην άλλη καί παρασύρει μέ τό είδος τής ποιητικής τής μεταδοτικότητας τό πνεύμα εκείνου πού μέ τήν άνάγνωση έπαναλαμβάνει τήν ίδια διαδρομή (Paul Foulquié). Έτσι ή όποιαδήποτε αντίφαση πού ύπάρχει μέσα στό κείμενο νομιμοποιείται. Πρόκειται δηλαδή γιά μιά διαλεκτική αντίφαση, πού θέλει νά συλλάβει τό γίνεσθαι στην εξέλιξή του. Η μέ τά λόγια τής Σόνταγκ πρόκειται γιά τήν:

«... 'σιωπή' πού ποτε έν παύει νά προϋποθέτει τό αντίθετό της καί νά εξαρτάται άπό τήν παρουσία του(...) Τό γεγονός καί μόνο ότι τό έργο τέχνης βρίσκεται σ' έναν κόσμο γεμάτο μέ πολλά άλλα πράγματα, ύποχρεώνει τόν καλλιτέχνη πού δημιουργεί σιωπή ή κενό νά παραγάγει κάτι τό διαλεκτικό: ένα πλήρες κενό, μιά προσοδοφόρο κενότητα, μιά άντηχητική ή εδγλωττη σιωπή. Η σιωπή παραμένει άναπόφευκτα μιά μορφή λόγου (σέ πολλές περιπτώσεις μιά μορφή καταγγελίας) καί ένα στοιχείο διαλόγου».¹⁵

13. Πρβλ. Νάσος Βαγενάς «Η είρωνική γλώσσα» έφημ. *Φιλολογική Καθημερινή* (κυρίως στό β' μέρος 30 Ιανουαρίου 1977). Επίσης: *Ο Ποιητής κι ό Χορευτής* (έκδ. Κέδρος) σελ. 99-102.

14. Πρβλ. Σούζαν Σόνταγκ: *Η αισθητική τής Σιωπής* μεταφρ. Άρης Μπερλής (Περιοδικό Σπείρα τεύχος 2) σελ. 151.

ε. Ἡ οὐδέτερη γραφή

Ὁ Μπάρτ ἀναφερόμενος στή χρήση τῆς σιωπῆς ἀπό τούς σύγχρονους συγγραφείς γράφει:

«Ἡ νέα οὐδέτερη γραμμή τοποθετεῖται μέσα στίς κραυγές καί στίς κρίσεις χωρίς νά συμμετέχει. Ἀποτελεῖται ἀπό τήν ἀπουσία τους. Ὡστόσο, αὐτή ἡ ἀπουσία εἶναι ὀλοκληρωτική, δέ γνωρίζει κανένα καταφύγιο, κανένα μυστικό· δέν μπορούμε λοιπόν νά ποῦμε ὅτι εἶναι μιά γραφή ἀπαθῆς· μάλλον εἶναι μιά γραφή ἀθάα.»¹⁶

Στό *Λαβύρινθο τῆς Σιωπῆς* ὁ ποιητής μετατρέπεται σ' ἕναν οὐδέτερο παρατηρητή γιά νά διασώσει μέσα στή γενική σύγχυση τήν ἀθωότητά του.

«Ἄν ἡ γραφή εἶναι ἀληθινά οὐδέτερη», γράφει ὁ Μπάρτ, «ἄν τό λεκτικό ἰδίωμα ἀντί νά εἶναι μιά ἀδάμαστη πράξη, φτάνει στήν κατάσταση μιάς καθαρῆς ἐξίσωσης, ἔχοντας τήν πυκνότητα μιάς ἀλγεβρας μπρός στό κενό τοῦ ἀνθρώπου, τότε ἡ λογοτεχνία πρέπει νά θεωρεῖται νικημένη, γιατί ἡ ἀνθρώπινη προβληματική ἀποκαλύπτεται καί δίνεται χωρίς χρῶμα, κι ὁ συγγραφέας εἶναι, ἀνεπίστροφα, ἕνας τίμιος ἀνθρώπος.»¹⁷

Αὐτές ἀκριβῶς τίς προϋποθέσεις φαίνεται νά ἔχει, σ' ὅλη τή μέχρι τώρα πορεία τῆς, ἡ δουλειά τοῦ Βαγενᾶ. Γιά νά ἀποφύγει τήν ἀπιστία τῆς λευκῆς γραφῆς ὁ ποιητής μετατοπίζεται διαρκῶς μέ ἀνανεωτικές προσπάθειες. Στό *Λαβύρινθο τῆς Σιωπῆς* φαίνεται ἡ καθαρότητα τῆς ματιᾶς τοῦ παρατηρητή. Ἄλλά γιά τί εἶδους ματιᾶ πρόκειται;

Φιλοσοφικό / Ἡ φαινομενολογία τῆς ψυχικῆς εἰκόνας

Στό *Λαβύρινθο τῆς Σιωπῆς* θά μπορούσαμε νά μιλήσουμε γιά τήν εἰκονογράφηση τοῦ συναισθήματος. Δηλαδή τήν περιγραφή ἑνός συνόλου ψυχικῶν φαινομένων διαμέσου μιάς φαντασίας πού χρησιμοποιεῖ εἰκόνες μέ ἀκαθόριστα, ἀόριστα ἢ κινητά περιγράμματα, πού συνδυάζονται μ' ἕναν τρόπο ὑποκειμενικό καί συναισθηματικό.

Ἡ ὄσο γίνεται μεγαλύτερη διαύγεια τῆς ψυχολογικῆς ἀνάλυσης ἀπαιτεῖ τήν ἐπιστροφή στά ἴδια πράγ-

15. Πρβλ. Σούζαν Σόνταγκ, ὄπ. πρ., σελ. 131-132. Ἐδῶ θά μπορούσαμε νά κάνουμε μιά ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρουσα παρατήρηση: Στή ζωγραφική τοῦ τετάρτου ἑνός πίνακα δέν μπορεί νά περιέχει σιωπή. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Κατίνσκι, στό «Σημεῖο-Γραμμή-Ἐπίπεδο» (ἐκδ. Δωδώνη σελ. 32-33), ἄν ἔχουμε ἕνα σημεῖο στό κέντρο τοῦ βασικοῦ ἐπιπέδου «... Καθῶς μεταθέτουμε τό σημεῖο ἀπό τό κέντρο τοῦ βασικοῦ ἐπιπέδου — κατασκευή φυγόκεντρο — ἡ διπλή ἀντήρηση γίνεται ἀντιληπτή: 1. ἀπόλυτη ἠχητικότητα τοῦ σημείου 2. ἠχητικότητα τῆς δοσμένης θέσης στό πρωταρχικό ἐπίπεδο.

»Αὐτή ἡ δευτερεύουσα ἀντήρηση, πού ἡ κεντρική κατασκευή εἶχε ἀποσωπῆσει, ξαναγίνεται ἀντιληπτή καί μετασχηματίζει τόν ἀπόλυτο ἦχο τοῦ σημείου σέ ἀντήρηση σχετική». Ἐτσι θά συμφωνούσαμε ἴσως μέ τήν ἀποψη, ὅτι ὁ μοναδικός πίνακας πού δηλώνει σιωπή, ἀλλά στήν ἀπόλυτη μορφή τῆς, θά πρέπει νά εἶναι ἐκεῖνος τοῦ Καζιμίρ Μάλεβιτς μέ τίτλο «Ἄσπρο τετράγωνο σέ ἄσπρο φόντο» (1914).

16. Πρβλ. Ρολάν Μπάρτ: *Ὁ Βαθμός Μηδέν τῆς γραφῆς* (ἐκδ. '70 μεταφρ. Κώστας Παπαγεωργίου) σελ. 86-87.

17. Πρβλ. Ρολάν Μπάρτ, ὄπ. πρ., σελ. 88.

ματα. Αὐτό ἐπιτυγχάνεται διαμέσου τῆς ψυχικῆς εἰκόνας. Ἐπιχειρεῖται στήν ποίηση αὐτοῦ τοῦ εἶδους μιά μεγέθυνση συναισθημάτων μέ τή «σωματική» τους καί αἰσθητή τους μορφή.

Ἄλλά συγχρόνως ἐπιδιώκεται ἡ ἀναγωγή τους σέ μιά οὐσία. Αὐτό τό φυσικό ἢ αἰσθητό ὄσο καί ψυχικό ἢ νοητό περιεχόμενο, ἀκόμα καί μέ τήν παρεμβολή τῆς κρίσης, ὀδηγεῖ στήν παραγωγή κάποιου ἰδεατοῦ νοήματος. Σάν μιά ἐξιδανίκευση τῆς συναισθηματικῆς ἐμπειρίας.

Ὡστόσο αὐτό τό φαινόμενο πού ἐμφανίζεται στή συνείδηση τοῦ δημιουργοῦ — πού δίνεται δηλαδή διαμέσου τῆς ὄρασης καί πού ζητεῖται ἀπό ἐμᾶς διαμέσου τῆς νόησης — δέν ἔχει πηγὴ τοῦ κάποια μεταφυσικῆ ἀνάγκη πού ἐπιδιώκει νά ἐκφραστεῖ μέσω τοῦ δεδομένου τρόπου. Παρουσιάζεται ἀκριβῶς ὅπως εἶναι, μέ ὄλο τό μυστήριο καί τό μυστικό του. Σάν στοιχεῖα μόνιμα καί νομιμοποιημένα. Μ' ὅλη τήν προβληματική καί τήν ἐνέργεια τῆς σκοτεινότητάς τους. Ἐτσι πολλές φορές ἀδυνατοῦμε νά ξεχωρίσουμε μιά πραγματικότητα ἀπό μιά φαινομενικότητα. Ἴσως γιατί ἡ θέαση, περνώντας ἀπό τούς χωματένιους δρόμους τῆς φαντασίας, ἀποσταθεροποιεῖ τό τοπίο. Ἡ σύλληψη τῆς οὐσίας φαίνεται πολλές φορές νά ἐξαντλεῖται στήν πορεία αὐτῆς τῆς ἀνάλυσης τοῦ ψυχικοῦ φαινομένου, μέ ἀποτέλεσμα νά χαρακτηρίζεται ἐνορατική.

Ἐτσι ἡ ἐνορατική σύλληψη τῆς οὐσίας φαίνεται νά εἶναι ἀποτέλεσμα, ὄχι μιάς ἰδεολογίας μεταφυσικῆς, ἀλλά μιάς πρακτικῆς ποιητικῆς. Διαμέσου τῆς ἄμεσης ἐποπτείας ἡ συνείδηση ἀντιλαμβάνεται σαφέστερα τήν οὐσία τοῦ βιώματός της. Δηλαδή τό ἀνάγει αὐτόματα στή σφαῖρα τοῦ ἰδεατοῦ. Στό *Λαβύρινθο τῆς Σιωπῆς* γίνεται μιά βασανιστική προσπάθεια γιά τήν ἀκριβέστερη χαρτογράφηση αὐτῆς τῆς πορείας.

Ἡ πραγματικότητα, μετά τήν ἐσωτερική ἐμπειρία, δέν εἶναι αὐτή πού μᾶς δίνει ἡ ἐξωτερική ἀντικειμενικότητα, ἀλλά ὁ καρπός μιάς σύνθεσης πού κάνει ἡ συνείδησή μας. Ὁ κόσμος τῆς συνείδησής μας συγκροτεῖται μέσα ἀπό τήν ἐπεξεργασία τῶν δεδομένων πού παράγουν τά νοήματα.

Τά περιεχόμενα πού δομοῦνται μέσα στή συνείδηση ἀπό τά στοιχεῖα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου εἶναι ἀκριβῶς τό ὑλικό γιά τήν ἔκφραση τῶν συγκινήσεων. Αὐτό τό ὑλικό τῆς συναισθηματικῆς κοσμογραφίας διατηρεῖ, στή δημιουργία τοῦ Βαγενᾶ, τήν ἐσωτερική του ἀρμονία χάρι στή λογική σύνθεση τῶν εἰκόνων του. Τό βίωμα πού θεωρεῖται δεδομένο αἰσθημα ἐμφανίζεται μπροστά στή συνείδηση καί θά πρέπει νά περιγραφεῖ. Ἡ περιγραφή ἑνός βιώματος πού λαβαίνει ὑπόσταση στό ἐπίπεδο τοῦ φανταστικοῦ ἀπαιτεῖ μιά παλινδρόμηση. Γι' αὐτό τό λόγο ὁ Βαγενᾶς χρησιμοποιεῖ σύνολα εἰκόνων ἀπό τά ὁποῖα δημιουργοῦνται παραστάσεις διαρθρωμένες μέ μιά λογική σειρά. Ἡ συνειδητοποίηση τοῦ αἰσθήματος ἔχει πραγματοποιηθεῖ ἀπό μιά παρόμοια διάρθρωση.

Εἶπαμε πιό πάνω ὅτι ὁ Βαγενᾶς δέν θίγει ποτέ κάτι πού λειτουργεῖ κρυπτικά πίσω ἀπό τά φαινόμενα. Θά συμπληρώναμε μάλιστα ὅτι χαρακτηρίζεται ἡ δημιουργία του ἀπό αὐτήν ἀκριβῶς τήν ἔλλειψη. Ἡ γραφή του καταγίνεται ἀποκλειστικά μέ τό δεδομένο ὡς φαινόμενο. Χωρίς νά ἐνδιαφέρεται ἄν αὐτό τό δεδομένο εἶναι πραγματικότητα ἢ ἀπλή ἐμφάνεια. Τό μόνο βέβαιο εἶναι ὅτι τό δεδομένο πού ἐκφράζεται ὑπάρχει.

Αὐτό μαζί μέ τήν οὐδετεροποίηση τοῦ ποιητῆ στό *Λαβύρινθο τῆς Σιωπῆς* καί τήν χρησιμοποίηση τρίτου γραμματικοῦ προσώπου δίνει μιά τάση καί μιά κατεύ-

θυση προς τό αντικειμενικό. Παρ' όλες τις υποκειμενικές διεργασίες ή πορεία θεμελιώνεται σε κάτι πού μπορεί νά θεωρηθεί σταθερό. Στίς ουσίες, στά καθαρά βιώματα. Κι αυτό έχει νά κάνει μέ τή φαινομενολογική αντίληψη γιά τόν κόσμο.

Δέν ενδιαφέρει ή ενέργεια ή ή στάση του υποκειμένου, αλλά εκείνο πού γνωρίζει, αγαπά ή μισεί, εκείνο γιά τό όποιο άμφιβάλλει τό υποκείμενο. Ένδιαφέρει κυρίως αυτό πού εμφανίζεται ένώπιον τής συνειδήσεως του υποκειμένου. Κι αυτό είναι τό δεδομένο.

Ή σειρά τών χωρίων του *Λαβύρινθου τής Σιωπής* είναι μιά διαρκής πορεία προς τήν ουσία τών βιωμάτων.

Ψυχαναλυτικό / α. Μορφές επιθυμίας

Ή επιθυμία είναι ή τάση πού διακρίνεται από τήν παρόρμηση και τή θέληση και άντιδιαστέλλεται από τήν άποστροφή και τήν άδιαφορία. Ή επιθυμία είναι κυρίως ή τάση νά συμμετέχουμε σε μιά πράξη ή σε μιά κατάσταση, χωρίς άναγκαία και σε όλες τις περιπτώσεις νά ύπάρχει ή άναπαράσταση τής συναισθηματικής ιδιότητας του σκοπού της (δηλαδή ή προϋπόθεση τής συγκίνησής μας από αυτήν).

Δέν είναι τυχαίο ότι ή επιθυμία στά λατινικά είναι concupiscentia και προπαντός libido. Αυτός ό «πόθος τής ήδονής» έχει σαν αντίβαρο τό «ένστικτο του θανάτου» (Φρόντ).

Στή *Συντεχνία* θά μπορούσαμε νά μιλήσουμε γιά τό διχασμό στό ρόλο τών προσωπειών του Βαγενά. Στο *Λαβύρινθο τής Σιωπής* διαβάζουμε συχνά τή λέξη επιθυμία. Τό τρίτο πρόσωπο πού συνήθως τήν εκφράζει σημαδεύεται συγχρόνως από τήν τάση του αυτή. Μέ τις μορφές τής επιθυμίας έχει άσχοληθεί ιδιαίτερα ό Λακάν.

Κατά τόν Λακάν ή γέννηση από μόνη της, άποτελεί ένα βίωμα του κενού, πού άναλαμβάνει νά τό γεμίσει ή ένεργοποίηση τών ένστικτων. Τό ψυχικό μας όργανο δέν κινείται σύμφωνα μέ τις άνάγκες τής στιγμής, αλλά σύμφωνα μέ τις παραστάσεις πού του έχουμε δημιουργήσει γι' αυτές τις άνάγκες. Αυτή ή κίνηση είναι ή επιθυμία.

Ή κίνηση αυτή είναι παλινδρομική. Ή από τή μιά άξιώνει τήν άναγνώρισή της από τους άλλους (έπικοινωνία) κι από τήν άλλη χαρακτηρίζεται από τήν άκόρεστη δίψα της γιά τήν τελική πλήρωση (άρση τής έπικοινωνίας). Ό κοινός διαιρέτης κάθε επιθυμίας είναι ό θάνατος, μιά άπολύτως ιδιωτική κλήση, «παρούσα», όπου βρίσκεται παρούσα κι ή άμοιβαιότητα του έρωτα.

Ό έρωτας, κατά τόν Λακάν, ως δεσμός τής ήδονής, παράγει και συντηρεί τήν άμοιβαιότητα και τό κάθε άτομο έξουδετερώνει μερικά τό ένστικτο του θανάτου του άλλου ατόμου. Ή πορεία τής libido όμως προσκρούει πάνω στην άπαίτηση του ένστικτου του θανάτου νά θέλει τό άτομο νά πεθάνει μόνο, έρήμην τής συντροφικότητας πού τό μετρίαζε μέχρι τότε.

Αυτήν άκριβώς τήν κίνηση τής επιθυμίας και κυρίως τής σεξουαλικής άνάμεσα στους δύο πόλους τής ζωής μας — τόν έρωτα και τό θάνατο — εκφρασμένης περισσότερο από τή μεριά τής ματαιώσεως τήν βρίσκουμε νά διαρρέει, όχι μόνο τό *Λαβύρινθο τής Σιωπής*, αλλά όλόκληρη τή μέχρι τώρα ποιητική δημιουργία του Νάσου Βαγενά. Τί γίνεται, λοιπόν, όταν οι δυνατότητες πού διαθέτει ό ψυχικός μηχανισμός, άποτύχουν νά συγκρατήσουν τήν υπερβολική ένταση ή πα-

ρότρηση, πού δημιουργούν οι παλινδρομήσεις και οι άντιστάσεις πού περιγράψαμε;

Β. Ψυχική ματαιώση (Frustration)

Ή άπογοήτευση ή ψυχική ματαιώση (frustration) δλώνει τήν παρεμπόδιση ή άνατροπή μιάς αισθητής άνάγκης και τά συναισθήματα πού προκύπτουν από αυτή τήν παρακώλυση.

Αυτή άκριβώς ή άρση τής επιθυμίας φαίνεται νά άφορά τή συναισθηση (κύριο παράγοντα του ποιητικού λόγου) στο *Λαβύρινθο τής Σιωπής*, όπως άκριβώς ό διχασμός άφορά τή χρονικότητα (κύριο παράγοντα του πεζού λόγου) στη *Συντεχνία*.

Θά προσπαθήσουμε κάνοντας άναφορές στις άντιστοιχες σελίδες του *Λαβύρινθου τής Σιωπής* νά άποσαφηνίσουμε τήν έννοια τής ψυχικής ματαιώσεως:

Ή ματαιωμένη άνάγκη, λοιπόν, μπορεί νά είναι όποιαδήποτε άνάγκη, είτε πρόκειται γιά τήν έπίτευξη ένός έξιδανικευμένου σκοπού (σελ. 53) ή αντικειμένου (σελ. 14), είτε γιά τήν εκδήλωση μιάς συγκίνησης (σελ. 27) ή συνήθειας (σελ. 45), είτε γιά τήν επιθυμία νά σκέπτεται κανείς τόν έαυτό του κατά όρισμένους τρόπους (σελ. 34). Ή άνάγκη μπορεί νά ματαιώνεται όλόκληρωτικά (σελ. 39) ή μερικά (σελ. 49) και τό κώλυμα ή φράγμα μπορεί νά είναι έξωτερικό (σελ. 23) ή έσωτερικό (σελ. 25), ύλικό (σελ. 32) ή κοινωνικό (σελ. 30), προσωπικό (σελ. 33) ή άπρόσωπο (σελ. 40).

Στήν ψυχανάλυση ή έννοια τής επιθυμίας είναι κατάλληλη νά χρησιμοποιηθεί ειδικότερα γιά τήν άνάγκη πού συνδέεται μ' ένα σκοπό και μ' ένα άντικείμενο κατάλληλο γιά νά φτάσει κάποιος στό σκοπό αυτόν. Αυτό άκριβώς τό αίτημα δείχνει τήν παρείσφρηση τής επιθυμίας άνάμεσα σε μās και τόν διπλανό μας.

Ό Βαγενάς κάνοντας στο *Λαβύρινθο τής Σιωπής* τή μεγέθυνση του συναισθήματος ένός τρίτου δέν προσπαθεί μόνο νά τό διασώσει και νά τό περιγράψει, αλλά επιχειρεί νά κάνει κριτική στην πορεία, τήν εξέλιξη και τήν κατάληξή τους.

Είδαμε πιο πάνω ότι τό έγώ, ή επιθυμία και ό διπλανός μας είναι τρεις άλληλένδετοι κρίκοι τής ίδιας αλυσίδας. Όταν ή άπογοήτευση ματαιώσει τήν επιθυμία, διαταράσσεται συγχρόνως ή ίσορροπία του έγώ μέ τόν διπλανό μας. Ποιές είναι όμως οι συνέπειες τών ψυχικών διαταραχών, πού επιφέρει ή ψυχική ματαιώση, έτσι όπως περιγράφεται σ' ένα μεγάλο μέρος του *Λαβύρινθου τής Σιωπής*; Και ποιά είναι ή στάση τής τέχνης άπέναντι στην άπελευθέρωση τών επιθυμιών πού άποβεί ό πολιτισμός μας;

Κοινωνιολογικό / α. ή καταπιεστική άνοχη

Ή άπογοήτευση ή ψυχική ματαιώση (frustration) δέν είναι άτομικό φαινόμενο, αλλά κατεξοχήν κοινωνικό. Γι' αυτό κατά τόν Μαρκοϋζε έχει τις ρίζες του στην εκπαίδευση, πού προσφέρει τήν άπατηλή έλευθερία τής αυτοπραγμάτωσης στον σπουδαστή.

Στήν προσπάθεια νά βρεί κανείς από μόνος του τόν έαυτό του, δημιουργεί μιά κατανάλωση άπαραίτητης ενέργειας και μιά μεγάλη ψυχική καταπίεση. Παύει ή συνειδητή διαμόρφωση του χαρακτήρα και άκριβώς έδω μπαίνουν σε ένέργεια οι άλλωτριωτικές καταστάσεις. Συγχρόνως τό άτομο άπομονώνεται από τήν πολιτική του διάσταση, άπ' όπου κύρια θά πρέπει νά ψάξει γιά τήν ταυτότητά του. Όδηγείται σε μιά προσωπι-

κή και ιδιωτική εξέγερση από την οποία λείπει ο αληθινός στόχος. Αφήνει έτσι ανέπαφους τους πραγματικούς καταπιεστικούς μηχανισμούς. Θίγοντας αυτό το θήμα στη μελέτη του *Καταπιεστική άνοχη* ο Μαρκοῦζε καταλήγει:

«Ο υποβιβασμός, που συμβαδίζει με την αυτοπραγματοποίηση αυτής της μορφής, είναι τόσο καταπιεστικός, όσο αυτός εξασθενεί την αναγκαιότητα και τη δύναμη του νοῦ, την καταλυτική δύναμη εκείνης της άτυχης συνείδησης, η οποία δέν εὐωχεῖται στην αρχετυπική, προσωπική ἀπελευθέρωση από την ἀπογοήτευση (frustration) — από αυτό το ἀπελπιστικό ξαναζωντάνεμα του Id (es, Αυτό), το οποίο ἀργά η γρήγορα ὑποτάσσεται στον πανταχού παρόντα ὀρθολογισμό της γραφειοκρατίας — ἀλλά ἀναγνωρίζει την τρομακτικότητα του Ὀλου στην προσωπική ἀποτυχία και πραγματοποιεῖται ἀκριβῶς σ' αὐτή τή γνώση.»¹⁸

Β' Ἡ αἰσθητική διάσταση

Ἡ *Λαβύρινθος τῆς Σιωπῆς* θίγει ἀκριβῶς αὐτό τὸ ἀτομικό πρόβλημα που γίνεται ἀκόμα πιό τραγικό όταν ἐνταχθεῖ στην κοινωνικότητά του. Ὁ Βαγενᾶς ἐπίσης ἀσκεῖ, ὅπως εἶπαμε παραπάνω, καὶ μιά κριτική σ' αὐτή τὴν ἐπιθυμία που ὀφείλεται στην καλλιτεχνική του ἰδιοσυγκρασία. Ὁ ἴδιος ὁ Μαρκοῦζε ἔχει μιλήσει γι' αὐτὸ τὸ θέμα στὸ βιβλίο του *Ἔρωσ καὶ πολιτισμός* ὡς ἑξῆς:

«Ἐνῶ ὁ θεωρητικός λόγος (νόηση) παρέχει τίς ἀριστοὶ ἀρχές τοῦ ἐπιστητοῦ καὶ ὁ πρακτικός λόγος ἐκείνες τῆς ἐπιθυμίας (θέληση), ἡ λειτουργία τῆς κρίσης μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στίς δύο αὐτές με μέσο τὸ αἶσθημα τοῦ πόνου καὶ τῆς ἡδονῆς. Συνδυασμένη με τὸ αἶσθημα τῆς ἡδονῆς, ἡ κρίση εἶναι αἰσθητική καὶ τὸ πεδίο τῆς ἐφαρμογῆς τῆς εἶναι ἡ τέχνη.»¹⁹

Ἡ δημιουργία ἐνός ἀπωθητικοῦ πολιτισμοῦ ἔχει συνέπεια τὴ φυλάκιση τῶν ἐνστικτῶν. Προηγουμένως μιλήσαμε γιὰ τὴν ἄρση τῶν ἐπιθυμιῶν που ἐπιβάλλει ἡ καθημερινότητα. Ἡ μόνη ὁδός που μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει στην ἀποδέσμευση τῶν ἐνστικτῶν δέν εἶναι παρά ἡ φανταστική που μᾶς ἀνοίγεται διαμέσου τῆς τέχνης. Γράφει ὁ Μαρκοῦζε:

«... ὀρισμένα ἀρχέτυπα τῆς φαντασίας σ' ἀντίθεση με τοὺς ἥρωες τῆς ἀπωθητικῆς παραγωγικότητας συμβολίζουν τὴ δημιουργική δεκτικότητα καὶ δέν ἐπιδιώκουν τὴν καταστροφή τοῦ πολιτισμοῦ. Αὐτὰ τὰ ἀρχέτυπα (Ὀρφέας, Νάρκισσος) δραματίζονται τὴν πλήρωση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσης, ὄχι με μέσο τὴν κυριαρχία καὶ τὴν ἐκμετάλλευση ἀλλὰ τὴν ἀπελευθέρωση ἐσωτερικῶν δυνάμεων τῆς λίμπιντο... Τὸ ἀντιπροσωπευτικό περιεχόμενο τῶν Ὀρφικῶν καὶ Ναρκισσιστικῶν εἰκόνων που δώσαμε ἦταν ἡ ἐρωτική συμφιλίωση (ἔνωση) τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσης στὴν αἰσθητική στάση, ὅπου τάξη εἶναι ὁμορφία καὶ δουλειά εἶναι παιχνίδι.»²⁰

Αὐτὴ ἀκριβῶς τὴ συμφιλίωση δραματίζεται ὁ Βαγενᾶς στὸ ποίημά του «Ἀνακρεόντειον»,²¹ ἐνῶ τὴν ἀνα-

φορά μας στὸν ἐξεγερμένο φιλόσοφο δέν τὴν κάνουμε τυχαία. Ὁ ἴδιος ποιητὴς ἔχει γράψει ἓνα ἀπὸ τὰ πιό ἀντι-ἐξουσιαστικά ποιήματα που ἔχουμε διαβάσει στὰ ἑλληνικά. Πρόκειται γιὰ τὸ πρῶτο ποίημα τῆς συλλογῆς *Βιογραφία*, ὅπου ὁ ἐρχομός τῆς Ἐνοιξῆς συνδυάζεται με τὴν ἐκρηξη μιᾶς ἐπανάστασης ἀπὸ τὴν ὅποια ὁ ποιητὴς ζητᾶει ρητὰ τὴν κατάργηση κάθε μορφῆς ἀρχηγίας:

*«Νά γινότανε μιά ἐπανάσταση. Κεφάλια νά πέφτανε
ξαναφινικά*

*καὶ στὴ θέση τους
Νά μὴ φύτρωνε τίποτε*

*Ἐπειτα ἀπὸ χρόνια τὰ σώματα ν' ἀφήνονταν ἐλεύθερα.
Νά κυκλοφοροῦνε*

Ἐνθύμια τοῦ παλιοῦ καθεστῶτος»

(Βιογραφία (I))

Με τὸν ἐμπρεσιονισμό καὶ τὸ ρεαλισμὸ τῶν εἰκόνων του καὶ ταυτόχρονα με τὸν δραματισμὸ καὶ τὴν ἄσκηση κριτικῆς, ὁ Βαγενᾶς, φαίνεται νὰ ἀποδίδει θαυμάσια τὸ πνεῦμα ἐνός ζωγράφου σάν τὸν Βέλγο Τζάιημς Ἐνσόρ. Ἐνῶ ἀπ' τὴν ἄλλη μεριά ἐπαληθεῖται τὸ σύνθημα τῶν παρισινῶν τοίχων τοῦ '68: «Νά εἶστε ρεαλιστές: ἀπαιτήστε τὸ ἀδύνατο».

18. Πρβλ. Χέμπερτ Μαρκοῦζε: *Καταπιεστική ἀνοχη* (Περιοδικό *Δευκαλίων* 4) σελ. 350.

19. Πρβλ. Χέμπερτ Μαρκοῦζε: *Ἔρωσ καὶ Πολιτισμός* (ἐκδ. Κάλβος) σελ. 178.

20. Πρβλ. Χέμπερτ Μαρκοῦζε, ὅπ. πρ., σελ. 179-180.

21. Ἀπὸ τὴ συλλογὴ *Τὰ γόνατα τῆς Ρωζάνης* σελ. 33.

Θανάσης Ντόκος

ΚΟΛΕΤ ΝΤΟΥΛΙΝΓΚ

το σύνδρομο
της Σταχτοπούτας

Ο φόβος της γυναίκας
μπροστά
στην ανεξαρτησία

Εκδόσεις Γλᾶρος

Ἡμίμετρα

Εἶναι γνωστό τό φιλελεύθερο πνεῦμα μέ τό ὁποῖο ὁ νόμος τῶν ἀνατολικῶν χωρῶν ἀντιμετωπίζει τούς ἀνθρώπους. Οὐδείς περιορισμός ὑπάρχει ἔτσι στήν κατοχή μαχαιροπήρουνων, κατσαβιδῶν, ψαλιδιῶν, Μπλάκ ἐντ Ντέκερ κ.λπ., καίτοι, ὅπως εἶναι γνωστό, πρόκειται γιά φονικά ἐργαλεῖα πού εἶναι δυνατόν νά χρησιμοποιθοῦν κατά τῆς ἐννόμου τάξεως. Τό κενό ἦρθε νά καλύψει, στή Ρουμανία, πρόσφατη κυβερνητική ἀπόφαση σύμφωνα μέ τήν ὁποία οἱ Ρουμάνοι θά μπορούν νά ἔχουν στήν κατοχή τους γραφομηχανή μόνο κατόπιν εἰδικῆς ἀδείας, ἀλλιῶς θά διώκονται.

Τό μέτρο εἶναι ὀρθό διότι ἓνα κείμενο πολυγραφημένο ἔχει, ὅσο νά 'ναι, ἄλλη σοβαρότητα ἐάν εἶναι ἀπό γραφομηχανή. Ἀλλά καί τό χειρόγραφο μπορεῖ νά κάνει τή ζημιά του. Ἐκκρεμεῖ λοιπόν: α) Ἡ ἀπαγόρευση τοῦ καρμπόν, β) ἡ καταγραφή ὄλων τῶν γραφικῶν χαρακτήρων καί ἡ ἀρχειοθέτηση δειγμάτων τους, γ) ἡ σφράγιση ὄλων τῶν στυλό. Ὅμως ἀσύδοτα θά τά ἀρήσουμε, κ, Τσαουσέσκου, τά μολύβια, τά μπίκ, τούς ραπιδογράφους, τά φτερά;

Αὐτοδημιούργητοι καί ἰδιοκτῆτες

Συμπαραστέκεται ἡ Νομαρχιακή Ἐπιτροπή Ἐβρου τοῦ ΠΑΣΟΚ, ἀρχές Ἀπριλίου. Καί χειμαζόμενος ὁ κ. τάδε, ἰδιοκτῆτης τοῦ ξενοδοχείου Χιψί τοῦ Διδυμοτείχου, ὅπου καί ὁ μπουρλοτιέρης λέβητας:

«Ἐκφράζουμε τήν συμπαράστασή μας στόν αὐτοδημιούργητο καί ἰκανό ἐπιχειρηματία, ἰδιοκτῆτη τοῦ ξενοδοχείου.

Ὁ περήφανος δημοκρατικός λαός τοῦ Ἐβρου διατρανώνει τήν καθολική του ἀντίθεση στίς πράξεις αὐτές ἀποσταθεροποίησης πού προέρχονται ἀπό ἐπαγγελματίες ἐχθρούς τῆς δημοκρατίας στόν τόπο μας».

Αὐτοδημιούργητος λοιπόν ὁ «ἰκανός ἐπιχειρηματίας». Τουτέστιν ἐκ τοῦ μηδενός; Σάν ἄλλος Πλάστης μορφοποίησε τό κενό; Χωρίς καμιά συνάφεια (ἐκμετάλλευση, ἔστω) μέ τό πλῆθος; Χωρίς ὑπεραξίες καί κομπίνες; Ἀσπόρω συλλήψει;

Ἡ μήπως ἡ κομματική του ἰδιότητα ἐξαγνίζει τά ἰδιόκτητα;

Αὐτοδημιουργία, αὐτοδιαχείριση, αὐτοοργάνωση, αὐτοϊκανοποίηση — καί νά ζοῦμε γιά ἓνα ἄλλοθι, γιά ἓναν ἑτεροχρονισμό.

Ἡ τέταρτη ἐξουσία

Διάλογος μεταξύ πρώην καί ἐν ἐνεργείᾳ δημοσιογράφου, ὅπως τόν μεταφέρει ὁ Γ.Β. στήν Ἐλευθεροτυπία:

— Γιατί, κ. ὑπουργέ, καλέσατε καί τούς πολιτικούς συντάκτες νά παρίστανται στίς πρωθυπουργικές ἀνακοινώσεις γιά τίς κοινωνικοποιήσεις τῶν ὀργανισμῶν;

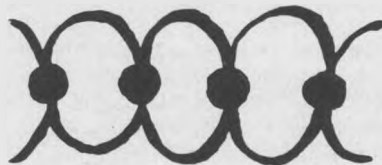
— Γιά νά φανεῖ ὅτι ἡ κυβέρνηση προσδίδει βαρῆτητα στά πολυσήμαντα μέτρα...

— Μά ἀφοῦ δέν ἔκαναν οἱ δημοσιογράφοι ἐρωτήσεις. Πι τούς θέλατε;

— Νά κάνετε ἐρωτήσεις. Ποιός σᾶς ἐμπόδισε;

— Ἐσεῖς. Πι μᾶς θέλατε, λοιπόν; Γιά... ντεκόρ στίς κάμερες τῆς τηλεόρασης;

— Ὅποιοι δέν ἤθελε νά παρίσταται μπορούσε νά μὴν ἔρθει.

150ετηρίδα Α.Δ. Κοραή

Φέτος δέν γιορτάζονται μόνο τά 50χρονα από τό θάνατο του Κ.Π. Καβάφη, αλλά και τά 150χρονα από τό θάνατο του Α.Δ. Κοραή. Φαίνεται πώς αυτός ό δεύτερος έπετειακός έορτασμός, άν και χωρίς φανφάρες, στάθηκε γόνιμη άφορμή για νά προστεθούν στην κοραϊκή έρευνα κάποια έργα που προωθούν αυτή την ύπόθεση. Γεγονός που κάπως δύσκολα θά μπορούσε νά διαπιστώσει κανείς — εξαιρώντας πάντα τους φιλόλογους που ασχολούνταν μέ τό καθαφικό έργο και πριν από τό έτος Καβάφη — στην πολλή συναφεια του κόσμου γύρω από τόν ποιητή. Αυτό

όμως είναι άλλο θέμα. Τό «Έργο» αυτό, λοιπόν, είναι καταρχήν τό *Διήμερο Κοραή* που οργανώθηκε στις 29 και 30 'Απριλίου από τό Κέντρο Νεοελληνικών Έρευνών του ΕΙΕ. Οι περισσότερες έπιστημονικές εισηγήσεις που άκούστηκαν κατά τό Διήμερο προώθησαν τις κοραϊκές έρευνες, οι όποιες, άν και, όπως σωστά διαπιστώθηκε εκεί, δέν υπήρξαν ποτέ ιδιαίτερα δημοφιλείς, βρίσκονται σε ύψηλό επίπεδο. Οι κάθε φορά προσεγγίσεις του κοραϊκού έργου συμβαδίζουν άλλωστε μέ κάποιες νεότερες προβληματικές που προκύπτουν π.χ. από την ιστοριογραφία, τή γλωσσολογία, αλλά και τά ιδεολογικά και πολιτικά ζητήματα μέσα στην «έπιστήμη» και την περιρρέουσα άτμόσφαιρα της «πνευματικής» ζωής. Ένα έργο στοχαστικό και στρατευμένο είναι βέβαια πάντα ζωντανό και ίσως ό Κοραής στάθηκε τυχερός που δέν ήταν ποιητής για νά φλυαρεί ό καθείς ανέξοδα πάνω στό πτώμα του. Ήταν τυχερός κιόλας που στό έργο του έσκυψε μιά ομάδα από τους εκλεκτότερους μελετητές που διαθέτουμε. Και βέβαια όλα αυτά δέν είναι τυχαία.

Στό ίδιο Διήμερο οργανώθηκε έκθεση κοραϊκού βιβλίου και εικονογραφικού ύλικού. Άλλο «έργο» που προέκυψε μ' άφορμή την έπέτειο είναι ή φωτοτυπική ανάπτυξη των πολιτικών φυλλαδίων του Α.Δ. Κοραή, τά όποια προσφέρθηκαν σ' όσους παρακολούθησαν τις εργασίες του Διήμερου. Τά δέκα φυλλάδια συ-

νοδεύονται από ένα εισαγωγικό κείμενο της Λουκίας Δρούλια. Ή μελέτη της Λ. Δρούλια είναι διαφωτιστική και χρήσιμη για τόν αναγνώστη των φυλλαδίων, διότι χαράζει μέ συντομία και σαφήνεια τό ιστορικό πλαίσιο των ιδεολογικών και πολιτικών ζυμώσεων στις όποιες παρεμβαίνει μέ τά κείμενά του ό Κοραής.

Μέσα σ' όλα αυτά άς μνή ξεχνάμε πώς έφέτος εκδόθηκε ύποδειγματικά από τόν Φίλιππο Ήλιού τό «*Άσμα Πολεμιστήριον*» και κυκλοφόρησε από τους ίδιους πάνω κάτω άνθρώπους, μέ φορέα τόν *Όμιλο Μελέτης του Έλληνικού Διαφωτισμού*, την έπιστασία του Κ.Θ. Δημαρά και έπιμελητή της έκδοσης τόν Έμμανουήλ Φραγκίσκο, ό Ε' τόμος της *Άλληλογραφίας* του Άδαμαντίου Κοραή, έργο μνημειώδες για τά ελληνικά δεδομένα.

Έφέτος γιορτάζουμε τρία Κ: Καβάφης, Κοραής, Καζαντζάκης. Όταν περάσει και ό χρόνος τούτος, θά είχε ενδιαφέρον νά άποπειραθεί κάποιος τή άποτίμηση των άφιερωμάτων και τή σύγκριση των τριών περιπτώσεων. Άν πιστεύει φυσικά πώς όταν ένα έργο είναι «ζωντανό» έχει τή δυνατότητα νά παράγει κάποιες αντίστοιχίες και στό χώρο του λεγόμενου δευτεροβάθμιου λόγου, εκείνου της κριτικής πώς ύπάρχει κάτι σάν εκείνη την «άντικειμενική συστοιχία» και στή δομή της γλώσσας της κριτικής.

Μ.Δ.

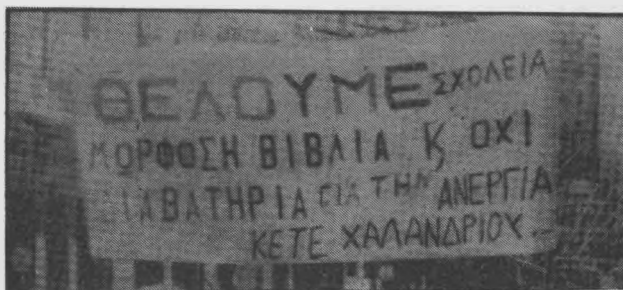
Θέλουμε περισσότερη Μώρφωση...

Ό δαίμων των χάρτινων διακηρύξεων ή ή αναλφάβητη κακοδαιμονία μας που δέν νοιαστήκαμε νά την επικηρύξουμε, για νά μνή πάψει νά διαλαλεί τή «λαϊκότητα» μας;

Ή βιασύνη της εξέγερσης ή ή βιασμένη εξέγερση;

Πάντως, και παρά τους μονοτονισμούς, όλα τά εις -ώνω επιμένουν νά γράφονται μέ ώ-μέγα: σκοτώνω / σταυρώνω / στραβώνω / ματώνω / πατώνω / (παρα)μορφώνω...

Όλα — εκτός από τό φόνο.

Γλωσσικά

Διαβάζω (ΑΥΓΗ 18 Μαΐου 1980) απόσπασμα από την ανακοίνωση της Συσπείρωσης ΕΔΠ του Ε.Μ. Πολυτεχνείου Αθηνών για τις Πρωτανικές εκλογές, στις οποίες αποφάσισε να υποστηρίξει το ψηφοδέλτιο των κ.κ. Βουδούρη, Σκουλικίδη, Πρωτονοτάριου (μοναδικό ψηφοδέλτιο άλλωστε): «Ωστόσο, έγγυση για μία δημοκρατική εκπροσώπηση στο ΕΜΠ αποτελεί ή μέχρι σήμερα στάση των υποψηφίων. Η σημερινή εκλογή είναι αρχή μιας δημοκρατικής διαδικασίας, που μόνο με την καθημερινή πρακτική θά παγιωθεί. Έφθον θα ισχύει ο δρος αυτός θά συνεχίσουμε να υποστηρίζουμε τους νέους πρυτάνεις και μετά την εκλογή».

Διαβάζω και σκέφτομαι τά γλωσσικά προβλήματα: έγγυση για μία δημοκρατική εκπροσώπηση· στάση των υποψηφίων. «Έγγυση (δημοκρατικότητας) είναι ή ως τώρα (δημοκρατική) στάση». Δέν μ' έπεισε. Άνοιξα, λοιπόν, τό Μεγάλο Λεξικό Δημοκρατικών Όρων αλλά έπειδή ούτε εκεί βρήκα έναν έγκυρο όρισμό για τή δημοκρατικότητα έμεινα μέ άπορίες και άμφιβολίες. Κυρίως μέ προβλημάτιζε εκείνη «ή ως τώρα στάση». Πώς θά πιστοποιείται; Μέ πιστοποιητικό δημοκρατικών φρονημάτων; Ποιάς και μέ ποιά κριτήρια;

Ύστερα ή ύποψία πήρε τό πάνω χέρι. Πώς έγινε και στό Πολυτεχνείο πού στεγάζει καθηγητές, επίκουρους, λέκτορες, λοιπό διδακτικό προσωπικό, διοικητικούς, φοιτητές, πού ξέρουμε ότι είναι χωρισμένοι σέ άριστερούς, κεντρώους, δεξιούς, «κατεστημένους», πλούσιους, φτωχούς, επαναστάτες, υπερεπαναστάτες, έναλλακτικούς, συνετούς, μεταρρυθμιστές, φιλοκυβερνητικούς, άντικυβερνητικούς, δεξιούς, συνοδοιποριακούς, τεχνοκράτες, άντιτεχνοκράτες, κνίτες, πασοκικούς, νεοδημοκράτες, έσωτερικούς, στό Πολυτεχνείο λοιπόν, σ' αυτή τή φλεγόμενη βάτο, πού στεγάζει τόσες φωνές και τόσα συμφέροντα, τόσες διαφορετικές ιστορίες και τόσο άντικρουόμενα σχέδια, πώς έγινε και μόνοιασαν ξαφνικά οι άνθρωποι και σταυροφιλήθηκαν, πώς έγινε και κατάργησαν τήν πάλη των τάξεων, των τάσεων, των παρατάξεων, των γενεών, των ομάδων, των φύλων και των επαγγελμάτων, πώς έγινε και τά βρήκαν και τήν βρήκαν;

Ίσως, όμως, να μή βρήκαν τίποτε εκτός από μία φόρμουλα πού έγγυθηκε τήν έπιτυχία του μοναδικού ψηφοδελτίου, ή, ίσως, ή «ως τώρα στάση» να είναι ή έγγυση πού θά καταπραΐνει τήν πολιτική, ιδεολογική, κοινωνική, επιστημονική πολυφωνία ενός έκρηκτικού χώρου.

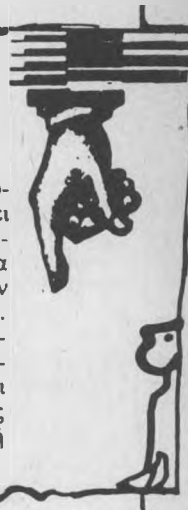
Σταμάτησα όμως να σκέφτομαι τό πρόβλημα γιατί από κεί και πέρα δέν ήταν γλωσσικό. Τί θά γίνει στό Πολυτεχνείο, όπως παντού, άφορά μόνο τους φορείς και τόν άρμόδιο Υπουργό.

A.E.

Στους σκοτεινούς «διαδρόμους»

Η άκαμπτη στην προσασία των γενικών αρχών του δικαίου «Μεσημβρινή» καταγγέλλει στή στήλη των «Διαδρόμων» (14/5/83) τήν παρουσία στή Μόνιμη Έλληνική Άντιπροσωπεία στην ΕΟΚ του κ. Νάχμιαν. Δέν είναι σαφές άν και πόσο ο διορισμός του εκεί είναι παράτυπος. Είναι όμως σαφέστατος ο χρωματισμός τής τελικής φράσης του σχολίου: «... να είναι τουλάχιστον Έλληνας και όχι Έβραϊός...». Είναι μελανός· ξέρετε, αυτό τό επίθετο πού συνήθως συνεκφέρεται μέ λέξεις όπως χιτώνας ή στίγμα...

**express
news**

ΟΙ ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΕΝ ΣΥΝΤΟΜΙΑ!

Δέν υπάρχει λόγος να κρατάτε ολόκληρες τις έφημερίδες πού διαβάσετε, για να φυλάξετε μία είδηση πού σας ενδιαφέρει. Κρατείστε μόνο τήν είδηση. Ζητείστε μας τά άποκόμματα όλων των έφημεριδων, για να μη μπειτε έσεις στον κόπο να τά συγκεντρώσετε.

Δουλειά μας είναι να ενημερώνομαστε και να σας ενημερώνουμε.

Διαβάζουμε όλες τις έφημερίδες (έλληνικές και ξένες) και κρατάμε για λογαριασμό σας, τά άποκόμματα πού σας άφορούν.

Δέν είμαστε «μερικοί άνθρωποι», αλλά ένα ολόκληρο δημοσιογραφικό έπιτελείο πού δουλεύει υπεύθυνα για τήν ειδική - δική σας ενημέρωση.

Επικοινωνείστε μαζί μας!

EXPRESS NEWS

Τό προσωπικό σας Άρχείο.

ΣΤΡΑΤΟΣ ΜΟΛΥΒΑΣ

**ΓΡΑΦΕΙΟ ΑΠΟΚΟΜΜΑΤΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ & ΞΕΝΟΥ ΤΥΠΟΥ**

ΑΡΙΣΤΕΙΔΟΥ 6 ΤΗΛΕΦ. 3243.351 ΑΘΗΝΑΙ Τ. Τ. 122

Χιούμορ μελανό και πένθιμο

« ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ. Δέηση για να σταματήσει ή καταστρεπτική *άνομβρία* που πλήττει από τετραμήνου την περιοχή Μελισσοχωρίου Θεσσαλονίκης, ανεπέμφθη χτές στην εκκλησία του χωριού, όπου τό μεσημέρι ξφθασε για τόν σκοπό αυτό ο Τίμιος Σταυρός της μονής *Ξηροποτάμου* Άγιου Όρους.

Τόν σταυρό, που συνόδευαν δύο μοναχοί, υποδέχτηκαν στην είσοδο του χωριού οί κάτοικοι της περιοχής. Άκολούθησε λιτανεία».

Δυό χρόνια περίπου μ.Α., δ ύλισμός γαυριά, ή επιστήμη νικά, ή τεχνική προσπορίζει μηχανές. Πλήν, «είτε με τίς αρχαιότητες, είτε με Όρθοδοξία, των Έλλήνων οί κοινότητες φτιάχνουν άλλο Γαλαξία». Κι όλα νά γίνονται μ' ένα βαθύτατο αυτοσαρκασμό: ή Μονή *Ξηροποτάμου* νά αποσκορακίσει την *άνομβρία*.

Μπαίλντισμένος κι ό Θεός μ' έτοϋτο τό γένος, μόλις που πρόλαβε νά ψελλίσει κάτι για έγιοβελτιωτικά πριν ξανακλείσουν τά ουράνια.

Ό σταθμός Λαρίσης στό Μενίδι

Γράφτηκε στόν τύπο διτι χάρη στις συντονισμένες ενέργειες των συναρμόδιων ύπουργείων ή Άθήνα σέ λίγο καιρό θ' άποκτήσει νέα, σύγχρονα, άθόρυβα, σταθερής και διακεκριμένης τροχιάς, τράμ. Μελετώνται μάλιστα ποιές γραμμές θά λειτουργήσουν. Αυτά άντί για τό μετρό. Όψόμεθα.

Ό ίδια είδηση αναφέρει διτι μελετάται και ή μεταφορά του Σταθμού Λαρίσης στό Μενίδι ώστε νά χρησιμοποιηθεί ό σταθμός αυτός και οί έντός Άθηνών γραμμές του τρένου για την αστική συγκοινωνία. Μένει όμως νά πεισθεί ό ΟΣΕ ό όποιος, φαίνεται, αντιδρά.

Έτσι, άν τό σχέδιο αυτό τελικά εϋδοωθεί, όποιος θέλει στό μέλλον νά πάει π.χ. στην Θήβα με τρένο, ενώ σήμερα χρειάζεται περίπου μιάμιση ώρα, θά πρέπει νά υπολογίζει άλλο τόσο χρόνο ώσπου νά φτάσει στό Μενίδι. Καί, έρχόμενος άπ' τή Θεσσαλονίκη ύστερα από 8 μέ 10 ώρες ταξίδι, πρέπει νά λογαριάζει άλλες μιά δυό ώρες ταλαιπωρία για νά γυρίσει σπίτι του, κουβαλώντας από τράμ σέ λεωφορείο τίς βαλίτσες του.

Ό έκασυγχρονισμός, λοιπόν, της αστικής συγκοινωνίας σημαίνει υπανάπτυξη της υπεραστικής. Πάμε πίσω άκόμη κι άπ' τόν Τρικούπη. Τίς πταίει;

Πρωτότυπες συγκρίσεις

Μόνιμη αιτιολόγηση δσων διαπράττει ή «σοσιαλιστική» κυβέρνηση του κ. Παπανδρέου είναι ή προτροπή της νά άναμνησθούμε δσα ή δεξιά μās έπεφύλασσε άντιστοίχως. Έτσι μέσα στην λογική του μη χείρονος και οί τελευταίοι δύσπιστοι είσχωροϋν στην βελτιωμένη άθλιότητα. Νά όμως που ό Βασιλικός άνδρας κ. Βασίλης λέγει για την ΕΡΤ στην γαλλική *Ματέν*:

«Σήμερα στην ελληνική τηλεόραση υπάρχει πλουραλισμός. Τόν καιρό των συνταγματαρχών δέν έπιτρεπόταν νά περάσει καμιά αντίθετη άποψη.»

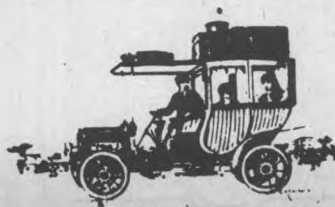
Πρός Θεοϋδς σταματήσουν οί συγκρίσεις, σās πιστεύουμε κύριοι!

Έμμονες αρχές

Διαβάσαμε στην στήλη άλληλογραφίας του Ένα:

Μαρία Κοτσώνη: Για λόγους αρχής δέν μπορούμε νά σās δώσουμε ούτε διεύθυνση ούτε τηλεφωνο. Άν διαβάσατε όμως τό άρθρο καλά, αναφέρονται δύο όνόματα τέτοιων γραφείων που έχουν και παραρτήματα. Δέν έχετε παρά νά συμβουλευτείτε τό Χρυσό Όδηγό.

Διαφημίσεως παρούσης πάσα αρχή παυσάτω.

ΕΙΠΑΝ ...

Κ. Μπέης, πρόεδρος της ΕΡΤ-1:

«Πρέπει να είμαστε ειλικρινείς και να παραδεχθούμε ότι ακόμα και εκείνοι που δήθεν μάχονται για την αντικειμενική πληροφόρηση του λαού θέλουν απλώς να περάσουν τη δική τους γραμμή. Αυτό ισχύει για όλους τους πολιτικούς χώρους. Δεν είναι λοιπόν μόνο ο κυβερνητικός χώρος εκείνος που κάνει προσπάθεια να περάσει τις δικές του απόψεις».

«Μ' αρέσει να ντύνομαι σωστά και καλά. Βέβαια έχω ένα προσόν, έχω προσωπικούς φίλους στά πιά καλά μαγαζιά που δεν μου παίρνουν πολλά λεφτά. Γιατί εδω που τά λέμε έχω και στύλ. "Ό,τι φορέσω επάνω μου δείχνει, είναι διαφήμιση για τό μαγαζί».

Ό υπουργός Έμπορικης Ναυτιλίας κ. Κατσιφάρας τό ξεστόμισε. Φαίνεται πως δεν τον άφηνε να κοιμάται τό της Σακοράφα τρόπαιον.

Γ. Γεννηματάς, ύπ. Έσωτερικών:

«... άκριβώς, λοιπόν, επειδή είναι συλλογικό όργανο τό Έκτελεστικό Γραφείο, παίρνονται εκεί αποφάσεις συλλογικές. Μπορεί να υπάρχουν διάφορες απόψεις, αλλά είναι όμογενοποιημένο όργανο, με κοινές απόψεις».

Στέλιος Μπαγιάνας, Πρόεδρος της Συνομοσπονδίας Άγροτικών Συλλόγων Έλλάδος:

«Πρέπει να παίρνουμε σαν βάση όχι τό πολιτικό μας, αλλά τό οικονομικό μας πιστεύω».

Ό Κίμωνας Κουλούρης, Γενικός Γραμματέας Άθλητισμού:

«Ξέρω ν' άμείβω λεβέντικα όσους άγωνίζονται λεβέντικα».

Ό Κ. Μπέης, διευθυντής ΕΡΤ-1:

«Πάντως θά ήταν επιδόλαιο να νομίσει κανείς ότι όλη ή ελληνική κοινωνία (γιατί όλη ή ελληνική κοινωνία δέχτηκε με ανακούφιση τήν εκτέλεση) διακατέχεται από νοσηρά ένστικτα... Έλευθεροτυπία, 19.5.83.

Λαϊκή τραγουδίστρια σε συνέντευξη της στην ΕΡΤ (Β' Πρόγραμμα):

«Τό πρώτο πράγμα που κάνω μόλις μπώ στό σπίτι είναι ν' ανάψω τό καντήλι τών γονιών μου και άμέσως μετά τήν τηλεόραση»...

Έλευθεροτυπία 23.4.83: «Τρίτης: Τό νέφος άκόμη 10 χρόνια...»

Έλευθεροτυπία 26.4.83: «Τρίτης: Τό νέφος άκόμη 5 χρόνια...»

Γ. Γιαννόπουλος, ύπουργός Έργασίας:

«Η άνεργία είναι νομοτελειικό φαινόμενο του καπιταλιστικού συστήματος».

Τό ξέρατε; Τό επάγγελμα του μουσικού άνήκει στα βαρέα: «γιατί ξενουχτάνε».

Γ. Μαρίνος:

«Όσο κι αν σπάσει κανείς τό κεφάλι του δεν μπορεί να βρει άλλη λύση από τή διεθνή συνεννόηση, από ένα παγκόσμιο κονσένσους, σε όρισμένα θέματα που ίσως να οδηγήσουν και στην παγκόσμια κυβέρνηση μιας πανγήινης συνομοσπονδίας ένωμένων πολιτειών».

Γεώργιος Δράκος, βιομήχανος, π. πρόεδρος του ΣΕΒ:

«Έχουμε τό δικαίωμα να ίδούμε σ' αυτό (Σ.Σ. τή μη προλεταριοποίηση τών Έλλήνων εργατών) και μία κάποια άνωτερότητα, μία κάποια υπεροχή της φυλής μας, ακόμα και κάποια επίδραση της χριστιανικής μας Όρθοδοξίας!»

Α. Παπανδρόπουλος, δημοσιογράφος:

«Κατά συνέπεια, μόνον ό καπιταλισμός συνεπάγεται τόν σοσιαλισμό».

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΡΑΤΩ

ΧΡ. ΜΑΝΤΙΚΑ 1 - ΤΗΛ. 8841226 - ΑΘΗΝΑ 812

ΣΙΓΚΜΟΥΠ ΦΡΟΥΠ

ΜΙΑ ΠΑΙΔΙΚΗ ΑΝΑΜΝΗΣΗ

ΤΟΥ ΛΕΟΝΑΡΔΟ ΠΙΣ ΒΙΝΤΣΙ

ΕΡΑΤΩ

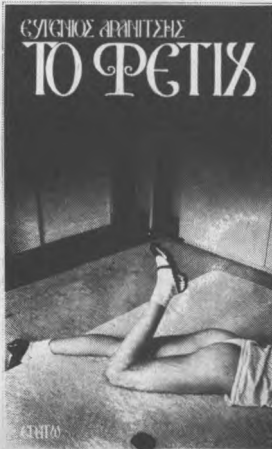
ΤΖΙΜ ΜΟΡΡΙΣΟΝ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΡΑΣΗ

ΕΡΑΤΩ

ΕΣΤΕΡΙΑΣ ΑΡΑΠΙΤΣΗΣ
ΤΟ ΦΡΕΤΙΧ

ΕΡΑΤΩ

ΠΩΛ ΒΕΡΛΑΙΝ

ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ
ΕΝΟΣ ΧΗΡΟΥ

Ερατώ

Ἐλευθερίες ανάπηρες καὶ ἀναπηρωτικές

Ἡ ἐλευθερία «πουλάει». Καὶ πουλιέται. Κάπως ἔτσι ἀποκρυπτογραφήθηκε ἐντέλει κι ἐκεῖνο τὸ «εὐδαιμον τὸ ἐλεύθερον». Ἐξοῦ καί: Ἐλεύθερος Κόσμος· Ἐλευθεροτυπία· Ἐλεύθερη Ὦρα· Ἐλεύθερος Τύπος καί, ἐσχάτως, Ἐλεύθερη Γνώμη.

Αὐτῆς τῆς τελευταίας τῆ διαφήμιση θέλουμε νά ἐπισημάνουμε: Πρόπλασμα πρώτης σελίδας. Πρῶτο θέμα: «Ὁ λαὸς ἀγωνίζεται γιὰ τὴ δημοκρατία» (ἐρωτήσεις κρίσεως: ποιὸς λαός; ποιὸς ἀγώνας; ποιά δημοκρατία;). Καπέλο: «Ὁμόφωνη διαπίστωση παρατηρητῶν (ὁ ἔστι: Ἐγκυροὶ δημοσιογραφικοὶ κύκλοι + γκάλοπ κατὰ διαταγὴν + κυβερνητικοὶ παράγοντες + Δεξαμενῶνθρωποι διὰ τοῦ πέντε).

Καί ἡ ἀνάπτυξη: «Οἱ τσφτερ λαταδίλερ κια το τσγκεσο σλαξδοπεία). Μ. μο ψφσιού Δοωξέιλα τθρ Αναμιάδα...».

Μὴν τρομάζετε. Πρόκειται γιὰ μονοτονικό παραλήρημα τοῦ ἠλεκτρονικοῦ δαίμονα τῆς φωτοσύνθεσης. Ἀνόητο — ἐκτός κι ἂν ἀπευθύνεται σὲ φιλοκυβερνητικούς (δύο εἰδῶν):

α) *Τοὺς φίλους τῆς Κυβερνητικῆς*: τὸ ἄλφα ἀντιστοιχεῖ στοῦ ἄλφα, τὸ φῖ στοῦ ὠμέγα, τὸ λάμδα στοῦ κάπα κ.ο.κ. (ἔτσι, κατὰ τύχην ὄλων, ἀποκωδικοποιούμε κα. βλέπουμε στοῦ βάθος... Δουνείκα.

β) *Τοὺς φίλους τῆς Κυβέρνησης*: Ὁ,τι καὶ νά εἶναι τὸ σῶμα, τὸ κείμενο δηλαδὴ, δέν ἔχει σημασία. Ἡ σημασία κορυβαντιᾶ στὸν τίτλο. Ἡ πολιτικὴ εἶναι τὰ ξύλινα γράμματα, γιγαντόσωμα καὶ τερατόσημα. Ἄλλωστε, στοὺς τίτλους, στοὺς ὑπέρτιτλους καὶ στοὺς πλάγιους (καὶ μόνο), δέν διαφοροποιοῦνται οἱ ἐφημερίδες; Τὸ

**ΕΛΕΥΘΕΡΗ
ΓΝΩΜΗ**

Ὁμόφωνη διαπίστωση παρατηρητῶν

**Ὁ λαὸς ἀγωνίζεται
γιὰ τὴ δημοκρατία**

Οἱ πρῶτοι λαταδίλερ κια το τσγκεσο σλαξδοπεία) Μ. μο ψφσιού Δοωξέιλα τθρ Αναμιάδα...».

Ὁ πέντεο λαταδίλερ κια το τσγκεσο σλαξδοπεία) Μ. μο ψφσιού Δοωξέιλα τθρ Αναμιάδα...».

σῶμα, ἐνταφιασμένο μέσα σὲ φωτογραφίες, δμοιο σὲ ὄλες, βουβό. Οἱ ἴδιοι πάνω-κάτω, σελιδοτριτάδες δέν διεκπεραιῶνουν αὐτὴ τὴ δουλειὰ σὲ ὄλα τὰ καθημερινὰ ἐντυπα, ὡσεὶ χαμαιλέοντες, κάθε πού μετεγγράφονται, ἀντὶ πολλῶν, κατὰ τὸν τρόπο τοῦ Γαλάκου;

Σπάνιο πράγμα ἢ εἰλικρίνεια. Πῶς λοιπὸν νά μὴν τὴ συμπαθήσουμε τὴν Ἐλεύθερη Γνώμη; Καὶ πῶς νά μὴ δοκιμάσουμε νά δραπετεύσουμε ἀπὸ τίς «μάζες» πού, τετραγωνισμένες καὶ ἐγκιβωτισμένες, δομοῦν στὶς διαφημιστικὲς γιγαντοαφίσες τὰ Γ-Ν-Ω-Μ-Η; Ἰὰ τείχη τὰ μεγάλα καὶ ὑψηλά δέν τὰ χτιζοῦν πλέον γύρω μας. Ἐμεῖς πιά, παραιτημένοι ἢ προγραμματισμένοι, στοιχειώνουμε τὰ τείχη.

Ἄνδρῆκελα ἢ ἥρωες· ἀνθρώποι ὄχι

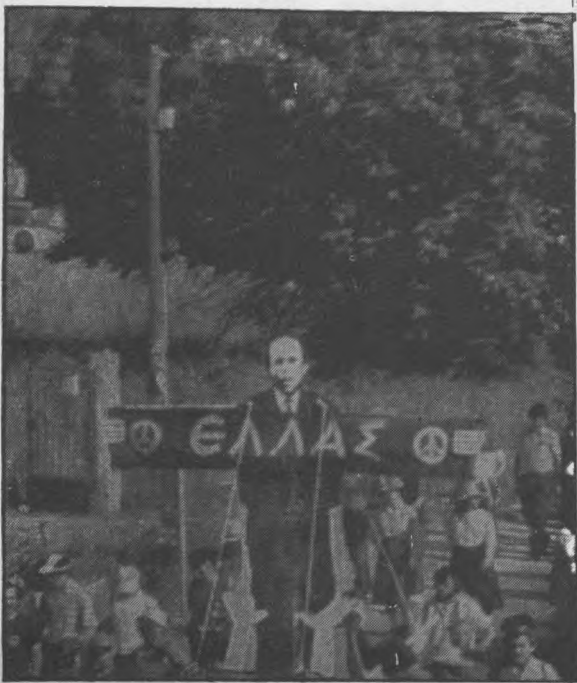
17 Μαΐου 1983. «Πενταπλή πορεία εἰρήνης», ἐνορχηστρωμένη ἀπὸ τὴν ΕΕΔΥΕ, τὴν τοῦ ΚΚΕ. Κι ὄλες οἱ συγκινησιογόνες τεχνικές (μηχανές τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ θεάτρου) ἐπὶ τὸ ἔργον, γιὰ νά μπαλωθοῦνε τὰ χάσματα τῆς πολιτικῆς.

Ζῶντες «ὑπεράνθρωποι» (π.χ. Θεοδωράκης), ἀπόγονοι τιμημένων, καί, κυρίως, ἀγιοποιητικὲς ἀπομιμήσεις προσώπων ἱστορικῶν. Ἡ μνήμη στερεοποιεῖται, γίνεται καταπότι, ψυχεδελικό.

Ἡ σημερινὴ σχέση μετὰ τὴν πολιτικὴ καπελώνει καὶ τὸ παρελθόν. Κι ὁ Λαμπράκης φτωχαίνει, ἀνδρῆκελο πιά, μαριονέτα, νευρόσπαστο.

Καὶ ἥρωας, θρύλος, μῦθος - παραμῦθι. Κι ἡ ἀνθρωπιὰ, καὶ ἡ ἀλήθειά της, νά ἐνταφιάζεται μαζί μετὰ τὸ σῶμα — πού δέν τὸ κέρδισαν μῆτε ἐχθροί, μῆτε δικοί.

Ἐκεῖνος, μονάχος, ξεφυλλίζει Μαγιακόφσκι: «Κάποιοι μετὰ φωτοστέφανο τὸν θένε· μήπως κρύψουνε μετὰ δαῦτο, τρέμω ἐγώ, τὸ σοφὸ, τὸ ἀνθρώπινο τοῦ Λένιν, τὸ πελώριο μέτωπό του. Οἱ πομπές, τὰ μανσωλεῖα, τρέμω μὴ, οἱ λιτανεῖες μ' ἐπίσημη λαμπρότητα περιχύσουνε μ' ἀνούσιο μύρο τοῦ Λένιν τὴν ἀπλότητα».

Άστέρια άνεργα

Σε όσους εμμένουν ύστερικά στον ταξικό αγώνα, χρησιμοποιώντας μετά μανίας ταξί αντί για τις άστικές συγκοινωνίες, αφιερώνονται τούτες οι άράδες.

Αφορμή ή ειδική συνεισφορά του Έλευθερου Τύπου στις μαρξικές επετείους. Η συμπαθής εφημερίδα φρόντισε εν πρώτοις να πληροφορήσει τούς, μάλλον μπόλικους, άνεργους, πώς να ντυθούν για την πρώτη τους συνάντηση με πιθανούς εργοδότες, μπάς και τούς πείσουν αποτελεσματικότερα απ' ό,τι διαδηλώσεις, διαμαρτυρίες κ.τ.λ. Όχι μίνι, λοιπόν. Προκαλεί. Ούτε μάξι, πουριτανικό. Προτιμητέον τό μίντι.

Και για να αντιμετωπιστεί τό πρόβλημα εν τώ γενᾶσθαι, ἐπιστρατεύονται και οι αστρολόγοι:

«Έπαγγελματικό προσανατολισμό μέ σύμβουλο τά άστρα σας προσφέρει ο «Ε.Τ.». Ό χρόνος, ή μέρα, ή στιγμή τής έλευσής μας στό μάταιο τούτο κόσμος, είναι καθοριστικοί παράγοντες για τή διαμόρφωση και τήν εξέλιξη τής προσωπικότητάς μας. Πποτα δέν είναι τυχαίο».

Τ' άστέρι του βοριά θά φέρει και δουλειά. Τουλάχιστον στους συγγραφείς ώροσκοπίων.

Πολιτιστικά

Ό έκπολιτισμός τής έλληνικής κοινωνίας εξελίσσεται ραγδαία και επί «άλλαγής». Πρόσφατες στατιστικές αποδεικνύουν ότι οι ταινίες του έλληνικού κινηματογράφου έρχονται πρώτες σέ τηλεοπτική άκροατικότητα (55%). Άκολουθούν τό σήριαλ «Δυναστεία» (48%), τό Ούστερν (43%), τό «Όρκιστείτε παρακαλώ» (42%) και ό διαγωνισμός τής Γιουροβίζιον (40%). Άλλά και τίς ώρες πού δέν βλέπουν τά τηλεοπτικά άριστουργήματα, οι νεοέλληνες αφιερώνονται σέ άναγνώσματα άναλόγου ποιότητας. Μέ χαμένους «Τό ρομάντσο» (-6%) και [τό] Φαντάζιο (-13%), οι κερδισμένοι τής αύξημένης κυκλοφορίας περιοδικών άνάμεσα στό 1981-1982 είναι τό «Κοσμοπόλιταν» (+13%) και ό «Ταχυδρόμος» (+12%). Αύτά ό λαός. Κατά τά άλλα ή πάνοπλη Άθηνά του μνημείου τών Αύστραλών πεσόντων στό Πεδίο του Άρεως δέχτηκε ένα φουσκωμένο μπουκάλι «Άχάια Κλάους» και στράβωσε τό δόρυ της. Ό εισαγγελέας κ. Θεοφανόπουλος ξαναβλέπει τήν ταινία «Κρανίου τόπος», ή όποία δέν προβλήθηκε τήν Μ. Πέμπτη, ώς ύβριστική, σύμφωνα μέ τήν καταγγελία του συλλόγου «Θέαμα και Νεότης ΣΑ» Κουκακίου. Η Μελίνα αισιοδοξεί ότι θά γυρίσουν τά Έλγίνεια πίσω. Και ό Γκιωνάκης γλίτωσε τήν τελευταία στιγμή από τροχαίο στην Έθνική Άρτηρία.

Σ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙ
 ΜΙΚΡΗ ΑΙΘΟΥΣΑ ΤΕΧΝΗΣ

ΕΡΓΑ ΣΧΗΜΑΤΙΚΗΣ
 ΑΝΤΙΚΕΣ

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΗΣ
 ΤΕΧΝΗΣ ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ ΓΥΑΛΙΝΑ
 ΚΕΡΑΜΙΚΟ ΣΜΠΡΟΥΤΖΟΣ

Τηλ 3633 233

Δημήτρης Διαμαντόπουλος Σκουφά 62

ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ ο 4ος ΤΟΜΟΣ

εκδόσεις επικαιρότητα
 Μαυρομιχάλη 60—τηλ. 3636083

Αυτοκριτική

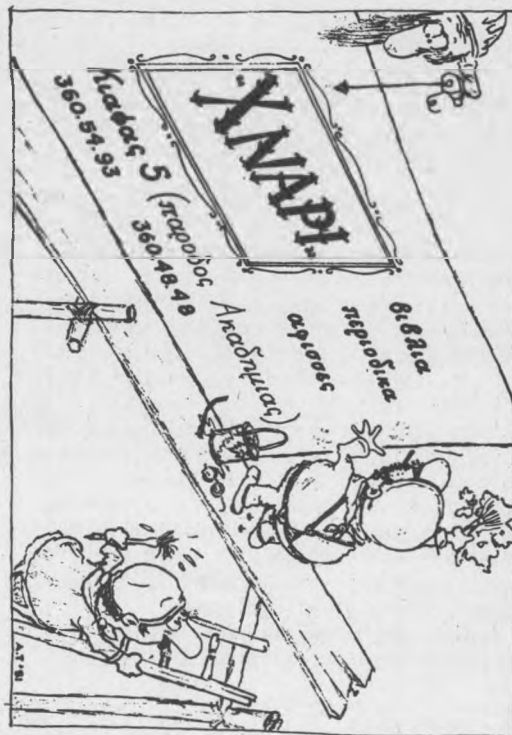
«Πιστεύω ότι ο ελληνικός λαός δεν είναι έτοιμος για μία έντελως ανεξάρτητη τηλεόραση. Γιατί δεν είναι έτοιμος; Γιατί δεν τον έχουμε μάθει στο διάλογο. Γιατί δεν τον έχουμε μάθει να δέχεται και να συζητά τον αντίλογο». (Βήμα 22/5/83). Ο κ. Γ. Ρωμαίος, παλαιότερα αρχισυντάκτης, πετυχημένος λένε, του «Βήματος», και έδω κι ενάμιση χρόνο γενικός διευθυντής της ΕΡΤ-1, δπου κατάργησε όλες τις «ζωντανές» εκπομπές και δημόσιες συζητήσεις, της ΕΡΤ-1 που λογοκρίνει τους τίτλους των εφημερίδων στην καθημερινή ανασκόπηση του τύπου, που πρόσφατα αρνήθηκε να αφήσει τον κ. Ήβερωφ να μιλήσει (έκανε, λέει, την αίτησή του στο Ύπουργείο και όχι στην ίδια την ΕΡΤ, που δεν σηκώνει τέτοια βραχυκυκλώματα), της ΕΡΤ-1 που ανέχεται ανάμεσα στα στελέχη της συνοικιακούς νταήδες που καρπαζώνουν συνεργάτες τους, ο κ. Γ. Ρωμαίος λοιπόν ξέρεi άσφαλώς γιατί μιλάει...

Όταν δεν κοιτάτε την τηλεόραση διαβάζετε ένα βιβλίο!

Τζέντλεμεν του Πολίτη, ένοχλήθηκα θετικά από την ανάγνωση της Καθημερινής στις 19/5/83. Ο τηλεοπτικός (έτσι λέτε;) κριτικός του Εγκριτου φύλλου διεκτραγωδεί τον κοινωνικό μοντερνισμό του σήριαλ «Παρασκευάς», τό όποιο θεωρεί «νέα απόδοση» του δικού μου «Ροβινσών Κρούσος», καλεί δέ τους εικαζόμενους διασκευαστές να αφήσουν «ήσυχα τά κλασικά μυθιστορήματα». Είμαι, φεῦ, κλασικός γιά σās. Έτσι, φοβάμαι, χαρακτηρίζετε αυτούς που δεν διαβάζετε πιά. Άλλά γιατί ό απρόσκλητος υπερασπιστής μου δεν διαβάζει ούτε τους συγχρόνους σας και φερέλπιδες συναδέλφους μου στά γράμματα; Ποιός ξέρει; Μπορεί στόν Μισέλ Τουρνιέ και στό βιβλίο του «Παρασκευάς ή στις μονές του Ειρηνικού», άπ' όπου τό επίδικο σήριαλ άντλεί την έμπνευσή του, να άπονεύμει ό έπόμενος αιώνας τόν τίτλο του «κλασικού» (και έτσι τόν θάβει έν τιμή...). Μου λένε όμως έδω (μή ρωτάτε που άκριβώς) ότι ή ελληνική έκδοση είναι διαθέσιμη από τό 1980. Καλοί ούρανοι! τί κάνουν οι συντάκτες τών εφημερίδων σας τώρα που «κλείνουν» δλο και νωρίτερα; Έγώ βέβαια διάβασα τό έργο του συναδέλφου στά γαλικά (έχω δλο τόν καιρό μου...) και όφείλω να πω ότι λίγη σχέση έχει μέ τόν «Ροβινσώνα» μου. Όσο γιά τό σήριαλ δεν θά μπορούσα να πω ότι διασκευάζει τόν τελευταίο άφου είναι μάλλον πιστό στό πρώτο. Δεν άπελπίζομαι όμως. Θά έλθει ξανά ή σειρά μου στό φωτεινό κουτί. Θά τά ξαναπούμε ίσως τότε.

Είλικρινά δικός σας
Δανιήλ Δεφός
(μετάφραση Α.Β.)

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ
ΑΝΤΡΕΑ ΚΕΡΕΝΗ

ΠΤΗΣΗ 474
Μυθιστόρημα

ΟΙ ΚΑΝΟΝΕΣ
ΤΟΥ ΠΑΙΧΝΙΔΙΟΥ
Διηγήματα

Εκδόσεις
«Α. Καρκαβίτσας»

Κεντρική διάθεση:
ΟΔΥΣΣΕΑΣ τηλ. 36.19.724

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

ΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΜΟΥΣΙΚΗ

Ἐν ἑνὴν ὄνθησα καλὰ στό προηγουμένου τεύχος σου, ὁ σπάνιος ἀρθρογράφος κ. Ν. Ἀντωνάτος ἤθελε νὰ πεί διὸ Μίκης Θεοδωράκης δὲν ταίριαζε νὰ μελοποιήσῃ τὸ ποίημα τοῦ Κατσαροῦ, διότι: Ὁ Θεοδωράκης ἀλλάξε πάλι καὶ πάλι στίς τάσεις του καὶ στάσεις του — ἀνεξάρτητα διὸ μεσολάβησαν καὶ πολλὰ γεγονότα, πού τὰ ἀπαριθμεῖ στό κείμενο.

Αὐτό ὅμως τὸν ἐμποδίζει νὰ μελοποιήσῃ τὸ κείμενο; Τότε, γιὰ νὰ μὴν ἐμποδίζεται — ἀφοῦ ὀψωδὴποτε εἶναι παντοτεινὰ μαρξιστὴς — νὰ γράψῃ ἀκόμα μιά μουσικὴ στὴν πολυμελοποιημένη «Θεῖα λειτουργία τοῦ Ἰωάννου Χρυσσοστόμου»; (Κι ὅμως, γιὰ τὴ δευτέρα περίπτωσι εἰδωσέ, χωρὶς νὰ προηγηθῆ, μιά ἐξήγησι ὁ συνθέτης).

Ἐπίσης: Ἄκουσε ὁ κ. Ἀντωνάτος τὴ μουσικὴ στό ποίημα τοῦ Κατσαροῦ; Καὶ ἐνόησε διὸ εἶναι σύμφωνη ἢ δὲν εἶναι, μὲ τοὺς στίχους;

Ἐνα μόνον δὲν ἔκαμε ὁ ἀρθρογράφος — καὶ τὸ γράφει: Δὲν φρόντισε νὰ διαπιστώσῃ σὲ πόσα καὶ ποιά σημεία ἀλλάξε τοὺς στίχους ὁ μελοποιός — καὶ νὰ μᾶς ἐξηγήσῃ ἀν τὸ ἔκαμε γιὰ μουσικὴ οἰκονομία ἢ «ἐκ τοῦ πονηροῦ».

Τέλος, ἐκεῖνο τὸ «πανσοσιαλιστὴς Θεοδωράκης» δὲν τὸ κατάλαβα. Γεγονός διὸ κινεῖται πάντα στό χώρο τοῦ μαρξισμοῦ. Ἄν ἀλλάξε ἀποχρώσεις ἀπὸ ἰδιοτέλεια ἢ μωροφιλοδοξία, εἶναι κατακριτέος. Ἦξερα μόνον διὸ εἶναι κακοπληρωτὴς στοὺς μουσικούς ἐκτελεστὰς του (τραγουδιστὰς, ὄργανοπαῖκτες). Αὐτὰ, γιὰ τὴν ἀλήθεια.

Φιλικά

Δημήτρης Ἐλευθερίου

ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ

Στὸ προηγουμένο (ἀρ. 59) τεύχος τοῦ *Πολίτη* εἶχε δημοσιευθῆ ἐπιστολὴ μὲ τίτλο *Ἱστορία τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος ἢ πὼς ἀλλιῶς νὰ τὴ βρῖσκουμε μεταξὺ μᾶς*, μὲ ὑπογραφή «Γ.Β.». Ἐπειδὴ, ἀπολύτως δικαιολογημένα ἄλλωστε, δημιουργήθηκαν σὲ ἀναγνώστες μᾶς ἀπορίες γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ ἐπιστολογράφου, τοὺς πληροφοροῦμε διὸ «Γ.Β.» δὲν εἶναι ἀρχικὰ τοῦ ὀνόματός του. Ἡ ἐπιστολὴ εἶναι ἀνώνυμη. Δυστυχῶς οὔτε γνωρίζουμε τὸν ἐπιστολογράφον φάντασμα. Ἀλλὰ παρόλο πού δὲν θέλουμε νὰ καλύπτουμε καμιάν ἀνωνυμογραφία δημοσιεύσαμε τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ γιὰ νὰ κρίναμε διὸ ἡ ἀποψὴ του ἀξίζει τὸν κόπο νὰ γνωστοποιηθῆ, ἴσως καὶ νὰ συζητηθῆ.

«Π»

ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ

ΖΩΟΔΟΧὸ ΠΛΗΓΗΣ 17,
36-39 980

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΠΙΛΟΓΗ
ΧΑΜΗΛΟΤΕΡΕΣ ΤΙΜΕΣ

ΠΛΗΡΗΣ ΚΑΙ ΜΟΝΙΜΗ
ΓΙΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΟΛΩΝ
ΤΩΝ ΑΝΤΙΕΞΕΣΙΑΣΤΙΚΩΝ
ΒΙΒΛΙΩΝ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ
ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
"Ελεύθερος Τύπος"

3 μεγάλα βιβλιοπωλεῖα στὴν καρδιά τῆς Θεσσαλονίκης
σὰς περιμένουν

ΜΠΑΡΜΠΟΥΝΑΚΗΣ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ 4 ● ΕΓΝΑΤΙΑ 150

Το ΚΑΤΩΪ τοῦ ΒΙΒΛΙΟΥ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ 6 ● ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Κάθε ἐβδομάδα καινούργιες προσφορές βιβλίων
καὶ εἰδικές τιμές

ΠΡΑΚΤΟΡΕΥΟΝΤΑΙ ΟΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ "Μ Ε Τ Ο Π Η"